

Levensoverzicht van Jeremiah Burroughs

Beschreven door Laurens van der Tang

Aangevuld met Kerkhistorie van Engeland tussen Reformatie en Revolutie

Door W. van der Zwaag

Inaugurele rede aan de Vrije Universiteit

Door Dr. Dr. W. van Vlastuin

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2021**

Levensoverzicht van Jeremiah Burroughs

Overgenomen uit: **Om vrede en waarheid
Bijbelse remedie tegen verdeeldheid**

Vertaald door Christine Pas-Donker
Ingeleid door Laurens van der Tang

© Uitgeverij De Banier, Apeldoorn 2020
Puriteinse Klassieken 8
Omslagontwerp: José van der Meer
Vormgeving: Corné van der Horst

In deze serie, die bedoeld is voor alle belangstellende gemeenteleden, verschijnen klassieke Puriteinse werken in een nieuwe, toegankelijke vertaling of bewerking.

Oorspronkelijke titel: *Irenicum. To the lovers of truth and peace. Heartdivisions opened in the causes and evils of them: with cautions that we may not be hurt by them, and endeavours to heal them* (1653)

**Levensloop beschreven door: Laurens van der Tang;
gedeelte uit het voorwoord**

Jonge jaren

Over Jeremiah Burroughs bestond tot voor kort geen goede biografie, hoewel hij in zijn tijd een populaire prediker was.¹³ Dat zal deels te maken hebben gehad met het feit dat weinig persoonlijk materiaal van hem bewaard is gebleven. Misschien heeft het feit dat hij kinderloos gestorven is er ook aan bijgedragen. Daar komt nog bij dat veel biografische gegevens over Burroughs van twijfelachtige herkomst zijn, te weten van wat tegenstanders over hem schreven die hem zwart wilden maken. In 2011 verscheen echter voor het eerst een uitstekend gedocumenteerde biografie van de hand van Phillip

L. Simpson onder de titel *A Lift of Gospel Peace. A Biography of Jeremiah Burroughs*. Simpson heeft alle schaarse beschikbare informatie verzameld, en daarbij een grondige analyse gemaakt van de werken van Burroughs. Bovendien put hij uit tal van secundaire bronnen om de tijdsomstandigheden van Burroughs te begrijpen. De meeste informatie die in deze inleiding wordt gegeven is dan ook afkomstig uit dit werk, tenzij anders aangegeven.

Jeremiah Burroughs werd geboren in 1599 in East Anglia, een gebied dat de graafschappen (counties) Norfolk, Suffolk en Southern Essex omvat. Hij was de derde van vijf kinderen en had twee oudere en twee jongere broers. De jongste overleed toen Jeremiah vijf jaar oud was. Zijn vader Francis Burroughs was vermogend, maar kennelijk heeft hem dat niet overmatig in beslag genomen; hij was een godzalige man.

Jeremiah bezocht vanaf zijn achtste jaar de Latijnse School ('Grammar School'). Van zijn jaren op school weten we weinig tot niets. Wel weten we dat leerlingen

gewoonlijk grondige scholing ontvingen op het gebied van onder meer Latijn, Grieks, wellicht Hebreeuws, Logica en Wiskunde. De Grammar School werd bezocht tot ongeveer het dertiende tot vijftiende levensjaar. Van Jeremiah Burroughs weten we dat hij bijna 18 was toen hij naar de universiteit ging. Wat hij in de tussenliggende jaren gedaan heeft is niet bekend. Het kan zijn dat hij zelf ook enkele jaren les gegeven heeft op de Grammar School waar hij zelf leerling was geweest, wat niet ongebruikelijk was in die tijd.

13. James Sherman, die in 1843 een uitgave van Burroughs' verklaring van Hosea verzorgde, schreef hierover in zijn 'Brief Notice of the Rev. Jeremiah Burroughs': 'It is deeply to be lamented that no life [biography] was given to the church of this excellent minister of Christ', Jeremiah Burroughs, *An Exposition of the Prophecy of Hosea*, Grand Rapids 2006.

Bekering en roeping

Over Burroughs' bekering en roeping tot het predikambt is weinig bekend. Het belangrijkste wat we weten is dat wat hij in meerdere van zijn werken schrijft over bekering. Dit is ongetwijfeld in overeenstemming geweest met zijn persoonlijke ondervinding. Soms is in zijn werken een persoonlijke noot te vinden. Zo schreef hij over zijn eigen verdorvenheid:

De Heere heeft mij door genade in het evangelie van Christus geleerd wat zonde is. (...) Inderdaad, voordat ik kennis kreeg van Jezus Christus dacht ik dat mijn zonde een kwade zaak was, en ik onthield mij van grote zonden door het schemerlicht van de natuur dat in mij was; maar de Heere weet dat nadat ik kennis had gekregen van het evangelie van Jezus Christus, en de grote verborgenheid van de goddelijkheid in Zijn Zoon, en de handelingen van de Vader met de Zoon, ik de verborgen zonde meer verafschuwde dan de hel zelf.¹⁴

De boom van genade wordt echter aan de vruchten gekend en die waren bij Burroughs overduidelijk aanwezig. Een van de gevolgen van zijn bekering was dat hij een diep ontzag kreeg voor wat het God gekost heeft om de vrede met hem te herstellen door Christus. Dat vervulde hem met grote verwondering. Het gevolg was dat Burroughs een man was die een grote innerlijke vrede bezat, en dit ook uitstraalde in zijn hele levenswandel. Zijn vrienden schreven later over hem: 'De gezegende man, die deze preken heeft gedaan, was iemand die terwijl hij op aarde was in de hemel leefde.'¹⁵

De diepe gemoedsvrede die Burroughs door genade mocht bezitten, hielp hem niet alleen om met kalmte en overgave de moeilijkste omstandigheden te doorstaan in zijn persoonlijke leven, maar ook om onvermoeibaar de eenheid te bevorderen tussen zijn broeders in Christus. Hij wist als geen ander wat het gekost had om de breuk die er was tussen God en hemzelf te helen, en juist daarom was hem ook geen moeite te veel om de breuken tussen Gods kinderen

14. Burroughs, *Gospel Conversation*, 116-117.

15. Thomas Goodwin e.a., voorwoord van *A Treatise on Earthly-Mindedness* door Jeremiah Burroughs, Morgan 1999.

te helpen helen. Hij schonk wat hij ontvangen had. Hij zei er later over tot zijn hoorders:

O, heb de vrede lief. Is God zo gezet op vrede als Hij is? En is Hij gewillig om zo'n hoge prijs voor de vrede te betalen? O, laat ons de vrede liefhebben, laat ons de vrede zoeken. Laat ons doen wat we maar kunnen omwille van de vrede.¹⁶

Het woord van Christus: 'Vader, Ik wil dat zij één zijn, gelijk Wij één zijn' behoorde

tot de kern van zijn geloofsbelijdenis.

Studie

Burroughs werd in 1617 als een van zeventig studenten toegelaten tot het Emmanuel College van de universiteit van Cambridge. Deze theologische hogeschool was een bolwerk van Puritanisme in een tijd waarin het nog steeds gevaarlijk kon zijn om als Puritein beschouwd te worden. Koningin Elizabeth had weliswaar meerdere verdere Hervormingen van de Angliaanse staatskerk toegestaan met als doel een compromis te bewerkstelligen tussen Roomse en protestantse opvattingen, maar er waren nog steeds veel sporen van Rooms bijgeloof aanwezig. Bij de oprichting in 1584 werd Laurence Chaderton benoemd als eerste hoofd van de hogeschool. Hij was dat nog steeds toen Burroughs zijn studie begon, maar werd na een jaar opgevolgd door de bekende John Preston.

Burroughs heeft een gezegende tijd in Cambridge gehad. Hij had er nauwe omgang met docenten die uitmuntten in godsvrucht, en ook met medestudenten die later heldere lichten in Gods kerk zouden worden. Iemand die grote invloed op hem heeft gehad is Thomas Hooker (1586-1646), die zijn tutor was. De rol van een tutor was belangrijk in Cambridge.¹⁷ Hooker bad dagelijks met Burroughs, hielp hem om de stof die ze samen doornamen te begrijpen en nam hem mogelijk regelmatig mee, bijvoorbeeld wanneer hij ging preken. Hooker, dertien jaar ouder dan Burroughs, werd zijn belangrijkste

16. Burroughs, Gospel Conversation, 91.

17. Een tutor was een oudere student die zijn MA-graad al behaald had en belast was met de persoonlijke begeleiding van jongerejaars-studenten.

geestelijke vader en raadsman. De nauwe relatie met Hooker zou blijven bestaan. Hooker moet Burroughs gezien hebben als iemand met potentie, zoals blijkt uit referenties die hij voor Burroughs gaf en uitnodigingen die hij deed om conferenties bij te wonen. Omgekeerd bleef Burroughs hem beschouwen als zijn belangrijkste raadgever, ook lang nadat hij was afgestudeerd.

Burroughs ontwikkelde ook een hechte band met meerdere studievrienden. Zijn boezemvriend was kamergenoot Zecharia Symmes die zich in 1634 als non-conformist gedwongen zag om naar Amerika te emigreren. Burroughs correspondeerde nog met hem toen hij in Amerika was en vergeleek hun vriendschap als 'gezworen broeders' met die van David en Jonathan. Andere belangrijke studievrienden waren eerst en vooral Thomas Goodwin, en daarnaast William Bridge en Sydrach Simpson. Burroughs, of 'Jeremy' zoals zijn vrienden hem noemden, onderging niet alleen de invloed van Thomas Hooker, maar ook van predikanten die hij en zijn vrienden gingen beluisteren in de streek rondom Cambridge, zoals John Rogers in Dedham, John Wilson in Sudbury en John Cotton, die in 1633, na meerdere keren geschorst te zijn wegens Nonconformiteit, emigreerde naar Nieuw Engeland en daar bekend werd als de 'Patriarch van Nieuw Engeland'.¹⁸

In de tijd dat Burroughs in Cambridge studeerde, was het de gewoonte om theologiestudenten enige tijd te laten verblijven in het gezin van een godzalige predikant om op die wijze niet alleen kennis te nemen van de wijze waarop zij hun ambt vervulden in de gemeente, maar ook van hun persoonlijke leven in het gezin. In de jaren vanaf 1620 werd het bijna een verplichting voor Puriteinse studenten in Cambridge om deel te nemen aan dergelijke 'household seminaries'. Vanaf 1622 had John Preston de gewoonte om sommige van zijn meest veelbelovende studenten naar

John Cotton te sturen, en het is waarschijnlijk dat ook Burroughs, hoewel kort, enige tijd bij hem in huis is geweest. Cotton was vijftien jaar ouder dan Burroughs. Burroughs had veel achting voor Cotton. In een brief aan hem schrijft hij: 'Ik vertrouw, na de Heere, met name op uw raad.' Omgekeerd blijkt uit de reactie van Cotton liefde voor Burroughs. Hij noemt hem iemand 'die hij liefheeft'. Cotton was voor Burroughs een belangrijke raadgever op kruispunten van zijn leven.

18. Webster, *Godly Clergy in Early Stuart England*, 23-35.

In 1621 behaalde Burroughs zijn bachelor en in 1624 zijn master. Volgens sommigen werd Burroughs gedwongen om de universiteit te verlaten vanwege Nonconformiteit, maar hiervan zijn geen details bekend.

Stisted, Chelmsford en Bury St. Edmonds

In 1625 werd Burroughs bevestigd als hulpprediker van de All Saints Church in Stisted, Essex. Stisted lag in een regio waar het Puritanisme bloeide en tal van getrouwe predikanten werkzaam waren. Belangrijk voor Burroughs was dat zijn geestelijke vader Thomas Hooker inmiddels werkzaam was in Chelmsford, op maar zestien mijl afstand. De Heere zegende daar het werk van Hooker op bijzondere wijze tot bekering van velen. Thomas Goodwin en Philip Nye schreven over hem: 'Als er een van de recente predikanten en godgeleerden was die kwam in de kracht en geest van Johannes de Doper, dan was hij het wel.' Burroughs was gedurende enige tijd gewoon om op zondag zijn ambtelijk werk in Stisted te verrichten en op maandag naar Chelmsford te rijden om daar gedurende de week te verblijven, te studeren (gebruikmakend van de uitgebreide bibliotheek van Hooker) en deel te nemen aan het 'household seminary' van Hooker. De tijd in Stisted moet een goede, leerzame en vredige tijd zijn geweest voor Burroughs die veel heeft bijgedragen aan zijn vorming. De nauwe omgang met veel godzalige predikanten en het onderwijs van Hooker, die voor Burroughs was als een Paulus voor Timotheüs, zal tot zegen zijn geweest, en ongetwijfeld heeft Burroughs veel geleerd van Hookers ontdekkende wijze van preken.

Burroughs moet deze tijd in gedachten hebben gehad toen hij in een van zijn preken zei: 'Als de godzaligen van zulk een voortreffelijke geest zijn is de omgang en gemeenschap met hen een zeer gezegende zaak. Er is geen grotere hemel op aarde dan dit, want hier kan gezien worden hoe de luister en schoonheid van Gods genade schittert. De helderheid hiervan verduistert alle schoonheid en heerlijkheid van de wereld voor een geestelijk oog. Juist het gezicht van zulke dienaren van God, met een nabije en voorzichtige wandel voor Gods aangezicht, waardoor zij hun geest helder en blinkend bewaren, is heerlijk. Er is veel verkwikkends in. De oprechtheid, heiligheid en geestelijke verlichting die zij in hun ziel bezitten zal hen leiden om Goddelijke raad te geven tot het gaan van veilige en goede wegen.¹⁹

Een van zijn medestudenten in die tijd was overigens Thomas Shephard, die Hooker later zou vergezellen naar Nieuw Engeland en die met Hookers dochter zou trouwen na het overlijden van zijn eerste vrouw. In zijn dagboek blikt Thomas Shephard later terug op deze tijd toen de Heere hem de 'zoete omgang met zoveel godzalige predikanten schonk', en noemt daarbij onder anderen Hooker en Burroughs.²⁰

In 1627 ontving Burroughs een beroep om voorganger ('lecturer') te worden in een plaats nabij Bury St. Edmonds, West Suffolk. 'Lecturers' waren voorgangers die een benoeming hadden om het Woord te verkondigen in een gemeente, bijvoorbeeld op een vaste dag in de week, naast de eigen predikant.²¹ De vergoeding die ze hiervoor

ontvingen kwam soms uit private fondsen of werd beschikbaar gesteld door individuen. Een voorganger hoefde zich niet aan alle vormvereisten te houden die voor de gewone ambtsdragers golden, en in de praktijk waren deze benoemingen tot voorganger soms achterdeuren waardoor non-conformisten toch zonder gewetensbezwaren konden blijven preken in de gevestigde kerk.

Uit een briefwisseling met John Cotton blijkt dat Burroughs Bury St. Edmunds zag als een grote plaats waardoor hij enige hoop had om er meer goed te kunnen doen dan in een plattelandsgemeente. Hij nam het beroep aan, en preekte er samen met Henry White, eveneens een begaafde predikant. Wekelijks sprak hij op donderdag daarnaast ook in de stad Bury St. Edmunds zelf, terwijl de bekende Edmund Calamy (1600-1666) er voorging op vrijdag. Calamy was ongeveer even oud als Burroughs en was bovendien een studiegenoot geweest. De beide mannen hadden respect voor elkaar en hadden een goede verstandhouding. Dat zou zo blijven, hoewel Calamy een leider werd van de Presbyterianen op de Westminster Synode. Beide mannen mochten in deze tijd dat ze samen in de stadsgemeente voorgingen zegen op hun werk ondervinden.

19. Burroughs, *The excellency of a Gracious Spirit*, 106.

20. Michael McGiffert, 'God's Plot. Puritan Spirituality in Thomas Shepard's Cambridge, Amherst 1994, 76.

21. Een 'rector' of een 'vicar' in de Angliaanse Kerk, soms in het algemeen aangeduid als 'priest'.

Een van de hoorders van Burroughs in deze tijd was John Winthrop (1588-1649), die later over Burroughs sprak als 'een van de meest godzalige en orthodoxe' van de Independenten.²² In deze jaren leerde Burroughs ook Viscount Edward Mandeville kennen, schoonzoon van Robert Rich, Earl of Warwick bij wie hij later enige tijd verbleef. Burroughs bleef ook in deze jaren regelmatig naar Chelmsford gaan (ongeveer een dag paardrijden) om Thomas Hookers maandelijkse nuttige samenkomsten (*Profitable Conferences*) voor predikanten bij te wonen. Dit waren bijeenkomsten van voorgangers voor gebed, vasten en overleg.

Hoewel Burroughs zegen ondervond op zijn werk in de stad zelf, was dit niet het geval in zijn eigen nabijgelegen gemeente waar hij op zondag voorging. Hij kwam bovendien in problemen nadat hij in een preek de zonden bestraft had waaraan een prominent lid van de gemeente zich had schuldig gemaakt. Men besloot de vergoeding voor de preekbeurten voortaan volledig toe te kennen aan zijn collega Henry White, die kennelijk niet schouder aan schouder stond met Burroughs. White mocht dan bepalen hoeveel hij zou doorgeven aan Burroughs. Het bracht Burroughs tot de vraag of hij in Bury St. Edmunds moest blijven. Dat had wel zijn uitdrukkelijke voorkeur. Hij vroeg John Cotton per brief om raad. Deze adviseerde hem om geen besluit te nemen voordat hij hierover overleg had gevoerd met ambtsbroeders uit omliggende plaatsen.²³ Vermoedelijk heeft Burroughs dat gedaan. Uiteindelijk besloot hij na veel nadenken en gebed een beroep aan te nemen dat hij juist in die tijd ontving uit Tivetshall, Norfolk. Het zal voor Burroughs niet gemakkelijk zijn geweest om zijn werk in zijn eerste gemeente zo te moeten beëindigen. Het was geen glorieus afscheid!

22. Francis Bremer, *John Winthrop. America's Forgotten Founding Father*, New York 2003, 105, 107, 143, 157.

23. Het origineel van deze brief is bewaard gebleven in het archief van de Massachusetts Historical Society en een foto ervan staat in de biografie van Simpson, *A Life of Gospel Peace*.

Tivetshall, Norwich en Mendlesham

In Tivetshall had gedurende dertig jaar Paul Chapman gestaan. Toen die op zijn laatste ziekbed lag, werden zijn gedachten opmerkelijk genoeg gevestigd op Burroughs als mogelijke opvolger, die hij niet of nauwelijks kende. Burroughs werd beroepen, maar had aarzelingen, omdat het ging om een kleine dorpsgemeente waar hij wellicht minder nuttig zou kunnen zijn. Maar uiteindelijk nam hij het beroep aan, beseffend dat hij waarschijnlijk niet meer met zegen zou kunnen arbeiden in Bury St. Edmunds.

In Tivetshall werd Burroughs bevestigd als 'rector', wat betekende dat hij herder en leraar was van de gemeente. In feite was Burroughs verantwoordelijk voor twee kleine gemeenten, te weten St. Margaret's, met een kleine 145 leden en St. Mary's met ongeveer 120 leden. De eerstgenoemde kerk bestaat nog steeds. Zijn benoeming tot rector betekende dat hij als non-conformist te maken kreeg met aspecten van de eredienst waar hij niet achter kon staan. Burroughs besloot zich te conformeren aan uitsluitend de onderdelen waartegen hij geen gewetensbezwaar had. Later werd hem dit tot zonde: 'Ik conformeerde mij aan sommige van de oude ceremonies en beken hierin mijn zonde.' Hij zag ze als zonden tegen Christus.

Niet lang nadat hij bevestigd was in Tivetshall werd hij door zijn studievriend William Bridge, die predikant was van een gemeente in Norwich, benaderd met de vraag of hij ook regelmatig wilde voorgaan in de St. George's Tombland in Norwich. Norwich was een nabijgelegen stad die veel groter was dan Tivetshall. Burroughs werd een van de zes voorgangers die regelmatig als 'lector' in Norwich preekte. Mede hierdoor ontstond in Norwich een predikantenkring van zo'n twaalf predikanten die elkaar regelmatig op vrijdag ontmoetten nadat een van hen was voorgedaan.

Een van hen was William Greenhill (1591-1671), met wie Burroughs in die tijd nauw bevriend raakte. De twee reisden soms zelfs samen naar Londen, kennelijk om de grote predikers van die tijd te beluisteren. Greenhill is later, ook in Nederland, onder meer bekend geworden door zijn verklaring van Ezechiël en was eveneens een van de afgevaardigden op de Westminster Synode.

Naast Norwich werd Burroughs gevraagd om nog een additionele positie als voorganger te vervullen in Mendlesham, een ander nabijgelegen stadje, samen met vijftien andere predikanten onder wie opnieuw zijn vriend William Greenhill. De Heere bestuurde het in Zijn voorzienigheid zo dat Burroughs ook in deze tijd van zijn predikantschap onderdeel uitmaakte van een kring van gelijkgezinde godvruchtige predikanten die nauwe omgang met elkaar hadden. Ook raakte hij bevriend met een aantal invloedrijke mensen van adel in de omgeving. Ondertussen was het hard werken. Hergebruik van preken was bepaald niet done in die tijd, en de preken van Burroughs getuigen van veel studie en grondige voorbereiding. Burroughs gewende zich eraan om onvermoeibaar bezig te zijn in de dienst van de Heere, en zou dat de rest van zijn leven ook blijven doen.

Ondertussen begonnen in de directe omgeving van Burroughs meerdere predikanten in de problemen te raken doordat ze zich *niet* conformeerden. Zijn studiegenoot Sydrach Simpson werd aangeklaagd door Laud. Thomas Welde, een bevriende predikant, raakte eveneens in problemen, en ook Thomas Shepard moest om veiligheidsredenen de wijk nemen. Hij en Thomas Hooker dachten erover om te emigreren naar Nieuw Engeland. Shepard heeft in die tijd nog een aantal weken met zijn vrouw bij Burroughs verbleven. Maar ook Burroughs zelf kwam in de problemen. In 1636 deed Laud een visitatie in de diocese Norwich waartoe Burroughs behoorde, en concludeerde dat de dingen er bepaald niet in orde ('much out of order') waren. Hij gaf

de verantwoordelijke bisschop Matthew Wren opdracht om dit aan te pakken ('to take care of it'). Die bereidde vervolgens een eigen visitatieronde voor, en publiceerde hieraan voorafgaand in 1636 een door hem opgestelde vragenlijst, de 'visitation articles', bestaande uit maar liefst 897 vragen, waaronder tal van vragen die eigenlijk geen Puriteins predikant met een goed geweten bevestigend kon beantwoorden. Burroughs heeft zich in die tijd diepgaand bezonnen. Tot dat moment had Burroughs zich zoals gezegd in sommige opzichten geconformeerd, maar in andere opzichten nam hij de vrijheid om af te wijken van de voorschriften. Zijn bezinning verdiepte zijn inzicht. Burroughs boek Gospel Worship, hoewel gebaseerd op preken die enkele jaren later werden gehouden, is vermoedelijk een uitwerking van zijn gedachten zoals die zich in die tijd gevormd hebben. Centraal hierin staat de geschiedenis uit Leviticus 10:1-3, waar Nadab en Abihu vreemd vuur offeren. Burroughs kwam tot het inzicht dat alle zaken die de religie en eredienst betreffen, Bijbels onderbouwd moeten kunnen worden. Rituelen en gewoonten die niet aan de Schrift ontleend zijn, beschouwde hij als bijgeloof. Het werd daarmee voor hem duidelijk dat hij zich niet kon onderwerpen aan de 'nieuwe conformiteit' die verlangd werd. Tegelijk kon hij begrip opbrengen, en dat is heel typerend voor Burroughs, voor predikanten die het anders zagen. Hij zei er later van: 'Mijn zonde in de oude conformiteit maakt dat ik verdraagzaam ben tegenover hen die nu met mij van mening verschillen. (...) Waarom zouden wij elkaar aanvliegen omdat zij niet zien wat wij denken te zien?' De verdraagzaamheid van Burroughs betekende niet dat hij zelf verdragen werd. Dat bleek temeer toen duidelijk werd dat meerdere collega-predikanten zijn overtuigingen volgden. Hij werd aangeklaagd en uiteindelijk werd hij in mei 1636 geschorst en werd het preken hem verboden. Daarmee leek zijn loopbaan als predikant voortijdig tot een einde te zijn gekomen. Gods weg is in het heiligdom!

Onder de bescherming van Warwick

Robert Rich was een edelman van aanzien en vermogen, en een beschermheer van Puriteinse predikanten in problemen. Hij studeerde zelf aan het Emmanuel College vanaf 1603 en volgde in 1619 zijn vader op als Tweede Graaf 24 van Warwick. Hij onderhield op verschillende momenten tweeëntwintig afgezette predikanten, onder wie Thomas Hooker, William Twisse, Obadiah Sedgewick, John Dod, Edmund Calamy, Stephan Marshall en Burroughs. Volgens Edmund Calamy was Warwick een 'Nathaniël in wie geen bedrog was'. Warwick ontmoette Burroughs voor het eerst bij de 'ministerial conferences' van Thomas Hooker in 1620. Hij zorgde ervoor dat Burroughs na zijn schorsing werd aangesteld als huispredikant bij zijn schoonzoon in Londen, Lord Edward Montagu, die bekend was als Burggraaf 25 Mandeville en die Burroughs goed kende uit zijn tijd in Bury St. Edmunds.

Terwijl Burroughs er verbleef waren zijn problemen niet over. Hoewel hij de steun had van veel invloedrijke personen, werd het proces tegen hem doorgezet, wat uiteindelijk resulteerde in zijn definitieve afzetting. Burroughs werd daarbij ook op kwaadaardige wijze persoonlijk aangevallen.²⁶ Hij droeg alles wat hem overkwam met voorbeeldige lijdzaamheid.

24. De Engelse titel is 'Earl'.

25. De Engelse titel is 'Viscount'.

26. Corbett noemde Burroughs one of the 'seeming smooth faced brethren' who had 'been long since branded with the badge of lying' en 'a factious schismatic princox, a bold beardless fearless fellow.' ['Een van de 'schijnbaar gladde broeders' die 'allang gebrandmerkt waren met het insigne van liegen' en 'een

factions schismatische princex, [zelfverzekerde jonge gast] een gedurfde, baardloze, onbevreesde kerel'.]

Er kwam geen klacht over zijn lippen en hij gaf zijn zaken over in de hand van de Heere. Zijn latere werk, *Een kostbaar kleinood*²⁷ is ongetwijfeld deels gebaseerd op persoonlijke ervaringen in deze tijd van zijn leven.

Burroughs bleef in huiselijke kring preken en catechiseren. Ook gaf hij een eerste boek uit: *The Excellency of a Gracious Spirit*, opgedragen aan Mandeville bij wie hij verbleef, en gebaseerd op preken die hij in die tijd hield. In dit boek gaat het erover hoe het gedrag van bekeerden verschilt van dat van onbekeerden. Burroughs beschrijft dat aan de hand van Numeri 14:24, waar de Heere aan Kaleb belooft om hem te brengen in het land der belofte. Ook dit boek bevat lessen die gebaseerd zijn op zijn persoonlijke ervaring in deze tijd. Hij schrijft bijvoorbeeld:

"God geheel te volgen is gewillig te zijn om alles te verliezen voor Hem, gewillig te zijn om alles te weigeren en te verwerpen wat hindert, hoe dierbaar ook; dicht achter Hem te blijven, wat het ook is dat met Hem wedijvert - wanneer we Hem niet kunnen volgen zonder ons veel voor Hem te onzeggen, wanneer het volgen van Hem ons het verlies kost van wat voorheen onze grootste gemakken en genoegens waren; het Lam te volgen waar Het ook heengaat, door alle verdrukkingen, door alle engten, wetend dat deze weg, hoewel het een weg des bloeds is, evenwel leidt naar de troon."

Het zegt veel over Burroughs, of liever over de genade die hij bezat, dat hij dit kon schrijven in wat misschien wel de moeilijkste tijd van zijn leven was.

27. *The Rare Jewel of Christian Contentment*, in het Nederlands uitgegeven onder de titel *Een kostbaar kleinood*. Over de ware tevredenheid.

In oktober 1637 bracht Burroughs samen met zijn goede vriend William Greenhill een bezoek aan Nederland. Tijdens hun verblijf in Nederland bezochten ze veel Engelse predikanten die naar Nederland waren gevlucht, onder wie William Bridge. Nederland was in die tijd een toevluchtsoord voor Puriteinen waar zij in vrijheid konden samenkomen in eigen (Engelstalige) gemeenten. Ook werd veel Puriteinse literatuur in Nederland gedrukt. Op de terugweg namen ze op verzoek van anderen en met medeweten van de schipper illegaal een grote hoeveelheid drukwerk mee. Bij aankomst werd de illegale waar ontdekt. Greenhill en Burroughs wisten ternauwernood dankzij een vermomming te ontsnappen.

In deze tijd schreef Burroughs een woord vooraf voor een boek van Richard Sibbes: *A Christian's Portion*. Sibbes was overleden in 1635. Met name Thomas Goodwin zette zich in voor de postume publicatie van zijn werken en betrok zijn vrienden daarbij. Burroughs is zelf ook met Sibbes bevriend geweest. Sibbes was net als Burroughs iemand die vasthoudend was wanneer het ging om zijn overtuigingen en die streed voor de waarheid, maar die tegelijk vreedzaam was en naar eenheid stond. 'Partijschap veroorzaakt scheuringen' ('Factions breed fractions')²⁸ was een van zijn uitspraken. Hij was daarin eensgezestes met Burroughs. Iemand schreef eens: 'Geen van de Puriteinen leek meer op Sibbes, als mens en schrijver, dan Burroughs.'

Burroughs bleef zoals gezegd in die tijd steeds in kleine kring voorgaan. Op enig moment had hij Oliver Cromwell en John Hampden onder zijn gehoor. Zij hadden op het punt gestaan om te emigreren naar Nieuw Engeland, maar de afvaart van het schip waarop zij zich bevonden was verboden. Burroughs preekte bij die gelegenheid over Psalm 56:11. Zijn preek bemoedigde hen zeer, en heeft wellicht de loop van de geschiedenis beïnvloed. Cromwell en Hampden bleven in Engeland en werden later prominente leiders tijdens de burgeroorlog. De preek is later in bewerkte en

uitgebreide vorm uitgegeven.²⁹

Naarmate de tijd verstreek, vroeg Burroughs zich meer en meer af of hij er wel goed aan deed om te blijven waar hij was, zonder zijn ambt op gewone wijze te kunnen uitoefenen. Bovendien werd een nieuwe aanklacht tegen hem ingediend door John Michaelson, een predikant in de staatskerk, met wie hij een informeel gesprek had gevoerd waarin hij zich in positieve zin had uitgelaten over de Schotse kerk die een nieuw convenant was aangegaan. In het gesprek daagde hij Michaelson uit om aan te tonen, dat koningen hun autoriteit rechtstreeks van God krijgen - in plaats van van het volk - en dat het volk ten allen tijde gehoorzaam moet zijn, ook als een koning zich niet houdt aan de wet en tirannie uitoefent.

28. De uitspraak wordt op vier verschillende manieren aangehaald door verschillende bronnen: 'Fractions breed fractions', 'Factions breed fractions', 'Fractions breed factions' en 'Factions breed factions'. Welke van die vier de juiste is vraagt nader onderzoek. Simpson gebruikt de laatste, en verwijst daarbij naar J.R. Beeke in *Meet the Puritans, Grand Rapids 2006*, die echter heeft: 'Fractions breed fractions', wat vertaald zou kunnen worden als 'Scheuren veroorzaken scheuren.'

29. Burroughs, *Excellency of Holy Courage in Evil Times*.

Juist toen Burroughs veel worstelde met de vraag wat de Heere wilde dat hij zou doen, en daarover in gebed was, kwam er iemand uit Rotterdam op bezoek om namens de Engelse gemeente aldaar mee te delen dat zij een beroep op Burroughs uitbrachten. Burroughs zag er een kennelijke roepstem van de Heere in. Toch nam hij nog geen direct besluit. Hij vroeg om het beroep te bevestigen door middel van een geschreven en ondertekende beroepingsbrief. Die ontving hij enige tijd later. Kort daarna werd duidelijk dat de klacht van Michaelson niet ingetrokken was - hij had Burroughs na een gesprek beloofd zich daarvoor in te zetten maar bleek gelogen te hebben - en verder in behandeling was genomen. Voor Burroughs lag het helder: de weg leidde naar Rotterdam.

Rotterdam

Burroughs arriveerde eind december 1638 in Rotterdam en verbleef er ongeveer twee jaar. Hij verliet zijn vaderland met weemoed, maar zonder opstandig te zijn. Hij zag in de gang van zaken de overduidelijke bewijzen van Gods genadige voorzienige leiding en zag het bovendien als zijn plicht om te bidden voor degenen die hem vervolgd hadden. Rotterdam was in die tijd een snel groeiende havenstad, met een flinke Engelse gemeenschap van kooplieden en gevluchte protestanten. Burroughs werd vriendelijk ontvangen, kreeg toestemming om voor te gaan en ontving zelfs een overheidsvergoeding. De Engelse gemeente in Rotterdam was een Congregationalistische gemeente, georganiseerd naar de ideeën van de Engelse theoloog William Ames ('Amesius'), die tot zijn overlijden in 1633 hoogleraar was in Franeker.

Toen Burroughs in Rotterdam arriveerde, waren zijn vriend **William Bridge** en **John Ward** er al twee jaar werkzaam. Burroughs werd aangesteld als leraar ('teacher'), terwijl de andere twee 'pastor' waren. Bij beide ambten ging het om predikanten die het Woord verkondigden en de sacramenten bedienden, maar bij de leraar lag de nadruk op het uitleggen van de Schrift en de leer.

Ergens in deze tijd moet zich bij Burroughs een definitieve voorkeur voor het

Congregationalistische kerkmodel hebben gevormd. Dat model werd in Rotterdam echter kort na de aankomst van Burroughs flink op de proef gesteld. Kort na Burroughs arriveerde namelijk een vierde predikant, Sydrach Simpson, ook een studiegenoot van Burroughs and Bridge, en die was van mening dat ook leken mochten preken. Hij begon dit standpunt uit te dragen, nota bene voordat hij zelf bevestigd was. Hierover ontstond grote verdeeldheid.³⁰ Bridge was faliekant tegen, terwijl Ward de kant van Simpson koos. Tijdens een ledenvergadering werd besloten om Ward af te zetten. Burroughs werd in zijn plaats bevestigd. Ward en Simpson begonnen vervolgens een afzonderlijke gemeente in Rotterdam. Tussen de twee Engelse gemeenten ontstond een bittere strijd waarbij over en weer heftige brieven geschreven werden. Presbyterianen in Engeland die hoorden van de gebeurtenissen zagen er een bevestiging in van hun opvatting dat het Congregationalistische model niet werkte.

Uiteindelijk grepen Thomas Goodwin en Philip Nye, toen werkzaam als predikant van de Engelse gemeente in Arnhem, in. Zij organiseerden als predikanten van de zustergemeente een hoorzitting waar alle partijen gehoord werden. Bridge en Burroughs onderwierpen zich gewillig en hartelijk aan het proces. De hoorzitting werd voorafgegaan door een ernstige toespraak, waarbij Bridge en Burroughs bestraft werden voor het besluit om Ward af te zetten zonder eerst de buurgemeente te raadplegen, wat wel afgesproken was. De hoorzitting nam meerdere dagen in beslag. De uiteindelijke conclusies hadden ieders instemming. Bridge en Burroughs beleden hun schuld voor de afzetting van Ward zonder eerst de buurgemeente te hebben geraadpleegd. Ook Ward en Simpson beleden schuld. Er werd een dag van vasten en verootmoediging gehouden. Ward werd in zijn ambt hersteld, maar koos ervoor Rotterdam te verlaten. Burroughs, Bridge, Simpson, Goodwin en Nye zouden later refereren aan deze episode als 'de treurigste dagen van hun pelgrimsreis op aarde'.

30. Van Vlastuin wijst er in zijn lezing 'Jeremiah Burroughs (ca. 1600-1646) en de ware tevredenheid' op dat er meer vragen speelden: 'Een bepaald deel van de gemeente radicaliseerde het Congregationalistische standpunt naar het brownisme waarin de gemeente helemaal geïsoleerd werd gezien van andere gemeenten. Bovendien ontstond er een dispuut over het voorgaan van niet-ambtsdragers, over het dopen van kinderen, over de zielslaap en over het lijden van God. Voor de kenners onder ons echt doperse vragen.'

Maar het probleem was wél opgelost, en dat op broederlijke, eerlijke en transparante wijze. Het Congregationalistische model had hiermee bovendien zijn kracht bewezen, en de vier mannen zouden enkele jaren later eendrachtig met elkaar optrekken tijdens de Westminster Synode. Nadat het conflict was bijgelegd begon de gemeente in Rotterdam weer te groeien. Er ontstond een bloeiende gemeente van meer dan duizend leden. Burroughs was er geacht en geliefd als prediker.

Het was de gewoonte van Burroughs om thematisch te preken. Zo hield hij in deze tijd een serie preken over *de zelfverloochening van Mozes*, die later werd uitgegeven onder de titel *Moses His Self-Denial*, over Hebréeën 11:24 (over Mozes' weigering om een zoon van de dochter van farao genoemd te worden en zijn keuze om bij het volk van God gerekend te willen worden). Daarna volgde een reeks preken over de volgende twee verzen van Hebréeën 11, die handelen over de keuze van Mozes, met als titel *Moses His Choice, With His Eye Fixed Upon Heaven* (over het ware geluk, te weten het verkrijgen van God Zelf). Vervolgens ging Burroughs verder met een serie over het 27e vers in dit hoofdstuk. Deze preken zijn uitgegeven onder de titel *The*

Excellency of Holy Courage in Evil Times (bedoeld om moedelozen te bemoedigen en te sterken in moed benemende omstandigheden en tijden van lijden).

De preken van Burroughs laten zien dat hij oog had voor pastorale noden. Een voorbeeld hiervan is ook de ernstige preek die hij in deze tijd hield voor zeelieden - waarvan er altijd een aantal onder zijn gehoor zaten omdat Rotterdam nu eenmaal een havenstad was - naar aanleiding van een hevige storm.³¹ Deze preek maakte veel indruk en werd door de Heere gezegend. Op verzoek van velen werd hij uitgegeven, ongetwijfeld na eerst door Burroughs uitgewerkt te zijn.

31. Burroughs, *The Sea Mans Direction in Time of Storm*.

Burroughs heeft op enig moment in zijn Rotterdamse jaren nog overwogen om samen met enkele collega's naar Nieuw Engeland te emigreren, zoals zijn geestelijke vader Thomas Hooker had gedaan in 1633 en Thomas Shepard twee jaar later. Hij liet zelfs zijn boeken alvast verschepen. Maar de situatie in zijn vaderland begon te wijzigen. In 1640 werd het parlement weer bijeengeroepen omdat Karel I geld

nodig had om oorlog te kunnen voeren tegen de Schotten, eerst in april-mei voor korte tijd ('Short Parliament') en in november voor langere tijd ('Long Parliament'). Een van de eerste besluiten van het Long Parliament was het uitroepen van een 'jubilee'³² waardoor predikanten in het buitenland die gevlucht waren weer konden terugkeren. Dit gaf Burroughs de gelegenheid tot terugkeer waar hij om gebeden had en al spoedig bevond hij zich aan boord van een schip naar Engeland. Daar aangekomen besloot hij ontslag te nemen van zijn gemeente in Rotterdam. Hij gaf William Bridge, die zou terugkeren, de ontslagbrief mee. De gemeente had daar weinig begrip voor, temeer omdat Burroughs geen beroep had ontvangen van een andere gemeente, en deed diverse pogingen om hem terug te laten komen. Voor Burroughs was het echter duidelijk: zijn eerste roeping lag in Engeland. Daarmee kwam een eind aan zijn periode in Rotterdam. Hetzelfde gold trouwens voor zijn Engelse medebroeders in Nederland. In 1641 keerden ze allemaal terug: Thomas Goodwin, Sydrach Simpson, William Bridge en Philip Nye. En Burroughs had opnieuw belangrijke levenslessen opgedaan die hem zouden helpen bij het schrijven van *Irenicum*.

Stepney, Cripplegate en Cornhill

De laatste vijf jaren van het leven van Burroughs waren aangebroken. Jaren van enorme werkzaamheid met veel impact. In zekere zin was zijn leven tot dat moment een oefenschool geweest voor de jaren die nu zouden volgen. Zijn terugkeer betekende een hernieuwde en ongetwijfeld hartelijke ontmoeting met oude vrienden, zoals Thomas Welde, John Dod, William Greenhill en Edmund Calamy. Hij ontving al snel uitnodigingen om voor te gaan in diverse gemeenten in Londen, en Londen zou ook zijn laatste arbeidsveld zijn. Meerdere preken uit de tijd toen hij net teruggekeerd was naar Engeland zijn uitgegeven, waaronder een indrukwekkende, ernstige preek over het oordeel naar aanleiding van Hebréeën 9:27: 'Het is de mens gezet om te sterven en daarna het oordeel.'

32. Dit herinnert aan het Bijbelse begrip 'jubeljaar' of jaar van bevrijding.

33. Opgenomen in: Burroughs, *The Saint's Treasury*.

In de loop van 1641 werd hij samen met William Greenhill benoemd als voorganger

van de Stepney gemeente. Een grote gemeente waar jaarlijks 650 kinderen gedoopt werden en 1000 sterfgevallen werden geregistreerd, wat ongetwijfeld betekent dat het ook een volkskerk was waar lang niet iedereen de kerkdiensten bijwoonde. Burroughs ging er op zondagmorgen om zeven uur voor en werd daarom de 'Morgenster' genoemd; Greenhill ging 's middags om drie uur voor en stond daarom bekend als de 'Avondster'. Prekenseries die hij in Stepney uitsprak, waren de al eerder aangehaalde *Rare Jewel of Christian Contentment* (Zeldzaam juweel van Christelijke tevredenheid), *Four Useful Discourses* (over verschillende onderwerpen, waarbij een van de verhandelingen een vervolg is op *Rare Jewel* en gaat over tevredenheid bij voorspoed en rijkdom), *Gospel Worship* (over de wijze waarop de Heere gediend moet worden in het horen van het Woord, de deelname aan het Heilig Avondmaal en het gebed), *A Treatise of Earthly-Mindedness* (over het te druk bezet zijn met de dingen van de wereld), *Evil of Evils* (over het grote kwaad van de zonde), *Gospel Remission* (een vervolg op het voorgaande, over de vergeving van zonde en schuld), *Gospel Reconciliation* (een losse serie, over de verzoening door Christus), *Gospel Conversation* (over heilig leven door gelovigen), *Four Books on the Eleventh of Matthew* (over de nodiging en het komen tot Christus) en ten slotte een boek met laatste preken³⁴ (onder meer over het wandelen door het geloof en de hoop).

Kort na zijn benoeming bij Stepney volgde de benoeming tot voorganger van St. Giles Cripplegate, waar hij op zondagmiddagen voorging. Dit was een andere grote gemeente met een rijke historie, waar onder anderen John Bunyan enige tijd heeft gepreekt. Oliver Cromwell trad er in het huwelijk. Volgens zeggen waren Stepney en Cripplegate de twee grootste gemeenten van Engeland, maar Cripplegate was een gemeente waar meer geestelijke honger was dan Stepney en Burroughs kon er zijn woorden gemakkelijker kwijt. Een van zijn bekendste series preken die hij in deze gemeente uitsprak was *Gospel Fear* (waarin het centrale thema is, dat een hart dat beeft voor Gods Woord kostbaar is in Zijn ogen). Andere series waren *The Difference Between the Spots of the Godly, and of the Wicked*³⁵ (over de bevlekking door zonde, en de verschillen daarbij tussen zondaren en godzaligen) en *Saint's Happiness* (de laatste preken die hij hield in deze gemeente, onder meer over de zaligsprekingen).

34. Burroughs, *The Ninth, Tenth, and Eleventh Books of Mr. Jeremiah Burroughs*.

35. Later uitgegeven onder de titel: *Spots of the Godly and of the Wicked*.

Ten slotte werd Burroughs benoemd als lector van St. Michael's Cornhill, een derde flinke gemeente in hartje Londen. Hier hield Burroughs zijn bekende serie preken over Hosea 36 en hij deed dat zondag aan zondag, week in week uit, met uitzondering van enkele weken waarin hij sprak over een andere tekst naar aanleiding van bijzondere tijdsomstandigheden. Het was aanvankelijk zijn bedoeling om alle kleine profeten te behandelen, maar het boek Hosea gaf hem rijke stof tot preken en hij is er tot zijn dood mee bezig geweest. Zijn verklaring wordt tot op de dag van vandaag bijzonder gewaardeerd, hoewel de opvattingen over het duizendjarig vrede-rijk die hij verwoordde in zijn tijd wel stof deden opwaaien. Burroughs geloofde net als veel andere Independenten, waarschijnlijk onder invloed van Thomas Goodwin, dat er spoedig een duizendjarig vrede-rijk zou aanbreken waarbij Christus persoonlijk op aarde zou terugkomen om dit rijk te regeren. Burroughs heeft die opvattingen later gematigd, zoals blijkt uit enkele latere preken die hij hield in Stepney.³⁷

Geen enkele Puritein bereikte met zijn preken wekelijks meer mensen dan Burroughs.

Op zondagen preekte hij in totaal gemiddeld voor naar schatting 3250 mensen. In elk van de gemeenten hield hij verschillende prekenseries, rekening houdend met de specifieke pastorale noden van de betreffende gemeente. Het betekende heel hard werken voor Burroughs. Hij schreef hierover dat hij zich gedrongen voelde om te doen wat hij kon, omdat hij dacht dat de geopende deur voor zijn prediking misschien weer spoedig gesloten zou worden. Overigens, Burroughs preekte niet alleen, hij voerde ook gesprekken met leden die met vragen liepen en voerde overleg met andere predikanten.

Het is opvallend dat Burroughs met zijn Congregationalistische overtuigingen in deze jaren in Londen bleef voorgaan binnen de gevestigde kerk, hoewel er genoeg initiatieven waren om onafhankelijke gemeenten te starten in Londen en hij gemakkelijk een 'eigen' gemeente had kunnen beginnen. Burroughs was echter geen voorstander van het starten van zelfstandige gemeenten.

36. Burroughs, *Exposition of the Prophecy of Hosea*.

37. Burroughs, *Jerusalem's Glory Breaking Forth into the World*.

Zijn doel was reformatie van de kerk van binnenuit, en bovendien, hij zag het als zijn eerste opdracht om het Woord te verkondigen en wilde vermijden dat de aandacht werd afgeleid door 'bijzaken'. En daarvoor had hij een wijd geopende deur gekregen.

Voor Burroughs waren de jaren in Londen in materieel opzicht een tijd van overvloed, ook omdat hij welvarende gemeenten diende die hem goed betaalden. Eerder had hij in de praktijk geleerd wat het is om tevreden te zijn in tijden van tegenslag en schaarste. Nu leerde hij wat het is om vergenoegd te zijn in tijden van overvloed, en hij kwam erachter dat dit zelfs moeilijker is dan de beoefening hiervan in tijden van schaarste. Hij dacht hierover na, observeerde anderen om hem heen, en preekte erover." Door genade was hij in staat om een aanklevend leven dicht bij de Heere te blijven beoefenen, ondanks zijn rijkdom, en hij straalde dit bovendien uit in zijn hele leven. Zijn gastvrijheid en dienstbaarheid waren spreekwoordelijk. Hij wees nooit iemand af die zijn hulp zocht.

Veel van de preken die Burroughs in zijn Londense tijd hield zijn uitgegeven. Hij schreef ze niet zelf uit, want dat vond hij zonde van zijn schaarse tijd. In een aantal gevallen zijn ze nog wel door Burroughs nagezien voorafgaand aan de publicatie, maar lang niet altijd, omdat een groot deel ervan pas na zijn dood is verschenen. Soms werd daarbij naast opgetekende verslagen ook gebruik gemaakt van de schetsen die hij had nagelaten. Dat is bijvoorbeeld gebeurd bij zijn verklaring van Hosea.

Wat maakte Burroughs zo populair als prediker en waarom werden zijn preken zo graag gelezen? Simpson noemt diverse redenen: zijn stijl van preken die in navolging van Thomas Hooker eenvoudig en direct was (plain-style preaching'), het gebruik van aansprekende voorbeelden, het vertrouwen dat hij stelde op Gods zegen in plaats van op zijn eigen woorden en wijsheid, zijn indringende, krachtige toepassingen en het feit dat zijn persoonlijke karakter en leven geheel in overeenstemming waren met zijn preken.

38. Burroughs, *Four Useful Discourses*. Ook in zijn boek *Treatise of Earthly-Mindedness* staat hij stil bij deze thematiek.

Burgeroorlog

Op 22 augustus 1642 brak officieel de burgeroorlog uit, na een periode van groeiende spanning en tegenstellingen tussen de koning en het parlement. Hoewel Burroughs een vreedzaam mens was, was hij zeker geen pacifist. Hij onderbouwde met Bijbelse

argumenten waarom het gerechtvaardigd is dat onderdanen in sommige gevallen de wapenen opnemen tegen de koning. Dat was in die tijd een revolutionaire gedachte, en dat is het trouwens nog steeds. In het najaar hield hij twee preken in St. Michael's Cornhill waarin hij dit uitwerkte.³⁹ Een leidende gedachte bij Burroughs is dat Romeinen 13:1 betekent dat gehoorzaamheid verschuldigd is aan de overheid in overeenstemming met de wet. Een koning die iets opdraagt wat niet naar de wet is, hoeft niet gehoorzaamd te worden. Gewapende opstand vond hij niet wettig. Gewapende verdediging wel, wanneer dit nodig is om wettige vrijheden te verdedigen, of om zich te verdedigen tegen geweld.

Burroughs gebruikte het voorbeeld van David die in de tijd van Saul enerzijds de rechten van Saul respecteerde, maar zich wel omringde met een leger soldaten om zich te verdedigen. Burroughs koos dus zondermeer de kant van het parlement, verdedigde die keuze moedig en vrijmoedig, en voelde zich gedrongen om anderen hierin de weg te wijzen. De duidelijke keuze die hij hierin maakte, zorgde ervoor dat hij door sommigen gebrandmerkt werd als een politieke radicaal. Dat was niet fair. Van de meer dan 600 preken uit de periode 1639-1646 van Burroughs die uitgegeven zijn, geldt dat in maar zes ervan gerefereerd wordt aan politiek.

Westminster Synode

Burroughs was een van de afgevaardigden naar de Westminster Synode, samen met zijn vrienden en geestverwanten Thomas Goodwin, Philip Nye, William Bridge en Sydrach Simpson, naast andere goede vrienden en bekenden William Greenhill en Edmund Calamy. Zijn oude beschermer Warwick was afgevaardigd namens het Hogerhuis. De synode ging van start op 1 juli 1643 en vergaderde dagelijks van acht uur 's ochttens tot één uur 's middags en van drie uur 's middags tot half acht 's avonds, behalve op zaterdag, zodat de predikanten tijd hadden om hun preken voor te bereiden. Er werd hard gewerkt tijdens de synode en veel gedebatteerd, maar dat nam niet weg dat

39. Burroughs, The Glorious Name of God, the Lord of Hosts.

deze kerkvergadering in de eerste plaats een geestelijk karakter had. De Schot Robert Baillie, die aanwezig was tijdens de synode en een dagboek bijhield en veel brieven schreef die later uitgegeven zijn, noteerde in een brief op 17 mei 1644:

Vandaag was de beste dag die ik heb meegemaakt sinds ik naar Engeland kwam. (...) Nadat Dr. Twisse begonnen was met een kort gebed, bad Mr. Marshall uitgebreid twee uur, heel godvruchtig, de zonde van de leden van de Synode beladend, op bijzondere, vurige en gepaste wijze. Daarna preekte Mr. Arrowsmith een uur, waarna we een psalm zongen. Daarna bad Mr. Vines twee uur en Mr. Palmer preekte een uur, en Mr. Seaman bad twee uur, waarna we een psalm zongen. Daarna bracht Mr. Henderson een aangenaam gesprek op gang over de verhitte debatten en andere gebreken die hersteld moeten worden. (...) Dr. Twisse sloot af met een kort gebed en het uitspreken van een zegenbede.⁴⁰

Wie dit leest zal het niet verbazen dat Burroughs - die bij uitstek een man van gebed was en zelf veelvuldig tijdens de synode gevraagd werd om het gebed te doen, zowel in de vergaderingen van de synode zelf als in het parlement - zich 'thuis' heeft gevoeld op deze synode. Hij heeft een grote actieve bijdrage geleverd die veel verder ging dan het debat over de beste vorm van kerkorganisatie. Tijdens de synode waren gewoonlijk ongeveer 60 predikanten regelmatig aanwezig, van wie zo'n 25 actief aan de beraadslagingen deelnamen. Burroughs was een van hen. Het vele werk ging ten

koste van zijn gezondheid. Hij was echter graag bereid om deze prijs te betalen. Hij leverde zijn actieve bijdrage met vreugde en was intens dankbaar dat de synode was bijeengeroepen. Hij zei erover:

Het is zo'n machtig werk dat het onze harten moet innemen, en het moet ons tot dankbaarheid stemmen dat we het mogen beleven dat God zoiets groots in onze generatie tot stand heeft gebracht. Ik vraag u, had iemand ter wereld, ja een engel, vier jaar geleden kunnen denken dat twee naties zouden samenkomen, en dat de vertegenwoordiging van het Koninkrijk en de synode van godgeleerden handen zouden opheffen naar de hoogste God?⁴¹

40. Laing, David (ed.), *The Letters and Journals of Robert Baillie*, 2, Edinburgh 1841/1842, 184-185.

Dat Burroughs daarbij ook veel achting genoot tijdens de synode bleek onder meer uit het feit dat hij meerdere keren werd uitgenodigd om te preken voor het Lagerhuis. Dat was al eerder een keer gebeurd op een dankdag op 6 september 1641, toen hij samen met Stephen Marshall voorging. Deze preek is uitgegeven.⁴² Hij riep het parlement toen op om het werk van de reformatie dat begonnen was af te maken. Tijdens de Westminster Synode heeft hij in totaal vier keer voor het parlement gesproken. Ook die preken werden uitgegeven.⁴³

Zoals gezegd, Burroughs leverde een actieve bijdrage aan het werk van de synode. Hij was lid van een commissie die kandidaten voor het predikambt onderzocht. Deze commissie van onderzoek vergaderde vrijwel dagelijks. Burroughs vond het een buitengewoon belangrijke taak, omdat er in tal van regio's in Engeland een groot gebrek was aan godzalige predikanten. Burroughs deed dit werk met veel betrokkenheid, inzet en onderscheidingsvermogen. Verder was hij nauw betrokken bij het opstellen van de Westminster Confessie - hoewel zijn exacte bijdrage daarin niet te traceren is - en leverde hij een grote bijdrage aan het opstellen van een orde voor de eredienst (*Directory of Worship*), een onderwerp waar Burroughs veel over nagedacht had zoals blijkt uit zijn preken in *Gospel Worship*. Ten slotte besteedde hij veel tijd aan het nazien van berijmde psalmen en het opstellen van de Grote en Kleine Westminster Catechismus.

41. Burroughs, *An Exposition of the Prophecy of Hosea*, 282.

42. Burroughs, *Sion's Joy, A Sermon Preached to the Honourable House of Commons Assembled in Parliament*.

43. Zie ook Bisschop, *Puriteinen over geloof gebod en gebed*. Dit boek bevat citaten uit preken voor het parlement die door verschillende predikanten in die tijd werden gehouden. In dit boek worden citaten van 63 verschillende predikanten weergegeven, het was dus geen zeldzaamheid dat predikanten voor het parlement preekten.

De grote strijd

Het was zoals eerder beschreven maar een kleine minderheid tijdens de Westminster Synode die een Congregationalistische kerkvisie had. Het ging in totaal om maximaal dertien afgevaardigden, met daarbinnen een kerngroep die bestond uit de vijf apologeten, van wie Burroughs er een was. Thomas Goodwin was de onbenoemde leider van het vijftal. Ervan uitgaande dat meestal zo'n zestig afgevaardigden aanwezig waren bij beraadslagingen, ging het om zo'n twintig procent. Het voert te ver om diepgaand op het slepende debat tussen Presbyterianen en Congregationalisten in te gaan. Het nam meerdere jaren in beslag nam. Enkele hoofdlijnen werden al

beschreven in het eerste hoofdstuk van deze inleiding. Van belang voor deze inleiding is vooral de rol die Burroughs had, en het feit dat de wijze waarop het debat hierover gevoerd werd, een belangrijke rol heeft gespeeld bij het schrijven van *Irenicum*.

De vijf apologeten waren mannen van grote bekwaamheid, en elk van hen had zijn eigen sterke punten. Van de vijf was Burroughs de meest tactvolle, beminnelijke en vreedzame, wat niet betekende dat hij niet vasthoudend en principieel was. Hij was bovendien een heldere denker en spreker. Omdat de Presbyterianen duidelijk de meerderheid hadden, kwam het debat over kerkregering erop neer dat de Independenten aanvankelijk weinig andere keuze hadden dan het steeds ter discussie stellen van voorstellen voor artikelen die door de Presbyterianen gepresenteerd werden. Dat begon op den duur te irriteren, wat ertoe leidde dat zij ervan beschuldigd werden dat ze verdragings tactieken gebruikten met als doel om meer steun te verwerven buiten de synode, te weten in het parlement en onder het gewone volk. Die beschuldiging was begrijpelijk, maar niet terecht. De mannen waren in hun geweten ervan overtuigd dat de zienswijze die ze verdedigden het meest Schriftuurlijk was.

Na diverse fasen en verwikkelingen in het debat, waarbij de tegenstellingen steeds scherper werden en de verwijdering alleen maar toenam, werd in november 1645 een Commissie van Accomodatie ingesteld (of liever gezegd: nieuw leven ingeblazen na een jaar een slapend bestaan te hebben gehad) op instigatie van het parlement, met als doel om te bezien:

hoe met inachtneming van de verschillende opvattingen op het punt van kerkregering zo mogelijk eenheid kan worden bereikt, of als dat niet mogelijk blijkt, na te gaan of op enigerlei Schriftuurlijke wijze ruimte gegeven kon worden aan gewetensbezwaarden die zich niet in alle opzichten kunnen onderwerpen aan de gemeenschappelijke regel, voor zover dit kan bestaan met de publieke vrede.⁴⁴

Het was in deze commissie dat Burroughs volgens sommigen zijn belangrijkste bijdrage leverde aan de Westminster Synode. Hij deed zijn uiterste best om de meningsverschillen te overbruggen, als een mediator *avant la lettre*.

Op twee belangrijke punten vroegen de Independenten ruimte om zich afwijkend te organiseren binnen de nationale kerk: men vroeg vrijheid voor Congregationalistische gemeenten om zelf predikanten te kiezen en te bevestigen, en bovendien werd vrijheid gevraagd om zich niet te hoeven onderwerpen aan het gezag van synodes. Let wel, dit met onderschrijving van dezelfde geloofsbelijdenis en dezelfde regels voor de eredienst. De Presbyterianen uitten diverse bezwaren. Burroughs en de zijnen probeerden hieraan tegemoet te komen. Maar uiteindelijk kwamen de Independenten geen stap verder. Ze kregen geen enkele ruimte, met als argument dat hiermee de deur zou worden opengezet voor tolerantie van allerlei gewetensbezwaren.

Burroughs hield daarop een indrukwekkende toespraak waarin hij onder andere zei:

Wanneer mensen denken dat er geen weg tot vrede is dan door af te dwingen dat iedereen dezelfde opvattingen heeft. (...) Wanneer zij denken dat het zwaard van de overheid de ordinantie van God is om alle godsdienstige meningsverschillen te beslechten, en dat dit noodzakelijkerwijs vergezeld moet gaan van boetes en inhechtenisnemingen voor ongehoorzamen; wanneer zij van mening zijn dat er geen middenweg bestaat tussen strikte uniformiteit en algehele verwarring, wanneer deze sentimenten de overhand hebben, dan moet er onderwerping zijn van het menselijk geweten aan slavernij, aan de onderdrukking van veel waarheid en dan moet er veel beroering zijn in de christelijke wereld.⁴⁵

44. Alex F. Mitchell en John Struthers (eds.), *Minutes of the Westminster*

Assembly 1644-49, Edinburgh 1874, 164.

45. Edward Parson, Neal's History of the Puritans, Vol. 2: Or the Rise, Principles, and Sufferings of the Protestant Dissenters, to the Glorious Era of the Revolution, reprint 2018, 2:17.

De ontknoping van het debat betekende een diepe ontgoocheling voor Burroughs. Het was voor hem onthutsend om te zien hoe er diepe verdeeldheid was ontstaan tussen godzalige predikanten aan beide zijden. En het zal hem diep teleurgesteld hebben dat zijn persoonlijke inspanningen volledig gefaald hadden, hoewel het persoonlijke respect voor Burroughs er zeker niet onder geleden had.

Ironisch genoeg is de op de Westminster Synode vastgestelde kerkorde, hoewel die was goedgekeurd voor een proefjaar door het Lagerhuis, uiteindelijk nooit officieel ingevoerd in Engeland (wel in Schotland). Burroughs en de zijnen hadden de slag verloren, maar uiteindelijk zou blijken dat ze de oorlog gewonnen hadden. Het zaad van godsdienstige tolerantie was gezaaid, en met uitzondering van de periode van zestien jaar (1662-1688) toen Karel II en Jacobus II regeerden, zou de Angliaanse Kerk nooit meer christenen vervolgen en kregen Congregationalisten in de praktijk de vrijheid om zich te organiseren op de wijze die zij zagen als het meest Bijbels. Dat heeft Burroughs echter allemaal niet meer beleefd.

Sterven en nalatenschap

In de nazomer van 1646 was Burroughs als altijd hard aan het werk. In Cornhill vervolgde hij zijn serie preken over Hosea, na de onderbreking in verband met de preken die ten grondslag liggen aan Irenicum; in Stepney had hij net de preken serie afgerond die is opgenomen in *The Saints' Walk by Faith on Earth; by Sight in Heaven*, terwijl hij in Cripplegate de serie had afgerond over de Zaligsprekingen. Daarnaast was hij dagelijks aanwezig op de Westminster Synode.

Op vrijdag 30 oktober zadelde hij zijn paard, waarschijnlijk om naar een vergadering van de synode te gaan. Onderweg werd hij uit het zadel geworpen en viel hij op zijn rug. Hij werd naar huis gebracht, waar zijn vrouw hem verzorgde, maar zijn conditie verslechterde snel. Wellicht was sprake van een onderliggende chronische aandoening zoals tbc waardoor hij verminderde weerstand had, want Burroughs spreekt ergens over zijn zieke lichaam dat niet meer wil ('diseased and lumpy body'; ziek en verzwakt lichaam) en ook andere bronnen suggereren dit. Daarnaast was er vermoedelijk sprake van een infectie omdat hij al snel koorts kreeg, en bovendien was zijn conditie verzwakt door het vele harde werken en alle stress en verdriet als gevolg van de spanningen en verdeeldheid.

Het is ontroerend om te lezen dat de Westminster Synode twee van zijn Presbyteriaanse vrienden, Calamy en Case, opdracht gaf om hem te bezoeken. Op vrijdag 13 november 1646, dus twee weken na zijn val, overleed Burroughs. Kort voor zijn sterven sloeg hij zijn ogen op en sprak hij: *'Ik kom, ik kom, ik kom'* en blies zijn laatste adem uit. Een dag later werd hij begraven op de begraafplaats van Cripplegate. Veel van de werken van Burroughs werden na zijn sterven uitgegeven, verzorgd door zijn vrienden, grotendeels op basis van preken die in steno waren genoteerd. Het zegt iets over de hoge kwaliteit van de preken van Burroughs dat ze geschikt waren om op deze wijze uitgegeven te worden. Vrienden die aan de uitgaven bijdroegen waren in de eerste plaats de vier apologeten: Thomas Goodwin, William Bridge, Sydrach Simpson en Philip Nye. Ook anderen hielpen: William Greenhill, Matthew Mead (die als voorganger in Stepney werd benoemd in plaats van Burroughs), James Nalton, William Cooper, Matthew Poole, Allen Geare, Ralph Venning, Edmund Calamy en

Thomas Brooks. Sommigen van hen waren dus Presbyterianen. De werken van Burroughs bleven populair in de zeventiende eeuw en van de meeste verschenen meerdere drukken. Van de *'Rare Jewel of Christian Contentment'* verschenen zelfs tien drukken.

Na het verscheiden van Burroughs bleven de tijden meer dan roerig. Uiteraard was er de onthoofding van Karel I in 1649 en de kortstondige republikeinse periode met Oliver Cromwell als Lord Protector. Cromwell overleed in 1658 op 59-jarige leeftijd en werd opgevolgd door zoon Richard, die echter uit ander hout gesneden was dan zijn vader. Al na enkele maanden besloot het parlement om de positie van Lord Protector af te schaffen, waarna Richard geruisloos terugtrad.

Vervolgens nam het parlement op 1 mei 1660 het besluit om de monarchie in ere te herstellen, waarna Karel II, de zoon van Karel I, gevraagd werd om het roer in handen te nemen. Die ontpopte zich al ras - ondanks de mooie beloften die hij had gedaan - als een echte zoon van zijn vader, met Angliaanse opvattingen waar zijn vader trots op zou zijn geweest. In 1662 vaardigde hij de 'Act of Uniformity' uit, gevolgd door de 'Five Mile Act' in 1665. Naar schatting 2.472 predikanten konden zich hier niet met een goed geweten aan onderwerpen en ongeveer 2.000 van hen moesten hun post verlaten. Onder hen waren veel oude vrienden van Burroughs die al vaak genoemd zijn, zoals William Bridge, Thomas Goodwin, Philip Nye, Thomas Case en William Greenhill. Het moet heel wat voor hen geweest zijn om na ongeveer vijftien jaar van betrekkelijke vrijheid en vrede opnieuw aan den lijve te moeten ondervinden wat vervolging inhoudt. Tal van andere bekende Puriteinse voormannen, zowel Presbyterianen als Congregationalisten, deelden overigens in hun lot, zoals John Owen, John Flavel, Stephen Charnock, Joseph Alleine, Thomas Brooks, Philip Henry, Thomas Manton en Matthew Poole. Maar Burroughs heeft dat allemaal niet meer mee hoeven te maken. 'Zalig zijn de vreedzamen!

In deze tijd van nieuwe repressie werden de werken van Burroughs nauwelijks gedrukt, omdat daarvoor toestemming nodig was van de aartsbisschop, en de werken van Burroughs waren verdacht vanwege zijn positie dat gewapend verzet tegen de koning onder omstandigheden geoorloofd was. Pas in 1689 veranderde dit toen 'onze' Willem III aantrad en het parlement de 'Act of Tolerance' aannam. Sinds die tijd zijn de werken van Burroughs, soms met lange onderbrekingen, steeds opnieuw uitgegeven. In de achterliggende decennia sinds 1964 zijn zestien boeken opnieuw uitgegeven. De *Rare Jewel of Christian Contentment* verscheen in negen talen, en voor u ligt de eerste Nederlandse uitgave van *Irenicum*.

Irenicum

Aanleiding

Veel van de gebeurtenissen in het leven van Burroughs die de aanleiding vormden om *Irenicum* te schrijven zijn al besproken: de verdeeldheid in de Engelse gemeente in Rotterdam, de scherpe tegenstellingen tussen Congregationalisten en Presbyterianen tijdens de Synode van Westminster en ten slotte de burgeroorlog en de meningsverschillen hierover tussen godzalige predikanten en gemeenteleden. Er was echter nog een vierde aanleiding. Deze is nog niet aan de orde geweest, maar is het waard om vermeld te worden. Burroughs kreeg in zijn laatste levensjaren te maken met felle, persoonlijk getinte haat en laster, verwoord in pamfletten die tegen hem en andere Congregationalisten geschreven werden. In die tijd waren pamfletten hét middel voor maatschappelijk debat, en er woedden dan ook complete 'pamfletoorlogen' waarbij het er verbaal gewoonlijk weinig zachtzinnig aan toeging.

Iemand die in het bijzonder zijn pijlen op Burroughs richtte, was Thomas Edwards,

geboren in hetzelfde jaar als Burroughs, en een collega in de bediening.⁴⁶

Edwards en Burroughs kenden elkaar uit hun studententijd, want beiden studeerden ongeveer in dezelfde tijd in Cambridge, en Edwards was bovendien bevriend met twee van Burroughs' studievrienden: William Bridge en Thomas Goodwin. Edwards werd na afronding van zijn studie universiteitspredikant in Cambridge, verwierf zelfs spoedig enige faam als een 'jonge Luther', maar kwam al snel met de kerkelijke autoriteiten in problemen door onvoorzichtige uitspraken. Theologisch gezien had hij vermoedelijk geen wezenlijk andere opvattingen dan zijn vrienden, maar hij was volgens verschillende tijdgenoten een heetgebakerde persoonlijkheid, en ontwikkelde zich in de loop der jaren tot een van de felste bestrijders van de Congregationalisten. Hij meende vurig te moeten strijden voor de waarheid zoals hij die zag, met gebruikmaking van alle argumenten die hij kon vinden, maar verloor daarbij alle gevoel voor proportie en nuance uit het oog, en maakte zich bovendien schuldig aan het verbreiden van laster. Burroughs geeft hiervan een voorbeeld in zijn inleiding op *Irenicum*.⁴⁷

Edwards publiceerde zijn eerste strijdschrift naar aanleiding van het verschijnen van de *Apologetical Narration*⁴⁸, waarin Burroughs en anderen hun ervaring beschreven met het Congregationalistische model in Rotterdam. Edwards zag deze publicatie als een bedreiging voor de vestiging van het Presbyteriaanse model in Engeland, en was bovendien van mening dat het boek de deur openzette voor tolerantie van allerlei sekten en ketterijen. In juli 1644 verscheen Edwards' reactie op dit geschrift. Waar Burroughs en de zijnen een pamflet van dertig bladzijden hadden geschreven, had Edwards meer dan driehonderd pagina's nodig om het te bestrijden. Zijn geschrift was van belabberde kwaliteit: het wemelde van onjuiste aanhalingen, bittere, ongefundeerde uitspraken ... etc.

46. Phillip Simpson haalt een uitspraak over Thomas Edwards aan van David Masson, de biograaf van John Milton, die schreef: 'He was, on the whole, a nasty sort of Christian.' (Hij was over het algemeen een akelig soort christen.) In David Masson, *The Life of John Milton. Narrated in Connexion with the Political, Ecclesiastical, and Literary History of His Time*, Vol. 6, 1660-1674, Londen 1880, 3:142.

47. Zie in dit boek 'Aan de lezer' van Burroughs.

48. Burroughs, *A Vindication of Mr. Burroughes*.

Zie: *A Life of Gospel Peace. A Biography of Jeremiah Burroughs*, Phillip L. Simpson; uitg. Reformation Heritage Books, Grand Rapids, 2011,

DE REFORMATIE DER PURITEINEN

Kerkhistorie van Engeland tussen Reformatie en Revolutie

Door W. van der Zwaag

UITGEVERIJ/BOEKHANDEL GEBR. KOSTER -BARNEVELD

Hoofdstuk 7

Het Puritanisme in alternatieve vorm

- PRESBYTERIANISME - CongreGATIONALISME - SEPARATISME -

"De geschiedenis van het Puritanisme gedurende de tachtig jaren van 1560 tot 1640 bestaat grotendeels uit pogingen de kerkelijke organisatie van 1559 te veranderen, pogingen die werden aangewend door elk beschikbaar middel," constateert E.H. Emerson.¹ Deze kerkelijke organisatie van 1559, de zogenaamde Elizabethan Settlement, had wel de tijdelijke heerschappij van het Rooms-katholicisme onder Maria Stuart ongedaan gemaakt, maar betekende in feite een terugkeer naar de halfslachtige reformatie van Hendrik VIII. Deze vorst had immers de kerkelijke hegemonie van Rome vervangen door die van de monarchie, maar deze droeg een even despotisch karakter.

Vandaar dat de onder het koningshuis Tudor ingezette reformatie niet beantwoordde aan de verwachtingen en oogmerken van de Puriteinsgezinden. Ook onder het bewind van het huis van Stuart waren deze verwachtingen mede door diverse repressieve maatregelen beschaamd. Het behoeft dan ook niet te verwonderen dat er binnen de Kerk van Engeland een toenemend aantal non-conformisten of dissenters ontstond, mensen die zich om des gewetens wil niet konden verenigen met het hiërarchisch karakter van de Engelse staatskerk. Bestond er tussen de Puriteinsgezinden binnen deze kerk een grote mate van overeenstemming inzake de leer, de episcopale kerkelijke organisatie daarentegen liet sterk uiteenlopende beoordelingen zien. Vandaar dat de Puriteinen aandrongen op een Schriftuurlijke fundering voor alle delen van de eredienst. Zij streefden naar de vorming van gemeenten van ware gelovigen, die zich in leer en leven onderscheidden van een wereld die in het boze ligt en die in de enigheid van het ware geloof onderling waren verenigd. Het Presbyterianisme, dat tijdens het bewind van Elizabeth opkwam en waarvan Thomas Cartwright als de geestelijke vader kan worden beschouwd, oriënteerde zich, evenals dit in Schotland het

¹ Everett H. Emerson, English Puritanism, pis. 10.

geval was, in sterke mate op het gereformeerde Genève. Het vestigde de aandacht op de misstanden van het vigerende episcopale stelsel met zijn uiteenlopende functies, misbruikte patronaatsrechten en talrijke onbekwame en ongeschoolde voorgangers. Het Presbyteriaans Puritanisme stelde zich echter niet langer tevreden met de afschaffing van enkele overblijfsels van het pausdom, maar kwam met een afgerond Puriteins program van kerkhervorming. Waar de autocratische monarch zich in zijn

macht bedreigd voelde en de toevlucht nam tot onderdrukkende maatregelen werd bij dit Hervormingsproces in toenemende mate een beroep gedaan op het Parlement.

Wij weten uit het historische verloop tot welke ingrijpend conflict de competentiestrijd tussen Kroon en Parlement heeft geleid.

Alle Puriteinen waren van hetzelfde ideaal bezielde om de kerk binnen het bestaande staatkundige systeem te reformeren. Met enige variatie volgde men de door Calvijn op grond van de Heilige Schrift geformuleerde opvatting dat op de burgerlijke magistraat de plicht rustte leer en tucht binnen de Christelijke kerk te handhaven. Over de noodzakelijke samenwerking tussen kerk en staat bestond over het algemeen geen verschil van mening. De Hervormingsgezinden binnen de Kerk van Engeland, of men nu Presbyteriaans of Congregationalistisch gezind was, waren echter besliste tegenstanders van separatisme.

Ten gevolge van de stagnatie in de voortgang van de reformatie en de onderdrukkende regeringsmaatregelen ontstond geleidelijk echter ook een meer radicaalgezinde vleugel, die de hoop op een grondige reformatie van de kerk had opgegeven en tenderde naar afscheiding. De hoofdstroom van het Engelse separatisme vond zijn oorsprong reeds in het calvinistisch Puritanisme uit de tijd van Elizabeth.

De eerste die duidelijk separatistische gevoelens verkondigde, was Robert Browne (1550-1633). Deze had tijdens de veelbewogen periode van Cartwrights kortstondige professoraat te Cambridge gestudeerd. Kennelijk heeft hij diens invloed ondergaan, want het volgende jaar werd hij voor de koninklijke rechtbank beschuldigd Cartwrights gevoelens uit te dragen. Eenmaal op de kansel greep hij de gelegenheid aan het bisschoppelijke systeem verantwoordelijk te stellen voor de volgens hem beklagenswaardige toestand der "antichristelijke" kerk.

De ontmoeting met Robert Harrison die, evenals voorheen Browne, schoolmeester was en die hij uit zijn studiejaren kende, schijnt van beslissende betekenis te zijn geweest. Browne nam zijn intrek bij zijn vriend te Norwich. Tot die tijd waren beide mannen Puriteinsgezind, maar geen separatisten. Omstreeks 1580 sloten zij zich aan bij een groep van ongeveer honderdzeventig andere Nonconformisten uit het graafschap Norfolk. Dit resulteerde in 1581 in de stichting van een Independent "vergaderde gemeente" te Norwich. Gezamenlijk tekende men een verzoekschrift aan de koningin, waarin erop werd aangedrongen "de regering van de Antichrist met al zijn prelaten" te liquideren. Predikanten dienden te worden gekozen door de gemeente en niet door "corrupte heren". Zij moesten als getrouwe herders waken over de hun toevertrouwde kudde. De verwerping van de gevestigde kerk vormde het bewijs dat het Presbyterianisme hier door het separatisme was vervangen.

Vanwege het feit dat Browne in de omgeving voorging op conventikels, waar soms honderden personen tegenwoordig waren, kwam hij enkele malen in de gevangenis terecht. Vandaar dat het besluit werd genomen met de meerderheid van zijn gemeente naar het gastvrije Nederland te vertrekken. Men vestigde zich te Middelburg, waar ook Cartwright enige tijd had doorgebracht. Hier ging Browne ertoe over zijn opvattingen uit te werken in een omvangrijk geschrift, dat in 1582 werd gedrukt. Het belangrijkste onderdeel hiervan was gericht tegen die Puriteinsgezinden die de Kerk van Engeland trouw wilden blijven. De titel hiervan luidt zonder meer programmatisch, namelijk Een verhandeling over Reformatie zonder enig uitstel.²

Volgens Browne bestond *de ware kerk uit een plaatselijke gemeente van oprechte gelovigen, door Christus onderling verenigd in een vrijwillig verbond*. De ambtsdragers, zowel leraren als ouderlingen en diakenen, dienden door de gemeente te worden gekozen. Het lidmaatschap moest worden verleend aan diegenen die door openbare belijdenis met Christus 'in een verbond traden en de oprechtheid hiervan ook

in hun wandel betoonden. In deze optiek wordt dus het zuiver Congregationalistische standpunt naar voren gebracht. In afwijking van de tot dusver algemeen gehuldigde opvatting wordt het bestaan van een nationale kerk verworpen. De hieruit voortvloeiende logische gevolgtrekking, namelijk de scheiding tussen kerk en staat, werd echter nog niet getrokken.

2 De volledige titel luidt: *A Treatise of Reformation without Tarrying for anie, and of the Wickednesse of those Preachers which will not reforme...till the Magistrate commaunde and compell them.* (Een verhandeling over Reformatie zonder enig uitstel, en van de goddeloosheid van die predikers die niet willen reformeren...tot de regering het hun beveelt en daartoe noodzaakt). Opnieuw gedrukt in 1153 in: *The Writings of Robert Harrison and Robert Brouw*, uitgegeven door Albert Peel en Leland H. Carlson, pag. 150-170.

Te Middelburg deed zich bij de discussies over deze zaken echter wel meningsverschil voor, een verschijnsel dat onder de Engelse vluchtelingen meermalen werd waargenomen. De gevolgen van de uitgestane spanningen lieten zich naderhand in dubbele mate gelden. Verschil van opvatting over beginselen werd vertroebeld door persoonlijke eigenaardigheden, waarbij ook de vrouwen van de voorgangers soms een dubieuze rol speelden. Na een kortstondig verblijf verliet Browne Middelburg en vertrok hij naar Schotland, "alleen om te ontdekken dat de Presbyteriaanse kerk even onverdraagzaam was als de Engelse bisschoppen en ontgoocheld door zijn ervaringen keerde hij in 1584 naar Engeland terug."³ Hij conformeerde zich weldra aan de gevestigde kerk en besteedde zijn overige en langdurige leven van 1591 tot 1633 aan zijn ambtelijke taak. Het koninkrijk van God, zo schreef hij, kan niet komen door het Parlement of door bisschoppelijke verordeningen, want "het koninkrijk Gods is binnen ulieden."⁴

Toch is het opmerkelijk dat de separatisten niet naar Harrison werden genoemd, die reeds in 1585 te Middelburg overleed, maar naar Browne. De herroeping van Browne en de dood van Harrison had de separatistische beweging in haar voortgang echter niet gestuit. Deze werd slechts versterkt door het beleid van de aartsbisschop Grindal, vervolgens van Whitgift, dat zich in sterke mate richtte tegen de Presbyteriaanse opvattingen van Cartwright en zijn volgelingen. Een sterke concentratie Brownisten bevond zich te Londen als overblijfsel van vroegere afgescheiden gemeenten. Een uit het als ketters beschouwde Norfolk afkomstige voorganger, John Greenwood (? - 1593), werd op een van de hier gehouden conventikels met twintig geestverwanten gearresteerd.

Zijn gevangenschap leidde tot de kennismaking met de man die een van de meest overtuigende propagandisten zou worden van de kerkelijke afscheiding, namelijk Henry Barrow (ca 1550-1593). De Puriteinsgezinde Barrow, die te Cambridge was afgestudeerd in de rechten, had dezelfde militante geest als de Presbyteriaanse John Field en Thomas Wilcox, maar miste de door deze mannen betoonde strategische behoedzaamheid. Barrows frontale aanvallen op de gevestigde kerk vormden hiervan het bewijs. De kerkelijke belijders waren volgens hem "in één dag, op de stoot van koningin Elizabeths trompet, van onkundige papisten en lompe afgodendienaars tot trouwe Christenen gemaakt."⁵

3 Michael R. Watts, *The Dissenters. From the Reformation to the French Revolution*, Oxford 1978/85, dl. 1, pag. 33. Dit tweedelige standaardwerk is de onmisbare bron voor de kennis van de geschiedenis van de non-conformisten

of dissenters. Dit werk is tevens voorzien van kaarten en tabellen.

4 The Writings of Harrison and Browne, pag. 157. Vgl. Luk. 17 : 20, 21. Zie Michael Watts. The Dissenters, pag. 34.

Hij had natuurlijk in dit verband in plaats van koningin Elizabeth ook Hendrik VIII kunnen noemen. Deze radicaalgezinde jurist Barrow zocht Greenwood op in de gevangenis, waar hij door de handlangers van Whitgift en in diens opdracht werd gearresteerd. Hoewel de separatisten nu van hun leidslieden waren beroofd, werden hun illegale conventikels voortgezet, in de zomer buiten Londen in het veld, in de winter in een of andere woning. Maar ook hier was men niet veilig voor de handlangers van Whitgift. Bij een zekere samenkomst in de bossen van Islington, waar tijdens de vervolgingen van Maria Tudor ook in het geheim werd vergaderd, werden meer dan vijftig personen aangehouden. In een verzoekschrift aan de overheid werd geklaagd over het feit dat ruim zeventig personen, zowel mannen als vrouwen van uiteenlopende leeftijd, in koude kerkers geketend lagen, waarbij hun het benodigde voedsel en de verwarming werden onthouden. Verschillende personen waren aan de gevolgen hiervan reeds gestorven.

Door arrestatie en opsluiting werd de separatisten echter niet het zwijgen opgelegd. Vanuit de gevangenis werden manuscripten gesmokkeld, waarin zowel Presbyteriaans- als Angliaansgezinden gelijkelijk onder vuur werden genomen. Vanwege het hieraan verbonden levensgevaar werden deze geschriften in Nederland gedrukt. De Engelse ambassadeur, die dit trachtte te verhinderen, zocht met dit oogmerk contact met Francis Johnson (1562-1618), die te Middelburg voorganger was bij een vereniging van Engelse kooplieden, de Merchant Adventurers. Deze Hervormingsgezinden hadden destijds ook Cartwright reeds in bescherming genomen. Hoewel Johnson Puriteins gezind was en, wegens zijn Presbyteriaanse opvattingen reeds in de gevangenis had gezeten, was hij tegenstander van afscheiding. Daarom gaf hij gehoor aan het verzoek van de Engelse gezant, hetgeen ertoe leidde dat met medewerking van de Nederlandse regering het drukwerk in beslag werd genomen en verbrand. Uit nieuwsgierigheid had hij echter enkele exemplaren van de vlammen gered. In plaats van te worden overtuigd van eventuele hierin vervatte dwaalgevoelens was het tegendeel het geval. Hij reisde zelfs naar Londen om met Barrow en Greenwood in de gevangenis te confereren. Dit onderhoud bevestigde hem in zijn nieuwe opvattingen. In plaats van naar Middelburg terug te keren sloot hij zich aan bij de separatistische gemeente te Londen, waar hij later tot voorganger werd gekozen.

5 Zie Edmund. S. Morgan, Visible Saint,s. The History of an Puritan, Idea, New York 1963, pag. 24.

Barrow en Greenwood waren inmiddels vanwege het feit dat zij de suprematie van de koningin in kerkelijke zaken hadden ontkend, ter dood veroordeeld. Na sinds 1587 te hebben gevangen gezeten werden zij, zoals reeds werd vermeld, in april 1593 opgehangen.⁶

De verhoudingen waren na de onderdrukking van de Presbyteriaanse beweging inmiddels verscherpt door het optreden van John Penry. Deze had te Cambridge gestudeerd, maar was afkomstig uit Wales en had getracht het Parlement ten behoeve van zijn in geestelijk opzicht verachtelde geboorteland te activeren. Hij trok het zich bijzonder aan dat de argeloze kerkelijke kudde door valse herders, die het voornamelijk om het vlees en de wol van de schapen was te doen, werd verwaarloosd.

Penry had echter ook een belangrijk aandeel gehad in het drukken van de Marprelate traktaten, waarin de "kleingeestige paus" Whitgift en de "hebzuchtige pauselijke bisschoppen" belachelijk werden gemaakt.

De hieruit voortvloeiende verbittering deed de Puriteinse beweging geen goed, de separatistische allerminst. John Penry, die zich ook bij de vrije gemeente van Londen had aangesloten, had het autoritaire gezag van de arrogante Whitgift getart. Zes weken nadat Barrow en Greenwood waren terechtgesteld, deelde Penry hun lot.

"Gevangenneming, veroordeling, ja de dood zelfs," zo verklaarde hij aan zijn beschuldigers, "waren niet de geschikte wapens om 's mensen consciëntie te overtuigen, wanneer die gegrond is op het Woord van God." Hetzelfde jaar vaardigde het Parlement een verordening uit waarin alle personen met verbanning werden bedreigd die het koninklijke gezag in de kerk betwistten, kerkbezoek weigerden of die tegenwoordig waren op een of ander conventikel waar een andere dan de wettige vorm van eredienst werd betracht. Het alternatief was de doodstraf.⁸

Veel separatisten verkozen nu de ballingschap boven de dood. Een deel van hen week uit en na veel omzwervingen en ontberingen vestigden zij zich te Amsterdam. Na vier jaar voegden de nu eindelijk vrijgelaten Francis Johnson met zijn broer George zich bij hen.

6 S. Paas, De gemeenschap der heiligen. Kerk en gezag bij Presbyterianen en Separatistische Engelse Puriteinen 1570-1593, Zoetermeer 1996, behandelt achtereenvolgens het Nonconformisme en inzonderheid ook het separatisme van Barrow en Reenwood. Zie verder hoofdstuk 4, pag. 118-119.

7 W. Pierce, John Penry - his life, times and writings, London 1923, pag. 366. In dit werk worden de geschriften van Penry samengevat en besproken. Pierce heeft in 1008 ook geschreven An Historical Introduction to the Marprelate Tracts, waarin aartsbisschop Whitgift de "Beelzebub van Canterbury" en de "paus van Lambeth" en een "monsterlijke antichrist" werd genoemd. Hij werd met Kajafas en Ezau vergeleken.

8 Een beknopt en duidelijk overzicht van de separatistische beweging in haar beginfase geeft Williston Wolkor, Clinch History, pag. 407-408.

Ook hier kwam het helaas, evenals in het geval van de kerk van Browne te Middelburg, weer tot interne strubbelingen, omdat George bezwaren inbracht tegen de echtgenote van zijn broeder. De gemeente koos echter de zijde van haar voorganger. George werd in de ban gedaan en keerde terug naar Engeland, waar hij in de gevangenis is gestorven.

Hiermee waren echter de moeilijkheden van Francis Johnson niet opgelost. Na de dood van koningin Elizabeth en in het begin van de regering van Jacobus I ontstond een separatistische beweging met veel verstrekkender consequenties. De woordvoerder hiervan was John Smyth (? - 1612), een vroegere geestelijke van de staatskerk. Deze was wegens overtreding van de kerkelijke voorschriften van zijn ambt ontheven, waarbij tevens zijn preekvergunning was ingetrokken. Hij scheidde zich vervolgens af van de kerk en werd voorganger van een "vergaderde gemeente" te Gainsborough in Nottinghamshire. Het aantal leden hiervan nam ook uit de naburige streken geleidelijk toe, waaronder ook enkele personen van aanzien. Weldra werd een tweede gemeente gevormd in het huis van William Brewster, de postmeester van Scrooby en gerechtsdienaar (baljuw) van de aartsbisschop van York. Ook Thomas Helwys, een landelijk edelman, sloot zich hierbij aan.

Van deze gemeente was William Bradford (1590-1657), de toekomstige gouverneur

van de Plymouth kolonie in Nieuw-Engeland, een jeugdig lid. De gemeente stond niet alleen onder leiding van de genoemde John Smyth, maar ook onder die van de geleerde en zachtmoedige John Robinson (ca. 1575-1625). Deze was evenals Smyth een voormalige geestelijke van de Kerk van Engeland en wegens non-conformiteit van zijn standplaats te Norwich beroofd.

Afscheiding had voor beide voorgangers de enige logische daad betekend. Het bleek echter spoedig dat Robinson zich ten aanzien van enkele zaken niet met Smyth kon verenigen. Smyths steeds meer toegespitste separatisme verhinderde hem publieke avondmaalsgemeenschap te houden met Puriteinsgezinden welke de staatskerk trouw bleven. Vanwege de voortdurende vervolgingen besloot de door Smyth geleide gemeente van Gainsborough in 1608 uit te wijken naar Amsterdam. De te Scrooby ontstane gemeente volgde dezelfde richting, maar deze vestigde zich het volgend jaar te Leiden. Deze gemeente koos Robinson tot haar leider. De gemeente van Leiden werd aanstonds de moedergemeente van de nog te noemen Pilgrim Fathers.

Te Amsterdam kwam Smyth tot steeds radicaler opvattingen. Na grondig onderzoek van het Nieuwe Testament rankte hij ervan overtuigd dat de apostelen enkel personen tot het lidmaatschap hadden toegelaten nadat de bediening van doop op belijdenis had plaatsgevonden. Deze belijdenis diende boetvaardigheid jegens God en geloof in Christus te behelzen. Zijn ook in andere opzichten extreme opvattingen vervreemdden hem ook van de te Amsterdam ontstane "oude" separatistische gemeente van Francis Johnson. Hiertoe behoorde ook de voorganger Henry Ainsworth. Na diverse verwikkelingen verbraken de volgelingen van Smyth de betrekkingen met de gemeente van Johnson en noemden zichzelf "de broederen van de Separatie van de tweede Engelse kerk te Amsterdam."⁹

De ontwikkeling van Smyths opvattingen waren nu echter in een stroomversnelling geraakt en als min of meer logische consequentie hiervan verwierp hij na verloop van tijd ook de kinderdoop. Een dergelijke ingrijpende zaak werd in het verleden altijd nog geassocieerd met het zestiende-eeuwse anabaptisme en de hieruit voortgevloeide revolutionaire woelingen te Munster. Een separatist als Henry Barrow was hiervoor nog teruggeschrokken, maar Smyth constitueerde zijn kerk in 1609 opnieuw op basis van de "doop der gelovigen." Hij ging ertoe over eerst zichzelf te dopen en vervolgens andere leden van zijn gemeente. Op deze wijze ontstond de eerste Engelse Baptistenkerk, hoewel dit geschiedde op Nederlandse bodem. Hier had in de zestiende eeuw het anabaptisme ook wortel geschoten. De oorsprong kan worden herleid tot een van hun voorgangers, Menno Simonsz. (1496-1561), voormalig pastoor te Witmarsum in Friesland. Dit was dan ook de reden waarom zijn aanhangers Mennonieten of Mennisten werden genoemd.

In 's lands hoofdstad bestond altijd nog een van de talrijke aftakkingen van de Mennonieten, namelijk die van de *Waterlanders*. Het bleek nu dat Smyth niet alleen met hen overeenstemde wat betreft de verwerping van de kinderdoop, maar ook in die van de calvinistische leer van predestinatie en erfzonde. De Nederlandse theoloog Jacobus Arminius was net in dit jaar te Leiden gestorven en zijn opvattingen hadden ruimschoots ingang gevonden, ook bij de doperse richting. Smyth omhelsde nu van harte ook de Arminiaanse opvatting van de vrije wil. De breuk met het calvinisme was een beslissende fase in zijn ontwikkeling, maar nog niet de eindfase. Want kort voor zijn dood in 1612 bepleitte hij ook nog godsdienstige vrijheid voor elke vorm van christendom. Reeds in 1612 stierf hij aan de toring en het geringe overblijfsel van zijn gemeente sloot zich aan bij de Waterlandse doopsgezinden.

9 FJ. Powicke, Henri Barrow, Separatist 1550?-1593 and the Exiled Church of Amsterdam, London, 1900 pag, 269.

Smyths streven om zich met de Waterlanders te verenigen had verdeeldheid gebracht in zijn eigen gemeente. Helwys en enkele anderen hadden zich reeds van hem afgescheiden. Toch heeft Smyth een blijvende bijdrage geleverd aan de geschiedenis van zijn geboorteland. Zijn opvattingen werden namelijk in gematigde vorm door Helwys en zijn aanhangers overgebracht naar Engeland. De vervolgingsmaatregelen werden voor lief genomen. Helwys publiceerde vervolgens een soort geloofsbelijdenis *A Declaration of Faith*, waarin hij enkele Arminiaanse opvattingen reduceerde, maar in feite niet alleen de volwassenendoop maar ook de leer van de algemene verzoening bleef handhaven. De na zijn terugkeer in 1612 gestichte gemeente te Spitalfields wordt terecht beschouwd als de eerste gemeente van de General Baptists in Engeland, Arminiaans van belijdenis en tolerant jegens andersdenkenden. Dezen stonden als separatisten uiteraard ook bloot aan vervolgingen. De later ontstane gemeenten waren aanvankelijk klein van omvang en concentreerden zich behalve in Londen in nog een viertal plaatsen.

De in 1608 te Amsterdam gearriveerde en reeds genoemde groep vluchtelingen uit Scrooby, die Robinson tot hun leider hadden gekozen, besloten vanwege de in Johnsons gemeente ontstane verdeeldheid naar Leiden te verhuizen. Robinson beschouwde evenals Johnson de verspreiding van de doperse opvattingen met afkeuring. Bovendien wilde hij de Kerk van Engeland niet de naam van ware kerk ontzeggen en op deze wijze een bepaalde rechtsgrond geven aan afscheiding. Hij voelde veel voor het bemiddelende standpunt, dat in zijn gemeente werd ingenomen door Henry Jacob (1563-1624), die te Oxford was afgestudeerd. Jacob was een man van oprecht Puriteinse gezindheid, maar had een grote afkeer van separatisme.

In 1603 had hij reeds een belangrijk aandeel gehad in de aan koning Jacobus gerichte *Millinary Petition*. Vanwege zijn Hervormingsgezinde opvattingen, die hij ook in geschrifte had verbreid, had hij in 1604 zelfs geruime tijd gevangen gezeten. Jacob was van mening dat een kerk diende te worden gevormd door vrijwillige aansluiting van gelovigen. Volgens deze visie behoefde men de gemeenschap met de parochiale kerken van Engeland niet af te wijzen. Jacobs standpunt had dus het karakter van een compromis.

In 1616 keerde Jacob naar Engeland terug en stichtte te Southwark, samen met een aantal volgelingen, een gemeente overeenkomstig zijn (congregationalistische) beginselen, namelijk een zogenaamde "gathered church". Dat betekende een op vrijwillige grondslag bijeenvergaderde kerk in conformiteit met de Kerk van Engeland. Dat hij dus uit principe zich niet wilde afscheiden van de staatskerk vrijwaarde hem echter niet van vervolging. Zijn gemeente werd als een illegaal conventikel aangemerkt. Min of meer noodgedwongen emigreerde Jacob in 1620 naar Virginia, waar hij enkele jaren later stierf. De door hem gestichte gemeente te Southwark was de eerste Independent kerk in Engeland die zou blijven voortbestaan. Hoewel er aan de door hem vertegenwoordigde richting diverse namen zijn gegeven, wordt voor zijn geestverwanten meestal de naam van "Jacobieten" gebruikt.¹⁰

Leidende figuren onder deze vroege Jacobieten waren behalve Robert Parker ook William Bradshaw en Paul Baynes, die beiden van hun ambt waren ontheven. Het zijn juist deze personen die de erflaters zijn geweest van de toekomstige Independent of Congregationalistische gemeentevorming. Hun visie was echter nog niet uitgekristalliseerd. Het is in dit verband ook opmerkelijk dat de hier bedoelde

separatistisch gezinde voorgangers nagenoeg allen te Cambridge waren opgeleid.

"Wat werkelijk gebeurde in de eerste vijftig jaar van de zeventiende eeuw was," zo maakt Paul Cook ons duidelijk, "dat de niet-separatistische Puriteinen binnen de Kerk van Engeland door hun invloed de separatisten afbrachten van een enigszins wettisch standpunt van het christenleven naar een meer geestelijk concept; en dat de separatisten de niet-separatistische Puriteinen ertoe brachten te zien dat hun hoop op een kerk van 'visible saints', van heiligen in woord en wandel, binnen de Angliaanse kerk nooit zou worden bereikt."¹¹

Hierbij moet echter wel worden bedacht dat voorgangers van beide richtingen, zowel separatisten als niet-separatisten, na van hun ambtelijke functies en inkomsten te zijn beroofd, voor een nadere positiebepaling werden gesteld. De keuze tussen martelaarschap en de dood heeft altijd voor uiteenlopende oplossingen gezorgd en dat niet alleen in de controverse tussen Luther en Erasmus. Als genoemde voorgangers enkel werelds gemak en materieel gewin in aanmerking hadden genomen, was conformiteit de oplossing geweest.

Het door Jacob voorgestane concept ontving in toenemende mate adhesiebetuigingen van de meer radicaalgezinde Puriteinen. Michaël Watts wijst er in dit verband op aan welke oorzaken deze tendens moet worden toegeschreven.¹² Aartsbisschop Whitgift had tijdens koningin Elizabeth het Presbyterianisme een slag toegebracht waarvan het gedurende een halve eeuw niet zou herstellen.

10 Aan de volgelingen van Jacob zijn door toonaangevende auteurs onderscheidene namen gegeven. Champlain Burrage noemt hen "Independent Puritan", Perry Miller spreekt van "non-separatist Congregationalism" en Geoffrey Nuttal geeft hun bij voorkeur de naam van "semi-Separatist". Watts wijst in *The Dissenters*, pag. 52-53 echter beide eerste namen af als anachronistisch, terwijl volgens hem de naam "semi-separatist" door Jacob zelf zou zijn verworpen. Hij schreef immers 'A Defense of the Churches of Engeland.' De meest geëigende naam is die, welke tijdgenoten hun hebben gegeven, namelijk "Jacobiet".

11 Paul E.G. Cook, 'The Church' in: *Anglian and Puritan thinking*. pag. 23.

12 Michael R. Watts, *The Dissenters*, pag. 60, 61.

184

Na de definitieve verwerping hiervan door koning Jacobus I op de conferentie van Hampton Court was de reformatie van de Kerk van Engeland op nationale schaal praktisch uitgesloten, terwijl de reformatie van de kerk op parochiaal niveau echter nog steeds bereikbaar werd geacht.

Het behoeft dan ook niet te bevreemden dat in de loop van de zeventiende eeuw binnen de Puriteinse beweging naast de Presbyteriaanse richting zich een richting manifesteerde die veel overeenkomst had met de opvattingen van Jacob. Teneinde afscheiding te vermijden streefde men naar een derde weg, een "via media", de weg van het Congregationalisme, ook wel het Independentisme genoemd. Hoewel er in leerstellig opzicht geen verschil bestond met de Presbyteriaansgezinden was genoemde richting meer individualistisch ingesteld. De naam werd ontleend aan de "congregation", de gemeente van gelovigen, die zich op basis van vrijwilligheid onderling hadden verenigd. Hiertoe was minimaal een aantal van zeven "visible saints", van zichtbare heiligen, vereist.

Een wezenlijk element werd bij deze gemeentestichting gevormd door de gedachte

van het "covenant" (verbond), dat de ware gelovigen na zorgvuldige voorbereiding met elkaar sloten en op schrift stelden.¹³

In werkelijkheid kende men drie manieren waarop een "covenant" kon worden gesloten. In de eerste plaats gold dit natuurlijk het verbond van de ziel met God als de vrucht van de ware bekering. Vervolgens sloot men een verbond met de ware gelovigen teneinde een gemeente te vormen, de zogenaamde "gathered church". Tenslotte gold dit verbond ook de gezamenlijke inwoners van het district (of, zoals in Nieuw-Engeland, de kolonie) waartoe men behoorde. Op deze wijze kon een burgerlijke gemeenschap worden gevormd. Van ieder die als volledig lid ("full member") tot de gemeente wilde toetreden, werd een publieke geloofsbelijdenis verwacht, waarin enig getuigenis werd gegeven van Gods genade die in de ziel was verheerlijkt. Hierbij werd niet in de eerste plaats nog gelet op iemands woorden, maar op diens levenswandel. Geestelijk keurmeesterschap moest worden voorkomen. Dat aan dit persoonlijke getuigenis een ernstig zelfonderzoek vooraf diende te gaan, was vanzelfsprekend.

13 Zie M. te Velde, *Puriteins, Pluraal en Opgewekt. Hoofdpijnen uit de kerkgeschiedenis van koloniaal Noord-Amerika (1607-1776)*, Apeldoorn 1996, pag. 13.

Bij de Congregationalistische richting werd, in tegenstelling tot het Presbyteriaal-synodale systeem, de nadruk gelegd op de gemeentelijke zelfstandigheid. Volgens een toenmalige Engelse schrijver, John Gere, was de tuchtuitoefening bij de Presbyterianen "aristocratisch door de ouderlingen, maar niet monarchaal door bisschoppen, noch democratisch door het volk."¹⁴

Bij de Congregationalisten kwam de nadruk meer te liggen op de laatstgenoemde factor. Het bestuur en de handhaving van de tucht berustte inzonderheid bij de gemeente, waarvan de ambtsdragers werden geacht de vertegenwoordigers te zijn. In toenemende mate was men bevreesd geworden voor het prelatisme van de staatskerk. Zowel afkerigheid van als vrees voor de kerkelijke hiërarchie, hetzij Angliaans of Rooms, weerhield de Congregationalisten aan de synodes meer dan alleen een adviserend karakter toe te kennen. Geen enkele gemeente mocht gezag uitoefenen over de andere gemeenten. Vandaar ook dat het onderscheid tussen "geestelijken" en "leken" werd verworpen en men geen verschil kende tussen leer- en regeerouderlingen. Bij het in zwang zijnde parochiale systeem werd elke burger geacht door de doop lid van de staatskerk te zijn met de hieraan verbonden verplichting de openbare eredienst bij te wonen. De Congregationalisten achtten zich echter niet gebonden aan de grenzen van de burgerlijke gemeente.

Hetgeen door de niet-separatistische Congregationalisten werd voorgestaan, heeft dus veel overeenkomst met wat Thomas Fuller noemde het streven van de jaren 1580 naar "Presbytery in episcopacy", de poging het Presbyteriale stelsel te laten functioneren binnen de episcopale kerk.¹⁵

Het episcopale systeem had ten gevolge van het historische ontwikkelingsproces kennelijk reeds te diep wortel in het volk geschoten. Nu ging het niet meer om de verwezenlijking van de Presbyteriale kerkvorm, maar om die van de "via media" van Henry Jacob. Jacob geloofde dat het concept van een "gathered church", een vrijwillige en door een geestelijke band verbonden gemeente, in harmonie kon worden gebracht met de bestaande staatskerk. Genoemde richting werd later vooral gevonden in de geleerden van het parlamentsleger onder Cromwell. Tijdens de burgeroorlog werden de Independenten, zoals zij in deze tijd vooral door de tegenstanders werden

genoemd, gedreven door godsdienstige motieven, eerst tegen de episcopaalsgezinde koning, maar vervolgens ook tegen het overwegend Presbyteriaansgezinde Parlement en de Presbyteriaanse Schotten.

14 J. Gere, *The Character of an old English Puritane, or Non-Conformist* (1646), pag. 4.

Geciteerd bij Michael R. Watts, *The Dissenters*, pag. 58. Zie hier ook pag. 14-noot.

15 Thomas Fuller, *The Church History of Great Britain* (1655), Oxford 1845, deel. V,

pag. 7. Zie Patrick Collinson, *The Elizabethan Puritan Movement*, pag. 329. Fuller spreekt van de poging "to set up discipline in a discipline" d.w.z. orde scheppen binnen een (bestaande) orde.

Ook hier heeft de geschiedenis zich herhaald. Tijdens de periode van vervolging onder Maria Tudor hadden de eerste zelfstandige, niet van de episcopale staatskerk afhankelijke gemeenten, zich gevormd op het continent. De hier ondergane invloeden werkten later door in het vaderland en kwamen tot uitdrukking in de door Thomas Cartwright voorgestane Presbyteriaanse kerkvorm. Zo zou ook nu tijdens het repressieve bewind van aartsbisschop Laud in de jaren 1620 en 1630, waarbij tientallen predikanten zich genoodzaakt zagen uit te wijken, het buitenland weer een rol spelen bij de realisering van het veldwinnende Congregationalisme. In dit geval dient bij het buitenland niet alleen te worden gedacht aan het continent, maar ook en in toenemende mate aan Nieuw-Engeland in Amerika. En bij het continent komen nu niet Frankfurt of Genève binnen de gezichtskring, maar steden in Nederland als Amsterdam, Rotterdam, Arnhem, Middelburg, Delft en Leiden. Omstreeks deze tijd bestonden er naar schatting vijftientig of dertig verspreide Engels- Schotse kerken in Nederland. Zij vormden van ongeveer 1621 tot 1635 een Engelse classis, ook wel synode genoemd, die zelfs steun ontving van de Nederlandse regering.

Hoewel niet alleen aan Browne maar ook aan Robinson een plaats in de prehistorie van het Congregationalisme verzekerd blijft, toch manifesteerde zich de "congregationalistische weg" niet eerder dan omstreeks 1640, stelt de op dit gebied deskundige Geoffrey Nuttall.¹⁶

De toonaangevende theoloog van deze richting was ontegenzeggelijk de jonge William Ames (1576-1633), die meestal bij zijn verlatiniseerde naam Amesius wordt genoemd. Hij werd geboren in 1576 te Norfolk, een plaats die bij de hoogkerkelijken in een verdachte reuk stond. In geestelijk opzicht werd hij gevormd te Cambridge door de bekende William Perkins. Amesius was in deze tijd reeds een geleerde van Europese bekendheid. Zijn gepubliceerde werken zijn volgens Nuttall, "meer dan welke theoloog van zijn generatie," verantwoordelijk geweest voor de godsdienstige beginselen, welke door de Congregationalistische richting ten uitvoer werden gelegd.¹⁷

Toen Jacobus I zich allerm minst bereid toonde de door Jacob voorgestelde beginselen in de stichting van gemeenten door te voeren weken Jacob en Parker in 1610 uit naar Nederland. In hun gezelschap bevond zich ook de reeds genoemde Amesius, die van al zijn kerkelijke functies was ontheven.

16 Geoffrey Nuttall, *Visible Saints. The Congregational Way* (1911), Oxford 1957, pag. 8.

17 Geoffrey Nuttall, *Visible Saints*, pag. 11,

Alle drie mannen vestigden zich te Leiden en sloten zich aan bij de alhier ontstane gemeente van Robinson. Deze had door zijn geschriften reeds verstrekkende invloed uitgeoefend op de niet-separatistisch gezinde Puriteinen. Op hun beurt hebben deze mannen weer een bijdrage geleverd tot matiging van een bij Robinson aanwezige separatistische tendens.

De vier mannen hielden namelijk uitgebreide gedachtewisselingen over het karakter van de ware kerk. Robinson wees de gemeenschap met de Kerk van Engeland af, omdat hij deze beschouwde als een valse kerk. Amesius daarentegen zocht een vorm van Congregationalisme binnen de episcopale structuur van deze kerk te verwezenlijken. Hij deed dit op grond van de omstandigheid dat sommige parochiale gemeenten feitelijk reeds gemeenten van "visible saints" (zichtbare heiligen), waren. Deze gemeenten droegen echter niet het piëtistische karakter van een "kerkje in de kerk".

Robinson gaf tenslotte toe dat het soms geoorloofd was Gods Woord in de gevestigde kerk door getrouwe voorgangers te horen prediken. Beide theologen beïnvloedden elkaar dus wederzijds. "De wezenlijke geestelijke harmonie tussen Robinson en Amesius opende een weg tot toekomstige samenwerking tussen de separatisten en de niet-separatisten, die tenslotte leidde tot hun vereniging in Nieuw- Engeland."¹⁸

In 1610 publiceerde Amesius zelfs een Latijnse vertaling van het in 1605 verschenen *English Puritanism* van William Bradshaw, met het doel de inhoud hiervan onder de theologen meer bekendheid te geven. In de hieraan toegevoegde inleiding van zijn hand omschrijft hij de Puritein als iemand die in de eerste plaats een zuivere kerk zoekt, vervolgens persoonlijke godsvrucht beklemtoont en tenslotte de Bijbel als de enige autoriteit wenst te beschouwen. Toen hiertegen werd ingebracht dat Bradshaws opvattingen door slechts een minderheid van de Puriteinen werd aangehangen, antwoordde Amesius, dat hierin de visie van "the rigidest sorts," het strengste type, werd geformuleerd.¹⁹

"De nadruk die werd gelegd op de zuiverheid van de kerk vormde de feitelijke aanstoot. Amesius betoogde dat de ware Puritein een kerk van Congregationalistische orde zoekt."²⁰

Amesius scherpte met zijn nadruk op de handhaving van de tucht de betreffende zaak nog wat meer toe dan zijn leermeester Perkins, voor wie de kerk nooit meer kon zijn dan een "mixt company," een gemengd gezelschap. Hij begeerde echter geen separatie, maar reformatie, waarbij de magistraat haar schuldige roeping diende te verstaan. Separatisten als Robert Browne, Henry Ainsworth, John Smyth en in mindere mate Francis Johnson en John Robinson, vonden dus een tegenhanger in non-separatisten als Henry Jacob, Paul Baynes, Robert Parker, William Bradshaw en William Amesius.

De uitgeweken Puriteinse predikers hadden in hun eigen land ervaring opgedaan met de Hervormingspogingen binnen hun "parochies". In Nederland, evenals elders in het buitenland, trachtten zij nu deze toe te passen door kerken te organiseren die "self-governing", zelfbesturend, maar niet separatistisch waren.²¹ Zij werden als voorgangers verwelkomd door gemeenten van Engelse kooplui en soldaten. Amesius bijvoorbeeld werd "chaplain" (kapelaan of veldprediker) bij Sir Horace Vere, de bevelhebber van het Engelse

¹⁸ Paul E.G. Cook, *Anglian and Puritan Thinking*, pag. 24. De auteur wijst nog op de naar Nieuw-Engeland vertrokken John Cotton, "die kennis droeg van de invloed die Robinson had op Ames en Parken"

19 Keith L. Sprunger, *The Learned Doctor William Ames: Dutch Backgrounds of English and American Puritanism*, Urban 1972, pag. 96 e.v. "Een generatie voor Amesius had William Perkins de voornaamste punten van de Puriteinse godsdienst geformuleerd. Naar ijver en geest was Amesius het kind van Perkins en de geestelijke broederschap; zij vormden zijn wolk van getuigen," schrijft Sprunger op pag. 147.

20 Paul E.G. Cook, *Anglian and Puritan Thinking*, pag. 25.

21 Michael R. Watts, *The Dissenters*, pag. 62.

Deze nam hem in bescherming tegen aartsbisschop Laud. Na als adviseur van Johannes Bogerman betrokken te zijn geweest bij de Dordtse Synode ontving hij een benoeming als hoogleraar aan de universiteit van Franeker. Dit was koning Jacobus echter allesbehalve welgevallig. Hij meende zelfs een "nieuwe Vorstius" in hem te hebben ontdekt! En aartsbisschop Abbott oordeelde dat Amesius "geen gehoorzame zoon was van zijn moeder, de Kerk van Engeland."²² De bekende Leidse predikant en synode-afgevaardigde Festus Hommius maakte ten behoeve van Amesius' kandidatuur in 1620 zelfs een reisje naar Engeland!

Toen na talrijke bezwaren Amesius toch werd geïnstalleerd, raakte hij aan de Franeker universiteit in onenigheid verwickeld met professor Johannes Maccovius (1588-1644).²³ Tegen deze uit Polen afkomstige geleerde theoloog waren vanwege diens te scholastiek beoordeelde opvattingen op de Dordtse Synode bezwaren ingediend. Hij werd door de synode weliswaar niet onrechtzinnig geacht, maar over zijn wijze van uitdrukking wel vermaand. Amesius had zich achter de schermen nog voor zijn zaak beijverd. Met Sibrandus Lubbertus, de patriarch van de Franeker universiteit, had Maccovius gedurig meningsverschil gehad. Maar ook met Amesius leefde hij later voortdurend in onmin. Zijn persoonlijk leven liet in moreel opzicht veel te wensen over. Niet alleen vanwege zijn wijze van doceren, maar ook door zijn levensstijl was hij bij veel studenten echter populair.

Amesius en enkele geestverwante professoren en curatoren hadden dan ook een zware strijd te voeren tegen allerlei voorkomende uitspattingen onder de studenten. Tegen het veel voorkomend drankmisbruik, kaartspel en duelleren van de studenten werden disciplinaire maatregelen genomen, welke echter door Maccovius werden gesaboteerd. In heel zijn optreden kenmerkte Amesius zich als een Congregationalistisch, anti-separatistisch Puritein. Zijn onderwijs en prediking van praktikale godzaligheid zette, geheel in de lijn der Nadere Reformatie, haar stempel op het kerkelijke leven in Nederland, inzonderheid ook op Friesland.²⁴

22 Keith L. Sprunger, *The Learned Doctor William Ames*, pag. 68-70:

23 Zie verder voor de hier genoemde Franeker theologen A. Kuyper Jr., Johannes Mareovius, Leiden 1899, C. van der Woude, Sibrandus Lubbertus: leven en werken, Kampen 1963, Hugo Visscher, Guilelmus Amesius. Zijn leven en werken, Haarlem 1894,

24 Zie W.B.S. Boelens, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, Leeuwarden 1878-79, G.A. Wumkes, *Paden fen Fryslan*, Boalsert 1932-43, deel IV, pag. 153-157.

Tot zijn later beroemd geworden studenten behoorden niet alleen de latere hoogleraar Johannes Coccejus (1603-1669), die bekend is geworden door zijn verbondstheologie, maar ook de filosoof René Descartes (1596-1650), de vader van het rationalisme en de

nieuwere wijsbegeerte.

De jaren aan de universiteit van Franeker, die van heinde en verre studenten aantrok, zowel uit Engeland en Schotland als ook uit Oost-Europa, waren bijzonder productief en van grote betekenis voor Amesius' loopbaan. Hij werd een geleerde van internationale reputatie, die ook in Nieuw-Engeland veel gezag had. "Amesius' erfenis voor Nieuw-Engeland gaat de theologische tekstboeken te boven. Door lering en voorbeeld was hij de voornaamste bouwer van de Congregationalistische weg en de 'vader van de kerkorde van Nieuw-Engeland'." ²⁵

Ook de te Enkhuizen geboren **Herman Witsius** (1636-1708) heeft in later tijd met zijn verbondstheologie in de geest van Amesius in Engeland en Schotland veel invloed uitgeoefend. Hij was in zekere zin een wonderkind dat reeds op veertienjarige leeftijd op de universiteit van Utrecht werd toegelaten. Hier onderging hij de invloed van Voetius en Hoornbeeck. Na op een viertal plaatsen predikant te zijn geweest werd hij, evenals vóór hem Amesius, tot hoogleraar in de theologie te Franeker benoemd, vervolgens te Utrecht en in het laatst van zijn leven te Leiden. Hij was gewoon zijn dagen door te brengen met het geven van colleges, zijn avonden met preken en zijn nachten met studeren. Hij trok studenten uit praktisch alle landen van Europa. In de toenmalige theologische twisten trachtte hij te bemiddelen tussen Voetianen en Coccejanen.

Witsius' roem had tot gevolg dat hij een van de leidende personen werd van de Nederlandse delegatie, die afgevaardigd werd naar Engeland bij de troonsbestijging van koning Jacobus II om met hem over godsdienstige zaken te spreken. Diens dochter was met stadhouder Willem III gehuwd. Gedurende de tijd dat hij in Engeland was, handelde hij in broederlijke geest zowel met vertegenwoordigers van de Angliaanse staatskerk als met de dissenters. Zijn zinspreuk luidde: "Eenheid in het noodzakelijke, vrijheid in het niet-noodzakelijke, in alles voorzichtigheid en liefde." In zijn prediking wilde hij vóór alles Bijbels theoloog zijn.

25 Keith L. Sprunger, *The Learned Doctor William Ames.*, pag. 259-260. "Radical Congregationalistische experimenten in de Nederlanden waren slechts het zaad; de oogst kwam in Amerika," schrijft hij op pag. 249,

"Zijn monumentale werk over de leer der verbonden, *De Oeconomia Foederum Dei* heeft, naast de Institutie van Calvijn bewezen een van de voornaamste exegetische steunpilaren van de Bijbelse theologie en ware Bijbelse evangelieprediking te zijn." ²⁶ Op voorspraak van Amesius werd nog een andere bekend geworden uitgeweken predikant, namelijk Hugh Peter, verbonden aan de in 1619 gestichte Engelse gemeente van Rotterdam. Peter was te Londen als "lecturer" afgezet, omdat hij gebeden had dat de Roomse gemalin van Karel I de afgoderij behoorde te verzaken. Hoewel genoemde gemeente voorheen volgens Presbyteriaanse beginselen was georganiseerd, werd nu het Congregationalisme in toepassing gebracht.

In de loop van 1633 werd Amesius als medepredikant aan de gemeente verbonden. Deze is echter spoedig daarop gestorven. De exodus nam vanwege het verscherpte beleid van aartsbisschop Laud in de jaren '30 nog toe. Het was dan ook alleszins begrijpelijk dat talrijke predikanten, die zich door Lauds verdrukkende maatregelen van elk bestaansmiddel beroofd zagen, het besluit namen naar het laatste toevluchtsoord, Nieuw-Engeland, te vertrekken.

Als een sleutelfiguur in dit opzicht dient **John Cotton** (1584-1652) te worden beschouwd. Deze heeft inzonderheid vanuit Nieuw-Engeland een onberekenbare

invloed op de Engelse Puriteinse beweging uitgeoefend, zowel door zijn prediking en persoonlijke voorbeeld als door zijn geschriften.

Hij was reeds voor de dood van William Perkins, die in 1602 stierf, geraakt door diens prediking, maar eerst in 1609 was de prediking van Richard Sibbes dienstbaar aan zijn bekering. De predikstijl van de reeds in 1607 in het ambt bevestigde Cotton, welke tot die tijd tamelijk elegant en verheven was geweest, kreeg nu een eenvoudig en rechtstreeks op de mens gericht karakter. De onder invloed van deze prediking tot overtuiging gekomen John Preston leidde ertoe dat deze zijn studie in de medicijnen verwisselde voor die van de theologie.

In 1610 werd Cotton verbonden aan de gemeente van Boston, Lincolnshire. Bepaalde Angliaanse ceremoniën werden zoveel mogelijk door hem vermeden. Zijn ambtelijke bediening werd "een magneet voor allen die een Puriteinse neiging bezaten."²⁷

Tientallen personen traden onder invloed van zijn prediking "in een verbond met de Heere" en vormden, al was het niet in piëtistische zin of uit doperse wereldmijding, een levende en invloedrijke kern binnen de gemeente. Deze reformatie bracht in de gehele stad en omgeving een in het oog lopende verandering in zeden en gewoonten teweeg.

26 George M. Elia, "Herman Witsius (1636-1708): Man of the Covenant," in: Mountlaine Movers, pag. 157. Zie verder de dissertatie van J. van Genderen, Herman Witsius, 's-Gravenhage 1953.

27 William Barker, Puritein Profiles, 54 Puritans Personalities drawn together by The Westminster Assembly, Frean, Rosshire, 1996, pag. 261, Aan dit oriënterende werk hebben wij diverse gegevens ontleend.

192

Deze was niet alleen van gunstige invloed op de burgerij, maar ook op de magistraatspersonen. John Preston stuurde zijn studenten naar Boston om hier hun theologische opleiding te voltooien, terwijl Amesius met dit doel zelfs enkele Duitse studenten uit Franeker naar Cotton toezond.

In 1630 werd Cotton voor Lauds Hooggerechtshof (Court of High Commission) gedaagd. Hierop nam hij, na aanvankelijk te Londen een schuilplaats te hebben gevonden, evenals zovele landgenoten het besluit om naar Nieuw-Engeland te vertrekken. Tijdens zijn verblijf in de hoofdstad werd hij door verscheidene Puriteinsgezinden opgezocht, die hem niet alleen van zijn voornemen trachtten af te brengen maar ook van zijn non-conformistische standpunt. Tot deze personen behoorden behalve John Davenport ook de later op de Westminster Assembly zo bekend geworden Thomas Goodwin en Philip Nye. In plaats dat zij Cotton overtuigden werden zij daarentegen zelf door hem overreed dat bij de voorgestelde conformiteit het tweede gebod in het geding was. Het betrof hier dus geen middelmatige zaak. Het gold hier ontegenzeggelijk een conferentie van historisch belang, omdat deze leidde in de richting van het Independentisme.²⁸ Alledrie hier genoemde voorgangers zouden later de vluchtelingengemeenten in Nederland dienen, terwijl Davenport het voorbeeld van Cotton zou opvolgen door naar Amerika te vertrekken.

In juli 1633 tenslotte vertrok Cotton met zijn vrouw, Thomas Hooker en Samuel Stone met een talrijke groep emigranten naar Massachusetts. De naam van de plaats Trimountain, waar zij zich vestigden, werd na hun aankomst tot eer van Cotton veranderd in die van zijn vroeger internationaal bekend geworden Boston. Deze plaats was bestemd om de hoofdstad te worden van het zich steeds uitbreidende Nieuw-Engeland. Het drietal predikers werd "in de wildernis" verwelkomd door de settlers,

die zeiden, "dat de God van de hemel hen had voorzien van hetgeen zij in hun noden behoefden, namelijk Cotton (katoen) voor hun kleding, Hooker (vishaak) voor de visserij en Stone (steen) voor het bouwen van huizen."²⁹

Bij de behandeling van de kerkelijke ontwikkeling in Nieuw-Engeland zullen we hun namen nog wel tegenkomen. Al waren zij in het moederland op non-actief gezet, met hun invloed hierop was dit beslist niet het geval.

28 Geoffrey Nuttall, *Visible Soils*, pag. 15 e.v.

29 Cotton Mather, *Magnalia Christi Americana or the great Works of Christ in America*, herdruk: Edinburgh 1979, deel 1, pag. 265.

Cotton Mather noemt in zijn standaardwerk *Magnalia Christi Americana* Hooker en Cotton respectievelijk de Luther en Melancthon van Nieuw-Engeland.³⁰

Tot de hier genoemde emigranten behoorde dus ook **Thomas Hooker** (1586-1647), die in niet geringe mate via Nederland evenals Cotton een stempel heeft gezet op de theologisch-kerkelijke ontwikkeling. Na in 1626 onder invloed van de gerenommeerde Puriteinse prediker John Rogers te Dedham in Essex te zijn geraakt kreeg hij een beroep uit het naburige Chelmsford. Zijn vurige prediking trok mensen uit heel Essex aan. Hooker werd ook de mentor van een aantal jongere predikanten, onder wie de reeds genoemde Hugh Peter en Hookers toekomstige schoonzoon Thomas Shepard, die later eveneens een belangrijke plaats heeft ingenomen in het kerkelijke leven van de Nieuwe Wereld.

Te Chelmsford, waar zijn loopbaan "kort maar opzienbarend" wordt genoemd, nam Hooker geen blad voor de mond. Bij zekere gelegenheid legde hij voor een grote gemeente en in de tegenwoordigheid van enkele rechters vrijmoedig getuigenis af tegen de zonden van Engeland en de oordelen Gods die hiervan het gevolg zouden zijn. In de aan Maleachi 2 : 11 en 12 ontleende tekst spaarde hij de koning evenmin. "Want Juda ontheiligt de heiligheid des HEEREN, welke hij liefheeft; want hij heeft de dochter eens vreemden gods getrouwd."

William Hunt geeft hierop het volgende commentaar: "De stoutmoedigheid is adembenemend. De koninklijke politiek moge veranderd zijn, prelaten en adviseurs vervangen zijn, maar zou men ook mogen aannemen dat Karel werkelijk de door hem gehuwde koningin zou gaan verstoten? Het behoefde dan ook niet te verwonderen dat van Hooker werd gezegd dat hij, wanneer hij het werk des Heeren deed, "would put a king in his pocket (een koning kon maken en breken)."³¹

Geen wonder dat in het bijzonder de aandacht van Laud, die toen nog bisschop van Londen was, op Hooker werd gericht. Vanuit Essex werden er in de loop van 1629 twee verzoekschriften aan de bisschop gericht. Het ene was getekend door negenenveertig predikanten die Hooker omschreven als zijnde "in de leer orthodox en in keven en gedrag onberispelijk en op geen enkele wijze oproerig of partijzuchtig." In het andere verzoekschrift, dat ondertekend was door eenenveertig conformistische predikers, werd geklaagd over "onregelmatigheden" in de Londense diocese, waarbij "de autoriteit van de Kerk" niet werd gerespecteerd.

30 Cotton Mather, *Magnalia Christi Americana*, deel 1, pag. 342.

31 William Hunt, *The Puritain Movement*. London 1983, pag. 196, 201.

194

Hooker, die reeds van zijn "lectureschap" was ontheven, vertrok nu naar het

nabijgelegen stadje Little Baddow, waar hij een klein gymnasium in het leven riep. Hier werd John Eliot (1604-1690), de later zo bekend geworden zendeling onder de Indianen in Nieuw-Engeland, zijn assistent. In juli 1630 werd hij gesommeerd voor Lauds Hooggerechtshof te verschijnen. Invloedrijke vrienden raadden hem aan in ballingschap te gaan. Bij zijn afscheid preekte hij op indrukwekkende wijze over het gevaar van geestelijke verlating. "De rechtvaardigen ontvluchtten reeds de toekomstige toom," waarschuwde de prediker. "God begint reeds Zijn Noachs te verschepen, hetgeen een profetie en voorzegging is dat de verwoesting nadert."³²

Hooker werd nu uitgenodigd om de Engelse vluchtelingengemeente van Amsterdam te dienen naast de hieraan reeds verbonden John Paget. Hier aangekomen ondervond hij echter een teleurstelling. Binnen de gemeente bleek men uiteenlopende gevoelens te hebben over de kerkelijke organisatie. Aangezien Hooker niet wilde accepteren dat de classis gezag zou uitoefenen over de binnen haar rayon gevormde gemeenten wendde de streng-Presbyteriaanse Paget zijn invloed bij de Hollandse classis aan om Hookers benoeming te verhinderen. Deze weigerde ook om kinderen te dopen van ouders die geen lid van de kerk waren. Dit was dan ook de reden dat de Classis Amsterdam hem niet wilde toestaan aldaar voor te gaan. Daarom verhuisde Hooker van Amsterdam naar Delft om John Forbes, de Schotse predikant bij het Engelse koopliedengilde, de Merchant Adventurers, in zijn bediening bij te staan. Datzelfde deed hij ook met betrekking tot de door Amesius bediende gemeente te Rotterdam.

Op grond van zijn in Nederland opgedane ervaringen raadde Hooker zijn vriend Cotton, die door Lauds agenten in 1633 op de hielen werd gezeten, dan ook af naar ons land uit te wijken. "De toestand in deze provincies schijnt vanuit mijn beperkt gezichtspunt bijzonder wankel en ellendig," zo liet hij Cotton weten, "De kracht der godzaligheid is, voorzover ik kan zien of horen, hier onbekend."³³

De afwijzende houding van de Classis Amsterdam hadden hem kennelijk geen gunstige indruk van ons kerkelijke leven gegeven. Overigens zou uit Hookers ervaringen in de overzeese kolonies blijken dat, in weerwil van opmerkelijke zegeningen, ook hier de volmaakte kerkstaat niet kon worden bereikt. Rotterdam kan niettemin als de bakermat van een aantal in Congregationalistische geest gevormde predikanten worden aangemerkt.

³² William Hunt, *The Puritan Movement*, pag. 259-260.

³³ Keith L. Sprunger, *Dutch Puritanism*; Leiden 1982, pag. 358.

Eenzelfde ondervinding als Hooker deed in 1633 de reeds genoemde **John Davenport** (1597-1670) op, toen deze, na door Laud in het nauw te zijn gedreven, naar Amsterdam werd uitgenodigd. Toen het zover was, blokkeerde de Hollandse classis zijn benoeming. Het bleek dat Laud de Nederlandse autoriteiten had gealarmeerd door de Puriteinse predikanten af te schilderen als revolutionairen tegen het koninklijke gezag. Lauds handlangers hadden tevens de Hollandse classis overtuigd van het feit dat Davenport voorvluchtig was voor de justitie. Men diende zich te conformeren óf aan de Kerk van Engeland óf aan die van Nederland. Davenport had reeds min of meer zijn sporen op kerkelijk gebied verdiend. Na te Oxford zijn opleiding te hebben ontvangen kreeg hij een gemeente in Londen, waar hij de algemene aandacht trok door zijn prediking. Na de dood van John Preston werkte hij hier nauw samen met Richard Sibbes en Thomas Goodwin.

Aanvankelijk was hij tamelijk gematigd in zijn standpunt inzake de conformiteit. Hij wilde graag onderscheid maken tussen hetgeen louter ceremonieel en hetgeen zuiver

fundamenteel was. Een zaak die voor hem echter "definitief onbespreekbaar" was, was het tijdens Lauds hegemonie veldwinnende Arminianisme, waarvan hij een onverzoenlijke tegenstander bleef.'

Na zijn vertrek uit Amsterdam diende hij achtereenvolgens ook nog de gemeenten van Den Haag en Rotterdam, waarna hij in 1637 naar Nieuw-Engeland vertrok. Hier werd hij een van de stichters van de kolonie New Haven. Hoewel Davonport, in tegenstelling tot Cotton en Hooker, geen opmerkelijke theologische werken heeft geschreven, blijkt uit het feit dat hij een uitnodiging ontving tot het bijwonen van de Westminster Assembly in 1643, tot de gezaghebbende predikers werd gerekend. Genoemd driemanschap wordt wel aangeduid als de "American Connexion".

Een eveneens naar Nederland uitgeweken predikant met wie rekening diende te worden gehouden was **William Bridge** (1600-1671). Na te zijn afgestudeerd te Cambridge was hij een geliefd Puriteins prediker geworden in Norwich in Oost-Engeland, een streek die door aartsbisschop Laud als sterk geïnfecteerd werd beschouwd. Laud was ook erg op Bridge gebeten.

34 William Barker, *Puritan Profiles*, pag. 273.
197

Toen deze uit het ambt was gezet en Laud vervolgens aan de koning rapporteerde dat Bridge naar Nederland was vertrokken, schreef de koning in de marge van de brief: "Laat hem gaan, we zijn blij dat we van hem af zijn!"³⁵

Op zijn tocht naar Nederland bevonden zich **Jeremiah Burroughes**, Sidrach Simpson en John Archer, allen vogelvrijverklaarden, in zijn gezelschap. Bridge vestigde zich te Rotterdam waar Hugh Peter, William Amesius en John Davenport de Engelse gemeente hadden gediend. Hij en John Ward werden uitgenodigd hier als voorgangers op te treden. Nu zij hun vleugels vrij konden uitslaan, erkenden zij hun bisschoppelijke ordening niet langer en bevestigden elkaar op Independenten wijze in het ambt.

In de loop van hun bediening rees er echter geschil tussen Bridge en Ward over de zogenaamde "prophesyings". Bij deze bijeenkomsten hadden de leden van de gemeente na afloop van de preek gelegenheid om vragen te stellen.³⁶ Bridge wilde dat wel tolereren, maar dan op gewone werkdagen. Ward was hiervan een voorstander en ontving in dit opzicht steun van Sidrach Simpson, die (nog) niet opnieuw in het ambt was bevestigd. Bridge behield de overhand en Ward werd in januari 1639 afgezet en vervangen door Jeremiah Burroughes.

35 Keith L. Sprunger, *The Learned Dr. William Ames.*, pag. 212. "1Let him go: We are well rid of him."

36 Keith L. Sprunger, *Dutch Puritanism*, pag. 226-230.

Simpson onttrok zich vervolgens en stichtte een tweede gemeente in de Maasstad. Tot oplossing van de geschillen werd met enkele afgevaardigden van Arnhem, namelijk Goodwin, Nye en een tweetal ouderlingen een "plechtige vergadering" belegd, waarop besloten werd Ward in het ambt te herstellen. De vergadering kwam tot de conclusie dat men overijld te werk was gegaan en wederzijds werd schuld beleden.

Waren Thomas Goodwin en Philip Nye, zoals werd opgemerkt, onder invloed van Cotton tot het Congregationalisme overgegaan, er zijn geen bewijzen dat dit met Bridge, Burroughes of Simpson ook het geval was. Zoveel is echter wel zeker dat ook

deze drie mannen door hun ervaring in de Nederlandse samenleving hiervoor waren ingewonnen.

Toen Bridge later terugkeerde naar zijn vaderland was dat als een volkomen overtuigd Congregationalist en stichtte hij in Norwich en Yarmouth gemeenten in deze geest. Hij verwierp zowel de Engelse als de Schotse vorm van kerkregering en verzweeg in zijn voor het Parlement gehouden preken zijn opvattingen niet. Hierin drong hij steeds aan op "nadere reformatie" van de kerk.

Evenals Bridge genoot ook Sidrach Simpson (1600-1655) grote bekendheid als prediker. Toen hij voor de kerkelijke rechtbank werd gedaagd, besloot ook hij naar Nederland te vertrekken. Aangezien hij zijn bisschoppelijke ordening niet meer wilde erkennen werd hij aanvankelijk nog geen voorganger, maar enkel lid van de gemeente van Rotterdam. De door hem na het geschil met Bridge gestichte gemeente, die eerst maar uit enkele leden bestond, kwam weldra mede door de "prophesyings" tot bloei, terwijl die van Bridge ging kwijnen.

Aangezien Joseph Symonds als tweede predikant werd bevestigd, stond deze gemeente weldra bekend als de "Simpson-Symonds kerk", dit in tegenstelling tot de "Burroughes-Bridge kerk". De man die John Ward als voorganger te Rotterdam had vervangen, **Jeremiah Burroughes** (1599-1646) werd door de bisschop afgezet, omdat hij het "Book of Sports" niet had gelezen. Nadat de bekende graaf van Warwick hem enige tijd schuilplaats had verleend, vertrok hij naar Nederland en voegde zich bij de gemeente van Rotterdam.

Na zijn terugkeer in 1641 kreeg hij een standplaats te Stepney (n St. Giles, twee van de grootste gemeenten van Londen. Als hij hier voorging trok hij volgens Hugh Peter zulke grote scharen dat hij de naam ontving van de "morgenster", terwijl de namiddag!)red i ker William. Greenhill, die eveneens zeer geliefd was, de "avondster" werd genoemd.³⁷

37. James Reid, *Memoirs of the Westminster Divines* (zie noot 40), Edinburgh [1811], 19\$2, deel 1, pag. 157.

Burroughes, die als zeer verzoeningsgezind bekend stond, vormde in zekere zin een tegenstelling met Philip Nye (1596-1672), die veel radicaler gezind was. Dit kwam bijvoorbeeld tot uiting op de Synode van Westminster, waar Nye door tegenstanders als een intrigant werd beschouwd. Richard Baxter, die over allerlei zaken ons uitvoerig heeft ingelicht, wist te vertellen dat Nye wel erg rigoreus was inzake zijn toelatingsnormen voor het Heilig Avondmaal. Er bleven volgens hem in diens gemeente van Acton, Middlesex, "slechts twee vrouwen in de hele stad en parochie over die hij had toegelaten tot de bediening."³⁸

Gedurende zijn verblijf in Nederland diende Nye enkele jaren de gemeente van Arnhem. Hij behoorde tijdens de periode van het "Commonwealth," toen Oliver Cromwell het staatkundige beleid bepaalde, samen met John Owen en Thomas Goodwin tot de leidinggevende predikanten.

Als de meest gezaghebbende van de naar Nederland uitgeweken Independenten dient hier tenslotte de geleerde en rechtlijnige **Thomas Goodwin** (1600-1680) te worden genoemd. Hij was later ook hun grote woordvoerder en pleitbezorger op de Westminster Assembly, waar hij vanwege zijn geleerdheid en godsvrucht algemeen werd gerespecteerd.

38 Geoffrey Nuttall, *Visible Saints*, pag. 137.

Deze eigenschappen komen ook uit in het door hem bijgehouden Dagboek, waarin ook een verslag van zijn bekering is opgenomen. Op zesjarige leeftijd ging hij zijn zonden bewenen en genoot hij van de lezing van Calvijns Institutie. "O, hoe zoet was het lezen van sommige gedeelten van dat boek voor mij! Hoe aangenaam was toen voor mij de grondige wijze waarop de waarheden werden voorgedragen!"³⁹

Na diepe wegen van ontdekking en beproeving kwam hij tot zekerheid van zijn geloof en de roeping tot het ambt. Richard Sibbes, de bekende leerling van Perkins, wiens prediking reeds tijdens zijn jeugd veel indruk op hem had gemaakt, adviseerde hem: "Jonge man, als je ooit enig goed zult doen, dan moet je het Evangelie prediken en de vrije genade Gods in Christus Jezus."⁴⁰

Na enige jaren te zijn verbonden aan de universiteit van Cambridge kon Goodwin zich niet langer met een goede consciëntie met het hoogkerkelijke beleid van Laud verenigen. Ook tijdens zijn kortstondig verblijf te Londen werd hem de grond te heet onder de voeten. In 1639 zocht hij zijn toevlucht in Nederland en voegde hij zich bij de vluchtelingengemeente te Arnhem, waar Philip Nye sinds 1633 voorganger was. Vermeld werd reeds dat beide predikanten in het gezelschap van twee ouderlingen in de Maasstad overleg pleegden met de destijds bij de Engelse gemeente dienende predikanten, namelijk William Bridge en John Ward. Deze "Synode van Rotterdam" werd later als een bewijs aangevoerd dat Independenten gemeenten, ondanks bepaalde principiële bezwaren, gebruik konden maken van een synode voor overleg en advies.⁴¹

Hoewel in de vluchtelingengemeente van Rotterdam en soms ook elders dus interne verdeeldheid optrad, evenals dit in de vorige eeuw onder de ballingen te Frankfort het geval was geweest, maakten later de teruggekeerde Independenten predikers bij de staatkundige en kerkelijke verwickelingen gemene zaak. Verschillende van hen, die bekend stonden als bekwame theologen, voerden het woord op de vergaderingen van het Parlement of op de bijeenkomsten van de Westminster Assembly. Ze hebben zowel op het terrein van de kerk als op dat van de staat een rol van betekenis gespeeld. Ten gevolge van Lauds stringente kerkpolitiek was er dus een omvangrijke exodus van Puriteinsgezinden op gang gekomen vanuit Engeland naar de Nieuwe Wereld.

39 William Haller, *The rise of Puritanism*, pag. 75.

40 Janus Reid, *Memoirs of the Westminster Divines*, deel 1, pag. 322, 335.

41 Keith L. Sprunger, *Dutch Puritanism*, pag. 169-170. Dit bewijs werd aangevoerd in de door de Independenten ingediende Apologeticall Narrition op de Synode van Westminster. Zie verder hoofdstuk 9, pag. 253.

In sommige gevallen liep deze uittocht, zoals in het geval van Thomas Hooker en John Davenport, dus ook via Nederland. Een bijzondere gebeurtenis uit deze tijd, die wereldhistorische trekken heeft aangenomen, was het besluit van de te Leiden ontstane gemeente naar Amerika te vertrekken. Men voelde zich in deze stad wat betreft de taal en bestaansmiddelen niet zo thuis en vond de heiliging van Gods dag te vrijblijvend. Voorganger John Robinson, die geleidelijk door Henry Jacob en William Amesius was ingewonnen voor het niet-separatistische Congregationalisme, was hiertoe niet bereid en bleef met de meerderheid van de gemeente achter. Wel bond hij voor hun vertrek de scheidende broeders op het hart in het nieuwe vaderland "gemeenschap te zoeken met het godvrezend deel van het koninkrijk van Engeland."⁴²

Onder leiding van de dus uit de gemeente van Scrooby afkomstige Brewster en

Bradford voeren de overige gemeenteleden met de "Speedwell" uit Delfshaven, voegden zich in Engeland bij een andere groep personen en staken in 1620 aan boord van de "Mayflower" vanuit Plymouth de Atlantische Oceaan over naar Amerika. In het gezicht van hun toekomstige vaderland sloten de ongeveer honderd opvarenden een Covenant "tot een vereniging van een burgerlijk en politiek lichaam, tot eer van God en tot uitbreiding van het christelijk geloof." Dit **Mayflower Compact** wordt als de voorloper van de Amerikaanse grondwet beschouwd. Jaarlijks wordt op de vierde donderdag in november, Thankgivings Day genoemd, dit "seed of the nation" (zaad der natie) in de Verenigde Staten officieel herdacht. "Deze voortrekkers werden niet alleen de voorzaten van een kleine staat, maar de stamvaders van een natie."⁴³

De Pilgrim Fathers, zoals zij later werden genoemd, vestigden zich te New Plymouth in Massachusetts. De hier gestichte vrije kolonie werd naar het oude vaderland Nieuw-Engeland genoemd. Onder de krachtige leiding van William Bradford, die van 1621 tot 1656 bijna onafgebroken gouverneur was, kwam deze nederzetting na diepgaande beproevingen tot grote bloei. Op deze wijze werd het Congregationalisme in de Nieuwe Wereld geplant. Hier zou het niet alleen wortel schieten, maar in geestelijk opzicht ook rijke vruchten dragen. In de eerste, tijdens koningin Elizabeth gestichte kolonie Virginia, werd de Engelse staatskerk de officiële kerk.

42 Michael R. Watts, *The Dissenters*, pag. 55.

43 R.G. Usher, *The Pilgrims and their History*, 1920, pag. 291. In 1629 emigreerde opnieuw een gedeelte van de gemeente, nu 47 zielen groot. John Robinson is daar echter niet bij geweest, omdat hij in 1625 was gestorven.

Dit gold eveneens van de later op de westkust ontstane kolonies als Noord- en Zuid Carolina en Georgië, waar dus ook het episcopale stelsel met het Prayer Book zijn intrede deed.

De Engelse dissenters daarentegen, die zich meer noordelijk in Nieuw-Engeland, bestaande uit Maine, Massachusetts, New Hampshire en Connecticut, vestigden, waren overwegend Puriteinsgezind. Hoewel zij dus aan de Church of England verbonden bleven, was het nu met alle aan het papisme herinnerend ceremonieel afgelopen. Zij waren en bleven ambtsdragers van het Establishment en besliste tegenstanders van separatisme. Onderscheidene reeds genoemde karakteristieke voorgangers en theologen hebben van hieruit, zoals we nog zullen zien, ook door hun geschriften invloed uitgeoefend op de kerkelijke ontwikkeling in het moederland. De Nederlanders, die in deze tijd de kolonie Nieuw-Nederland stichtten rond de plaats Nieuw Amsterdam, waren echter overwegend lid van de Nederlandse Gereformeerde Kerk (classis Amsterdam).

In 1631 werd aan de "settlers" het koninklijk charter voor Massachusetts verleend en een kerk te Salem gebouwd. In deze periode arriveerde een grote groep emigranten onder leiding van **John Winthrop** (1588-1649). Weldra werden talrijke kerken gebouwd, waarbij krachtig overtuigde en voortvarende voortrekkers als John Cotton en de andere genoemde predikers, evenals een Richard Mather (1596-1669) een voorname plaats innamen. Ook in Connecticut werd in 1636 een kolonie gesticht met Thomas Hooker te Hartford als dominerend theoloog, terwijl enkele jaren later de New Haven kolonie tot stand kwam onder leiding van John Davenport. Al de hier genoemde predikanten waren grondig onderlegde theologen en beginselvast van karakter. Als overtuigde Puriteinen erkenden zij alleen de Bijbel als enig wettig richtsnoer, niet alleen voor de inrichting van de kerk, maar ook voor die van de staat.

Ten gevolge van de "Great Migration" uit de jaren 1630 kwamen ongeveer 80.000 Engelse burgers aan in de Nieuwe Wereld, van wie 20.000 een plaats vonden in Nieuw-Engeland. De hier gestichte kerken hadden zoals reeds vermeld overwegend een Congregationalist structuur. De nadruk viel op het zelfstandig karakter van elke gemeente. Men pretendeerde de oude vaderlandse Kerk van Engeland in de Nieuwe Wereld voort te zetten als een kolonie onder supervisie van de Kroon! Men wilde niet als separatisten worden beschouwd, maar als wettige leden van de Engelse staatskerk en tevens loyale onderdanen van het koningshuis!

Toen een zekere Francis Higginson in april 1629 Engeland via Gravesend ging verlaten om in Massachusetts predikant te worden en hij net zijn vrouw en kinderen op het achterdek stond om het vaderland een laatste groet toe te werpen, moet hij ongeveer het volgende hebben uitgeroepen: "Wij zullen niet zeggen, zoals de separatisten plachten te zeggen wanneer zij Engeland verlieten: 'Vaarwel, Babylon, vaarwel Rome!' Maar wij zullen zeggen: 'Vaarwel, dierbaar Engeland, vaarwel, Kerk van God in Engeland en alle christelijke vrienden aldaar!' We gaan niet naar Nieuw-Engeland als separatisten van de Kerk van Engeland, ofschoon we wel moeten scheiden van haar verdorvenheden, maar we gaan om het positieve gedeelte van onze kerkreformatie uit te voeren en het Evangelie te verkondigen in Amerika!"⁴⁴

⁴⁴ Cotton Mather *Magnalia Christi, Americana*, deel I, pag, 367

HOOFDSTUK 8

De burgeroorlog en het einde van het Stuartregime

DE STRIJD TUSSEN KONING EN PARLEMENT – SCHOTLAND EN ENGELAND

Door W. van der Zwaag

"De Burgeroorlog was de Engelse tegenhanger van de continentale godsdienstoorlogen en van de Dertigjarige Oorlog en deze werd veroorzaakt door de vrees dat Karel I en zijn aanhangers instrumenten waren van de Contra-Reformatie, die erop gericht was de absolutistische tendensen die in Europa vorm kregen, naar de Engelse bodem over te brengen," zo karakteriseert Michael R. Watts de situatie terecht.¹ Hoewel ook de rechten en vrijheden van het Parlement in het geding waren, vormde toch de godsdienst de voornaamste inzet van de komende strijd. Gehoorzaamheid aan de Kroon mocht dan de grote erfenis van het Tudor-tijdperk zijn geweest, de koning had Echter in toenemende mate de genegenheid en het vertrouwen van zijn onderdanen verloren.

In deze explosieve toestand beging hij, daartoe geïnspireerd door aartsbisschop Laud, de onvergeeflijke misslag het in Engeland geldende episcopale systeem, zonder enig voorafgaand overleg met de Schotse autoriteiten, aan Schotland op te dringen. Hierbij diende het bij velen papistische geachte Book of Common Prayer de plaats in te nemen van het Book of Common Order van John. Knox. "In Schotland," schreef Thomas Carlyle, "ontdekte Dr. Laud tot zijn spijt helemaal geen religie." Laud zelf constateerde: "Ik ontdekte geen koorhemden, geen altaren, geen buigingen ervoor, helemaal geen religie, voor zover ik kan zien."² De betreffende koninklijke proclamatie werd bij de marktkruisen, de gebruikelijke publicatieplaatsen van de voornaamste steden, bekend gemaakt. Deze handelwijze veroorzaakte een storm van protest en werd het sein tot een algemene opstand en het begin van een jarenlang durende burgeroorlog.

1 Michael R. Watts, *The Dissenters. From the Reformation to the French Revolution*, 1Oxford 1985, pag. 77.

2 Thomas Carlyle, *The letters and Speeches of Oliver Cromwell*. New York-London, 1904, deel I, pag. 14.

De vrijheidslievende en van de ware religie overtuigde Schotten waren het hanteren van de wapenen en het oorlogvoeren door de eeuwen heen niet ontwend. Talrijke arme landgenoten, die op de schrale grond geen bestaan konden vinden, hadden bovendien zij aan zij als vrijwilligers meegevochten in de legers van Gustaaf Adolf en andere kampioenen van het protestantisme. De feodale clan- hoofden, zoals de graaf van Argyle, waren vurige voorstanders van de Presbyteriale kerkregering en aarzelden niet, ondanks een soms sterke royalistische gezindheid, de bedreigde Schotse "Kirk" te verdedigen tegen de agressieve Kroon. Ongetwijfeld was er in Schotland een kerkelijke beweging die parallel liep met de anglo-katholieke beweging in Engeland, waarvan Laud de promotor was, maar de omvang hiervan was tamelijk gering.

Onder degenen die krachtig verzet boden tegen het koninklijk-bisschoppelijke beleid nam Alexander **Henderson** (1583-1646), hoogleraar te St. Andrews, een vooraanstaande plaats in. Hij was opgeleid aan genoemde universiteit en aanvankelijk

een vurig voorstander van het episcopaat. Toen hij in 1614 als predikant van de parochie van Leuchars moest worden bevestigd, had de bevolking van het graafschap Fife, die zeer afwijzend stond ten opzichte van het bisschoppelijk regime, de kerkdeur dichtgespijkerd. De kerkelijke functionarissen zagen zich genoodzaakt door een raam te klimmen en Henderson werd in een lege kerk in het ambt bevestigd. Toen enige jaren later de beroemde prediker Robert Bruce in de omgeving zou voorgaan, had Henderson een plaatsje gezocht in een donkere hoek van de kerk. Door middel van de prediking naar aanleiding van Joh. 10 : 1 over de deur der schapen werd hij krachtadig van de waarheid overtuigd en na gedaan onderzoek een overtuigd aanhanger van het Presbyterianisme.

Een bijzonder markante figuur in het verzet tegen. Laud was ook **Samuel Rutherford** (1600-1661), die in 1627 te Anwoth een aanstelling ontving als prediker en hier in korte tijd zijn vrouw en twee kinderen verloor. Hij wordt "de meest complexe en kleurige figuur van alle Schotse theologen," genoemd, "van wie het moeilijk is een bevredigende omschrijving te geven."³ Na als kind op wonderlijke wijze van de dood te zijn gered en vervolgens naar eigen zeggen een verspilde jeugd te hebben geleid kwam hij op vierentwintigjarige leeftijd tot bekering. Zijn theologische opleiding volbracht hij op voorspoedige wijze aan de universiteit van Edinburgh. In 1627 werd hij als predikant aan de gemeente van Anwoth in Galloway verbonden. Rutherford was als prediker vurig van geest.

3 J.D. Douglas, *Light iii the North: The Story of the Scottish Covenanters*, Grand Rapids 1064, pag. 48.

Door de Schotse kerkhistoricus John Wodrow wordt hij beschreven als "een van de meest bewogen en toegenegen predikanten van zijn tijd of misschien wel van alle tijden van de Kerk."⁴

Tijdens het primaat van aartsbisschop Laud werd hij gedurende anderhalf jaar uit zijn geliefde gemeente Anwoth naar Aberdeen, een centrum van episcopaaalse en Arminiaanse opvattingen, verbannen. Hier schreef hij de meeste van zijn later uitgegeven *Godsdienstige Brieven*.⁵

Evenals het verslag van Bunyans pelgrimage werd deze in gevangenschap geschreven brievenverzameling "een indrukwekkende en duurzame bijdrage aan de Kerk van Christus."⁶ In 1638 werd hij benoemd tot hoogleraar te St. Andrews, het voornaamste theologische opleidingsinstituut van Schotland. Een van zijn bekendste studenten was William Guthrie. Een benoeming aan de universiteit van Utrecht werd, evenals die van Edinburgh, door hem afgewezen. Van de in totaal negen kinderen die hij ontving, overleefde slechts een dochter hem. Rutherford liet een schat aan theologische geschriften na. Samen met Henderson en nog enkele Schotse theologen nam hij deel aan de Synode van Westminster (1643-1649). Op deze roemruchte bijeenkomst zullen we hem later nog wel ontmoeten.

De door de koninklijke proclamatie veroorzaakte opwinding lokte een merkwaardig incident uit op de bijeenkomst in de St. Gileskathedraal te Edinburgh, waar het Prayer Book zou worden geïntroduceerd. Hierbij was niet alleen de bisschop van Edinburgh, maar ook de aartsbisschop van St. Andrews aanwezig. Enkele personen uit de aanwezige menigte konden zich niet bedwingen een overluid protest te laten horen. Volgens de overlevering waagde de bejaarde Jannet Geddes het zelfs een vouwstoeltje naar de dienstdoende geestelijke te werpen. De oproerlingen werden verwijderd, maar de demonstraties van ontevredenheid op straat hielden aan. De invoering van het

Gebedenboek werd voorlopig uitgesteld. Er kwam een stroom van petitie los en vervolgens ontstond er een intensief diplomatiek verkeer met Londen.

Bij het uitblijven van een bevredigende oplossing kreeg de tegenstand geleidelijk een georganiseerd karakter. Onder leiding van de met veel staatkundige capaciteiten bedeelde Alexander Henderson werd in het roemruchte jaar 1638, volgens een oude adellijke traditie, een plechtig National Covenant, een nationaal verbond met God, gesloten.

4 Robert Wodrow, *The History of the Sufferings of the Church of Scotland from the Restoration to the Revolution*, Glasgow 1830, deel 1, pag. 205.

5 *Letters of Samuel Rutherford. With a Sketch of his Life and Biographical Notices of his Correspondents* by the Rev. Andrew Bonar, reprint Edinburgh 1984. Zie "Het leven en sterven van Mr. Samuel Rutherford" en de "Aanteekeningen" hierop in *Godsdienstige Brieven van Samuel Rutherford*, Veenendaal 1973. (Naar de Nederlandse vertaling, Utrecht 1855).

6 Zie Faith Cook, *Samuel Rutherford and his Friends*, Edinburgh 1996. Ned. vert., Kampen 1996, pag. 17.

Het tekenen van het National Covenant 1638.

De tekst hiervan werd samengesteld en voorgelezen in een bijeenkomst van voorname

Schotse edelen in Greyfriars Kirk op 28 februari 1638. Hierin werd niet alleen trouw aan de ware gereformeerde religie, maar ook aan de koning en aan de vrede van het koninkrijk gezworen. De predikanten, edelen en gewone burgers werden de volgende dag in de gelegenheid gesteld het Covenant te ondertekenen op het kerkhof van Greyfriars, "waarbij tonelen van buitengewone geestdrift werden betoond."⁷ Kan Henderson als de geestelijke vader van het Covenant worden beschouwd, dan moet de jonge en begaafde jurist Archibald Johnston, Lord Warriston (1611-1663) "de advocaat van het Covenant" worden genoemd.⁸

7 J. H. S. Burleigh, *A Church history of Scotland*, pag. 218.

8 Alexander Smellie, *Men of the Covenant*, London 1962, pag. 131.

Als een oprecht Puriteinsgezind "ruling elder" (regeerouderling) vertegenwoordigde hij later de Kerk van Schotland op de Westminster Assembly.

De nationale synode, de General Assembly, die in Schotland meer gezag had dan het eigen parlement, zette de bisschoppen af en verwierp de hele kerkelijke organisatie die de Stuarts hadden ingesteld, omdat dit was geschied zonder autorisatie van de Kirk. De door Jacobus I in 1617 uitgevaardigde Vijf Artikelen van Perth werden strijdig met de kerkelijke confessie verklaard. In de ogen van Karel I was dit optreden pure rebellie en hij maakte terstond een leger gereed om de opstandelingen tot de orde te roepen. De koning, die nooit gebrek aan persoonlijke moed kon worden verweten, rukte in 1639 met een afdeling militairen op naar de grens, maar de Engelsen waren weinig gezind tot oorlogvoeren tegen landgenoten. Bovendien was het leger slecht getraind en betaald. Het Schotse leger stond onder bevel van Alexander Leslie, die evenals andere officieren ervaring had opgedaan in continentale oorlogen en die zelf gediend had onder Gustaaf Adolf. Na deze Eerste Bisschopsoorlog, die zonder ernstige gevechtshandelingen was verlopen, zag de koning zich genoodzaakt bij de Pacificatie van Berwick (18 juni 1639) met de Schotten een vergelijk te treffen. Zijn gezag in Schotland bleef dus betwist en hij zocht op middelen om dit euvel te herstellen. Na de dood van Buckingham was de koning steeds meer onder invloed geraakt van Thomas Wentworth, die door hem verheven was tot graaf van Strafford. Tijdens diens bewind in Ierland had deze gunsteling kans gezien niet alleen de Rooms-katholieke Ieren tegen zich in te nemen door hen van hun grondbezit te beroven, maar ook de Presbyteriaanse Schotse kolonisten in Ulster. Als het enigszins kon, zorgde hij dat laatstgenoemden vanwege hun sympathie voor de Engelse Puriteinen werden verdreven. Hij had in Ierland militaire voorbereidingen getroffen voor steunverlening aan de koning en was daarom in parlamentskringen gehaat en gevreesd. Strafford was ook bijzonder bevriend met aartsbisschop Laud. Nu Engeland in een crisistoestand dreigde te geraken, werd Strafford door de koning naar Londen ontboden.

Meer dan ooit verkeerde de koning in financiële nood. Alleen het Parlement kon de broodnodige geldelijke middelen verschaffen om de oorlog tegen Schotland voort te zetten. Strafford adviseerde de koning dan ook om het Parlement, dat gedurende een periode van elf jaar niet was samengekomen, weer bijeen te roepen. Toen dit gerucht zich verspreidde, reageerde de gehele natie met een zekere opluchting. De afgevaardigden kwamen echter terstond weer met hun oude politieke en godsdienstige grieven tevoorschijn, zodat

Karel overhaast in april 1640 dit "Korte Parlement" ontbond. In de kortstondige oorlog die nu volgde, de Tweede Bisschopsoorlog, pleegden de Schotten een geslaagde invasie in Engeland. Vanzelfsprekend moesten nu opnieuw de afgevaardigden worden bijeengeroepen. Zij vormden nu in november 1640 het

zogenaamde "Lange Parlement," dat gematigd episcopaals, maar in meerderheid Presbyteriaans van opvatting was en dat de weg zou effenen tot wat wel de "Puriteinse Revolutie" wordt genoemd.

Gedurende de eerste zittingen van dit Parlement, die gepaard gingen met grote agitatie onder het volk, kwamen bekwame, vrijheidlievende en Puriteinsgezinde woordvoerders als de onverschrokken John Pym en John Hampden aan het woord, die de gehate Lord Strafford in staat van beschuldiging stelden. Na een kortstondig proces was de koning, mede onder druk van het opstandige volk, genoodzaakt het doodvonnis van Strafford te ondertekenen. "Black Tom Tyrant", zoals hij door het volk werd genoemd, werd vervolgens in mei 1641 onthoofd. "Karel I ondertekende zijn eigen doodvonnis, toen hij het dat.. van Strafford deed," oordeelt Alfred Plummer, "want diens dood liet hem zonder een enkel persoon van eersterangs kwaliteiten aan zijn zijde."⁹

Vele parlamentsleden waren ook steeds tegenstanders geweest van de kerkelijke maatregelen van Laud, die nu alvast in de Tower werd opgesloten. Zijn terechtstelling liet nog vier jaar op zich wachten. De parlamentsleden waren, aangezien het absolutisme van de koning inbreuk had gemaakt op hun rechten en vrijheden, in staatkundig opzicht verenigd. Men was zich er echter wel van bewust dat de kerkelijke zaken een bron van verdeeldheid zouden kunnen worden. Voordat dus de kerk nader zou worden gereorganiseerd, diende eerst de veiligheid van de staat te worden verzekerd.

Terwijl in de zomer van 1641 het Parlement in zijn besluitvorming streefde naar beperking van het koninklijk absolutisme, trachtte Karel, door een tegemoetkomende houding, de Presbyteriaanse Schotten voor zich te winnen. Juist in deze tijd kwamen zeer verontrustende berichten binnen van het door de Rooms en aangerichte bloedbad onder de protestanten in Ierland, een zaak waarvoor het bewind van Strafford mede verantwoordelijk werd geacht. Militair op treden hiertegen werd unaniem noodzakelijk gevonden. Men was echter in het Parlement van gevoelen dat de leiding van een militaire expeditie niet aan de koning en het aan hem gehechte officierencorps kon worden overgelaten, omdat men hen van sympathie voor de Roomse Ieren verdacht. De niet van macht en invloed ontblote royalisten mochten beslist niet worden onderschat!

⁹ Alfred Plummer, English Church History, pag. 136, 137,

Met het oog hierop en tevens om eigen optreden te rechtvaardigen werd een samenvatting van de grieven tegen de koning, de *Grand Remonstrance*, opgesteld en hem aangeboden. Aangezien de inhoud hiervan voor de koning onaanvaardbaar was, besloot hij tot een staatsgreep om zich van de lastige tegenstanders te ontdoen. Op 4 januari 1642 verscheen hij onder begeleiding van een gewapende lijfwacht in het Lagerhuis om vijf oppositieleiders, onder wie Pym en Hampden, gevangen te nemen "en ze aan hun oren eruit te trekken." De betrokkenen waren echter van tevoren gewaarschuwd en binnen de City gevlucht. De stad Londen weigerde vervolgens de koning niet alleen de toegang tot de stad, maar ook de uitlevering van de vijf parlamentsleden. De koning trok zich nu in Windsor terug en liet troepen aanwerven, terwijl de koningin naar het vasteland vertrok om, door de verpanding van haar kroonjuwelen,, haar benarde echtgenoot aan geld te helpen.

Karel vluchtte nu naar het koningsgezinde Noorden van Engeland en liet voorlopig het machtige Londen aan de invloed van zijn tegenstanders over. Het strookte echter niet

met zijn karakter en zijn verheven absolutistische opvattingen zich bij de feiten neer te leggen. Een burgeroorlog was nu onvermijdelijk geworden. Nu alle vreedzame middelen tot wederzijds overleg hadden gefaald, zou het zwaard moeten beslissen. Hiermee was een van de meest bewogen perioden van de Engelse nationale historie aangebroken, een die diep ingrijpende gevolgen heeft gehad. Een periode die ook van niet te onderschatten betekenis voor de kerk van Engeland, Schotland en Ierland is geweest.

Het kwam nu dus inderdaad tot een breuk met de koning. Velen die het repressieve bewind moe waren, stelden zich achter de zaak van het Parlement. Dit kon nu de strijd met het koninklijk absolutisme niet meer uit de weg gaan. De godsdienst vormde, naast het constitutionele recht van het Parlement, de voornaamste inzet van de komende strijd. De koningsgezinden, Cavaliers genoemd, recruteerden hun aanhang uit de oude adellijke geslachten en uit bepaalde kathedraal- en marktsteden in Noord- en Oost-Engeland. De aanhangers van het Parlement, vanwege hun veelal rond geknipte haren *Roundheads* genoemd, concentreerden zich voornamelijk in Londen en in "de industrie- en havensteden van het zuiden en westen. Zij vertegenwoordigden de wereld van de opkomende economie.

De Rooms-katholieken waren zonder uitzondering aanhangers van de koning, of liever gezegd van de koningin. Hoewel de welvarende graaf van Worcester de koning op grote schaal steun verleende, leed diens partij aan chronisch geldgebrek, terwijl het Parlement door een doeltreffende belastingpolitiek over veel ruimer financiële middelen beschikte. Ook de zee werd, met de machtige havenstad Londen als uitvalsbasis van de Royal Navy, door de tegenstanders van de koning beheerst. Toch waren de Cavaliers, die meer bedreven waren in oorlogvoeren, tegen het eind van 1643 erin geslaagd grote delen van het noorden en zuid-westen te bezetten. De koning kreeg op onwaardeerbare wijze hulp van zijn tweeëntwintigjarige neef Prins Rupert, die zich tijdens de veldtochten in Duitsland de door de Zweden gevoerde oorlogstactiek eigen had gemaakt. Hij zorgde voor een afdeling cavalerie waar de tegenstander weinig dat gelijkwaardig was tegenover kon stellen.

In de loop van 1643 ontwikkelde de legerleiding van de Cavaliers een groot strategisch plan om Londen van drie zijden aan te vallen. Nadat de belangrijke stad Bristol in hun handen was gevallen, liep dit ondernemen spaak op het onregelmatige en lokale optreden van de koninklijke legers. Het werd aan beide zijden duidelijk dat een oorlog alleen gewonnen kon worden met behulp van een militair apparaat met een langdurig dienstverband, waarbij regelmatige uitbetaling van soldij gewaarborgd was.

De koning had niet het geld om hem hiertoe in staat te stellen, aldus Trevelyan, het Parlement echter had het geld, als het nu ook maar het vernuft zou bezitten.¹⁰ Een man die zich als organisator en aanvoerder van het Parlementsleger een naam zou verwerven, was Oliver Cromwell (1599-1658). Hij was het voorbeeld van een Puriteins landedelman, die zelf zijn landerijen bewerkte en veel contacten onderhield met het gewone volk. Aangezien de hieruit gerecruteerde vrijwilligers meestal de lokale hoofden volgden stelde ook Cromwell, hoewel zonder enige militaire ervaring, enkele compagnieën samen tot steun aan de parlementaire zaak. Hij had in het begin van de Burgeroorlog meegevochten te Edgehill en hier de superioriteit van de koninklijke cavalerie opgemerkt. Vandaar dat hij na zijn terugkeer zich toeleegde op de training van noodzakelijke ruitery. Hierdoor vermeerderde geleidelijk het aantal van zijn "Ironsides" (ijzervreters), zoals zijn troepen spottend werden genoemd. Ook de meer moderne en aan de Zweden ontleende oorlogstactiek werd door hem aanvaard.

Cromwell had zich voor deze zaak reeds grote financiële offers getroost. Het behoefde

dan ook niet te verwonderen dat hij spoedig tot de rang van kolonel werd verheven. Hem werd de opdracht verleend de oostelijke graafschappen rond Cambridge tegen de noordelijke dreiging van de markies van Newcastle te verdedigen.

10 G.M. Trevelyan, *History of England*, pag. 411.

Toen het in het begin van 1643 tot een treffen kwam, wist hij met veel militair beleid een overwinning te behalen door een veel sterkere royalistische legerafdeling te Newark te verslaan. "Het hele geluk van de Burgeroorlog was gelegen in die onbekende schermutseling," aldus S.R. Gardiner.¹¹ Cromwell had zijn sporen verdiend!

Een belangwekkende gebeurtenis in deze tijd was de uitgave van de zogenaamde *Souldiers Pocket Bible*.¹²

Deze beknopte zakbijbel bevatte een aantal aan de Geneefse Vertaling ontleende teksten, die de vrome soldaat als gids moesten dienen tijdens de lotgevallen van de oorlog. Hoewel niet kan worden aangetoond dat Cromwell hierin de hand heeft gehad, wijst deze uitgave onmiskenbaar op de door hem gelegde nauwe betrekking tussen religie en levenspraktijk.

11 S.R. Gardiner, *History of the Great Civil War 1642-'49*, London 1886-'91, deel I, pag. 143.

12 Bij nader onderzoek is gebleken dat de datum van uitgifte van deze *Souldiers Pocket Bible* is geweest op 3 augustus 1643. Deze is samengesteld door Edmund Calamy, die waarschijnlijk geestelijk verzorger in het leger is geweest. De teksten zijn voornamelijk genomen uit het Oude Testament. Voor de bewering, dat deze uitgave door Cromwells leger is gebruikt, pleit het feit dat de teksten zijn ontleend aan de Geneefse Bijbel, waaraan de Puriteinen destijds nog de voorkeur gaven boven de King James' Version uit 1611. In 1895 verscheen een facsimile-uitgave onder de titel *Cromwell's Soldiers Bible*.

De jonge veldheer, die in deze tijd eens op kennelijke wijze aan de dood ontsnapte, was ten volle overtuigd van de rechtvaardigheid van de zaak waarvoor hij streed.

Hij legde met zijn jeugdige en onverschrokken vrijwilligers de grondslag van het New Model Army, het nieuwe legerkorps, dat zich behalve door krachtige godsdienstige overtuiging ook onderscheidde door strenge discipline. Als de Cavaliers, die slecht werden uitbetaald, zich na het oorlogsbedrijf te buiten gingen aan plunderingen en drinkgelagen, hoorde men in het legerkamp van de Roundheads, die spottend als de "Saints" werden aangeduid, psalmgezang opklinken en kwam de pocketbijbel tevoorschijn. De voedselvoorziening en uitbetaling van de soldij waren bovendien verzekerd. Daar geen van beide partijen in staat was een beslissing te forceren ontstond in militair opzicht een patstelling. Intussen werden de verhoudingen binnen de parlementaire richting verstoord door verschil van opvatting tussen de Presbyterianen en de Congregationalisten (of Independenten) over een bepaalde mate van consciëntie- vrijheid binnen het geheel van de nationale kerk. Cromwell, die sterk afkerig was van alle consciëntiedwang, helde over naar de opvattingen van laatstgenoemden.

Alle hoop was nu gevestigd op een eventuele uitspraak van de inmiddels bijeengekomen Westminster Assembly, een vergadering van theologen, die in deze netelige zaak advies zou uitbrengen aan het Parlement. De hier aanwezige Schotse delegatie liet zich uiteraard kennen als een voorstander van de Presbyteriaanse vorm

van kerkregering, welke zich sinds de dagen van John Knox en Andrew Melville in het thuisland had ontwikkeld. Aangezien deze materie in een afzonderlijk hoofdstuk wordt besproken, gaan we er hier verder aan voorbij.

De hier gerezen controverse in het gezicht van de vijand zou de overwinning van de koninklijke legers hebben kunnen betekenen. In deze kritieke situatie wist de diplomatieke Pym een van zijn laatste staatkundige resultaten te boeken door een alliantie te sluiten niet de Schotten. In ruil daarvoor eisten deze de reformatie van de Kerk van Engeland volgens het Presbyteriaanse model van kerkregering. Dit leidde in september 1643 tot het Solemn League and Covenant (een plechtige afspraak en verbond), dat door Alexander Henderson was opgesteld en door de Schotse Assembly was goedgekeurd. Hierbij werd afgesproken dat de Schotse legers zich met die van het Parlement zouden verenigen in een gezamenlijk optreden tegen de koning. Het Parlement nam de in wat vage bewoordingen gestelde belofte van "een grondige reformatie" op zich, "overeenkomstig het voorbeeld van de beste gereformeerde kerken." Bij wijze van waarborg was echter de zinsnede "overeenkomstig het Woord van God" eraan toegevoegd. Op deze enigermate dubbelzinnige formulering verzekerde Pym zich van de hulp van de Schotse wapenen.

Pym stierf korte tijd daarna, maar zijn politiek droeg vrucht. De Engelse legers onder aanvoering van Fairfax en Cromwell, samen met de Schotten onder David Lesley, versloegen de noordelijke Cavaliers bij Marston Moor, ten gevolge waarvan een groot deel van Noord-Engeland in hun handen viel. Het was verreweg de grootste slag in de oorlog. De interne rivaliteit tussen Presbyterianen en Independenten liet zich ook hier weer gelden. De Schotse afgevaardigden te Westminster beijverden zich Lesley het leeuwendeel van de overwinning toe te schrijven, maar het prestige van de in deze strijd gewonde Cromwell nam niettemin bijzonder toe. Cromwell zelf schreef evenwel, zoals uit een in deze tijd geschreven brief blijkt, de overwinning toe aan Gods voorzienig bestel. De slag bij Marston Moor was even beslissend voor Cromwell persoonlijk als voor de oorlog in het algemeen.

Dat de strijd niet krachtig werd voortgezet, was mede toe te schrijven aan het aarzelende optreden van de opperbevelhebber, de graaf van Manchester. Hij kwam met een veelzeggend argument: "Ingeval wij de koning negenennegentig keer zouden verslaan, zouden wij, en ons nageslacht, toch nog onderdanen blijven, maar als hij ons maar één keer zou verslaan, dan zullen wij worden opgehangen en zal ons nageslacht zijn geruineerd."¹³ Hierbij dient wel te worden bedacht dat de graaf Presbyteriaans van overtuiging was. Dat de Schotten zich beijverden om Cromwell van het oorlogstoneel verwijderd te krijgen was evenmin bevorderlijk voor de goede zaak. Om tot een oplossing te komen werd in het Parlement de zogenaamde Self-denying Ordinance aangenomen, waarbij werd afgesproken dat alle toenmalige officieren die parlamentslid waren, hun functies zouden neerleggen. Zowel Manchester als Cromwell gaven hieraan gehoor.

Het is moeilijk om niet te concluderen, schrijft Gardiner, dat Cromwell niet alleen bereid was zijn verzet tegen de in zijn ogen onbekwame opperbevelhebbers op te geven, maar ook zijn bijzondere positie in het leger op te offeren. "Hij had tegen zich de Schotten, het Hogerhuis en een aanzienlijke minderheid in het Lagerhuis."¹⁴ Fairfax, Puriteins gezind, maar geen uitgesproken Presbyteriaan, werd nu tot kapitein-generaal gekozen.

¹³ Robert S. Paul, *The Lord Protector. Religion and Politics in the Life of Oliver Cromwell*, London 1955, pag. 88.

¹⁴ R.S. Gardiner, *History of the Great Civil War*, deel II, pag. 91.

De meerderheid van het Parlement was echter overtuigd van Cromwells onmisbaarheid in militair opzicht. Fairfax had een competente aanvoerder van de cavalerie nodig en drong aan op de benoeming van Cromwell. Zonder diens toedoen werd deze benoemd als Fairfax' luitenant. Na de parlementaire bekrachtiging hiervan werd hem vervolgens het bevel toevertrouwd over de cavalerie.

Dank zij Cromwells voortvarend optreden bracht het parlamentsleger Karel I op 13 juni 1645 de zware nederlaag bij Naseby toe. Door zijn politieke manoeuvres had de koning bovendien alle in hem gestelde vertrouwen verloren, behalve misschien van de Schotten. Uit de correspondentie van Robert Baillie, een van de Schotse afgevaardigden te Westminster, treedt namelijk aan het licht dat men Cromwell als een veel groter gevaar beschouwde dan Karel Stuart. "De wegen van Gods voorzienigheid moeten echter een groot vraagstuk voor Baillie zijn geweest," concludeert Robert Paul.¹⁵

De koning trachtte hoe dan ook te vermijden dat hij in handen zou vallen van generaal Fairfax. Hij wist in vermomming uit het belegerde Oxford te ontsnappen en arriveerde in het Schotse legerkamp. De capitulatie van Oxford markeerde feitelijk de bekroning van de door de Roundheads gevoerde strijd en het einde van de Eerste Burgeroorlog.

De koning hoopte dat de Schotten ontgoocheld zouden raken over het sectarisme, radicalisme en republikanisme dat aan het Engelse leger werd toegeschreven. Aangezien de koning echter weigerde het Covenant te ondertekenen, accepteerden de Schotten van het Engelse Parlement een grote som geld ter vergoeding van de gemaakte kosten en marcheerden huiswaarts. De koning lieten zij in de handen van zijn Engelse onderdanen.

Het feit dat de koning was verslagen, betekende echter nog niet dat de nationale vrede was gevestigd. Weldra traden de interne tegenstellingen duidelijker aan het licht tussen het Parlement, dat overwegend Presbyteriaans was en het onoverwinnelijk geachte leger, waarin de Independenten de overhand hadden. Cromwell speelde aanvankelijk nog een bemiddelende rol tussen leger en Parlement. Nadat de koning door de Schotten aan het Parlement was uitgeleverd, trachtten de Presbyterianen met de koning tot een vergelijk te komen. Als voorwaarde werd hiertoe gesteld dat het episcopaat zou worden afgeschaft en de Presbyteriaanse kerkorde als de enig geldende in Engeland zou worden ingevoerd. De in het leger machtige Independenten vreesden echter de uitsluiting van eigen kerkelijke richting en weigerden aan deze afspraak hun goedkeuring te geven.

¹⁵ Robert S. Paul, *The Lord Protector*; pag. 1(X). Voor de houding van Robert Baillie (1602-1662), op de Synode van Westminster, zie hoofdstuk 9.

Zij zouden dan tevergeefs voor hun godsdienstige opvattingen hebben geleden en gestreden. In zekere zin gold deze zienswijze ook van de nog weinig talrijke Baptistische en andere "sectarische", maar niettemin calvinistisch georiënteerde richtingen binnen het leger.

Het in meerderheid Presbyteriaanse en machtsbewuste Parlement opende nu geheime besprekingen met de Schotten. Men streefde ernaar om de koning naar Schotland over te laten brengen en vervolgens bevel te geven tot de ontbinding van Cromwells *New Model Army*. Het Parlement voelde zich in zijn onafhankelijke positie bedreigd en wilde zich, nu het leger kon worden gemist, van een hinderlijke concurrent ontdoen. Dat dit besluit in een kritieke politieke toestand en zonder betaling van achterstallige

soldij geschiedde, maakt de verbittering onder de militairen, die hun leven voor de nationale zaak in de weegschaal hadden gesteld, verklaarbaar. Aangezien Cromwell en zijn officieren nadrukkelijk een voorbarige en onbetrouwbare overeenkomst tussen het Parlement en de koning wilden verhinderen, moet de houding van het Parlement, zowel in moreel als politiek opzicht, worden afgekeurd.

In deze explosieve situatie werd Cromwell ernstig ziek. Na te zijn hersteld schreef hij aan generaal Fairfax:

"Het heeft God behaagd mij van een gevaarlijke ziekte op te richten. En ik moet allergewilligst belijden dat de Heere (in deze bezoeking) de ingewanden van Zijn barmhartigheid jegens mij heeft gewend. Ik ontving in mijzelf het vonnis des doods, opdat ik zou leren te vertrouwen op Hem, Die de doden verwekt en geen vertrouwen te hebben in het vlees. Het is een gezegende zaak dagelijks te sterven, want wat is er in deze wereld om gewaardeerd te worden? De beste mensen en dingen naar het vlees zijn lichter dan ijdelheid. Ik acht dit alleen maar goed te zijn, namelijk om de Heere en Zijn arm, veracht volk lief te hebben, zich voor hen te beijveren en bereid te zijn om met hen te lijden. En hij die hiertoe waardig bevonden mag worden, heeft grote genade van de Heere verkregen."16 Een brief die ons een blik vergunt in Cromwells zielenleven.

Noch de koning, noch het Parlement wilde van enige tolerantie voor andere richtingen weten. Het verschil van opvatting tussen het Independent leger en het Presbyteriaanse Parlement werd zo acuut dat oppositie tegen de koning de enige band was die hen nog samenbond. Het Parlement wilde dat het hele land het Covenant zou aannemen.

16 Thomas Carlyle, *The Letters and Speeches of Oliver Cromwell*, deel I, pag. 295 (Letter LIV). Vgl. 2 Kor. 1 : 9.

De Independenten hadden echter niet gestreden om de conformiteit van aartsbisschop Laud te vervangen voor die van de Presbyterianen. De beslissende factor in deze driehoeksverhouding tussen koning, parlement en leger werd ontegenzeggelijk gevormd door Oliver Cromwell.

Als gewoonlijk intrigeerde de koning met drie partijen tegelijk, met de Schotten, met het leger en met het Parlement. Het was zijn oogmerk uit deze verdeel-en-heers tactiek munt te slaan. Dat de koning inmiddels onder toezicht van het leger in plaats van het Parlement was geraakt, ontketende in Schotland een golf van sympathie voor zijn zaak. Een groep edelen sloot met hem een Engagement om hem zijn vrijheid te hergeven. In ruil voor de erkenning van de Presbyteriale kerkorde (maar dan gedurende een periode van drie jaar!) werd hem militaire hulp toegezegd. De koning ondertekende nu het Covenant, waarbij hij zowel "papisme" als "episcopalisme" verwierp. In april 1648 rukte een Schots leger onder de hertog van Hamilton Engeland binnen.

Deze handelwijze betekende in feite het verbreken van het overeengekomen verdrag, omdat zij niet noodzakelijk was voor de verdediging van eigen land. Aangezien talrijke Schotse edelen, zoals bijvoorbeeld de markies van Argyle, zich aan de zijde van Cromwell wilden scharen, ontstond hierdoor ook verdeeldheid in eigen gelederen. Was het Engagement bedoeld om alle Schotse partijen te verenigen op basis van steunverlening aan de koning, nu werden de Covenanters verdeeld in Engagers en anti-Engagers en werd een wig gedreven tussen de regering (de Estates) en de Schotse Kerk.

Het leger van Cromwell was furieus. Opnieuw zag men zich genoodzaakt zijn leven te wagen vanwege de dubbelzinnigheid van de koning. Naast de dreiging uit het buitenland baarde bovendien de toestand in Ierland grote zorg. Binnen het leger kwam het zelfs tot opstand en muiterij. Intern balanceerde het land, mede ten gevolge van royalistische aanslagen, op de rand van anarchie. De legerofficieren, die in een driedaagse "prayer-meeting" (een gebedsbijeenkomst) te Windsor bijeengekomen waren, besloten "dat het hun plicht was dat, ingeval de Heere hun de vrede zou hergeven, men Karel Stuart, die man des bloeds, tot verantwoording zou moeten roepen vanwege het bloed dat hij vergoten had en het onheil dat hij in zo grote mate had aangericht tegen de zaak van God en Zijn volk in deze arme naties."¹⁷ Dit was het sein tot wat wel genoemd wordt de Tweede Burgeroorlog, die geduurd heeft van april tot augustus 1648.

17 W. C. Abbott, *The Writings and Speeches of Oliver Cromwell*, Harvard University Press, deel I, pag. 599. Zie verder Alfred Plummer, "Downfall of Episcopacy and Monarchy," in: *English Church History*, pag. 158.

Cromwell toonde nu opnieuw op doortastende wijze zijn militaire capaciteiten. Na drie dagen oorlogshandelingen werd het leger van Hamilton met verlies van drieduizend man bij Preston vernietigend verslagen. Cromwell zag hierin enkel de hand des Heeren vanwege de grote bewogenheid met Zijn kerk. "Als we aan onze God denken, wie zijn we dan toch! O, Zijn genade jegens de gehele gemeenschap der heiligen, verachte, beschimpte heiligen! Laat hen er de spot mee drijven. Ik zou wensen dat we allen heiligen waren. De besten van ons zijn (God weet het) maar arme heiligen, maar toch heiligen. Als het geen schapen zijn, dan zijn het toch lammeren en die moeten gevoed worden. Wij hebben dagelijks brood nodig en zullen het ook hebben, ten spijt van alle vijanden. In het huis van onze Vader is er genoeg en Hij deelt het uit."¹⁸

Zowel de koning als het Parlement, die beiden hun politieke tróeven hadden uitgespeeld, waren nu min of meer uitgeleverd aan de macht van het onvergenoegde leger. Gedurende de kortstondige oorlog had de koning, die kans had gezien uit Hampton Court te vluchten naar het eiland Wight, zijn bedrieglijke onderhandelingen met het Parlement voortgezet. Na de slag bij Naseby was zijn privé- kabinet en correspondentie in handen gevallen van de parlementstroepen. De inhoud hiervan vormde het bewijs van zijn dubbelzinnige politiek. De koning bleek in onderhandeling te zijn met de Franse koning over een invasie vanuit het Roomse Ierland of Frankrijk om het koningschap in Engeland te herstellen.

Terwijl hij op Hampton Court, waar hem vrijheid van correspondentie was toegestaan, in arrest werd gehouden, schreef hij aan de koningin: "Wees maar helemaal gerust wat betreft de concessies die ik heb gedaan. Als de tijd daar is, zal ik heel wel weten hoe ik met deze schurken zal moeten handelen en zal ik hen, in plaats van een zijden gordel, van een hennepen halster [een strop] voorzien."¹⁹

De uitspraken van deze onderschepte brief vormden het onomstotelijke bewijs dat de koning niet van plan was zich aan zijn afspraken te houden. De goede wil was dus bij hem geheel afwezig. De beslissende factor in de driehoeksverhouding tussen koning, parlement en leger, waarbij geen van allen zich bereid toonde tot een wederzijds aanvaardbaar compromis, was nu gelegd in de handen van Cromwell.

18 Thomas Carlyle, *Letters and Speeches*, deel I, pag. 353 (Letter 1 XVIII).

19 Alfred Plummer, *English Church History*, pag. 158.

De grote kenner van de toenmalige historie, S.R. Gardiner, heeft, op grond van talrijke gegevens, op overtuigende wijze aangetoond *dat zelfs in deze kritieke fase Cromwell heeft getracht het leven van de koning te redden*.²⁰

Na een lange periode van aarzeling en diplomatiek overleg, waarbij Cromwell de beschuldiging van "hypocrisie" niet had kunnen ontlopen, besloot hij de knoop door te hakken ten einde de dreigende anarchie te voorkomen. Trevelyan geeft, altijd even duidelijk als beknopt, een aannemelijke verklaring: "Het raadsel van Oliver moet niet afgelezen worden uit zijn veranderlijke opvattingen, maar uit zijn standvastig karakter. Zijn gematigheid en zijn afkeer van machtsgebruik werden menigmaal geneutraliseerd door zijn intuïtie om tegen elke prijs een praktische oplossing te vinden voor het vraagstuk van het ogenblik. Indien een overeenkomst faalde, zoals dit vaak het geval is in revolutionaire tijden, dan zou hij, met hoeveel tegenzin dan ook, de Gordiaanse knoop doorhakken, want de regering van de natie moest in elk geval doorgang vinden."²¹

De nationale aangelegenheden raakten nu in een stroomversnelling. Het Parlement trachtte nog met de koning tot een vergelijk te komen, maar Cromwell besloot na zijn terugkeer in Londen door een staatsgreep het Lagerhuis van alle Presbyteriaanse koningsgezinden te zuiveren. Dit geschiedde bij de naar de betreffende kolonel genoemde *Pride's purge*, ten gevolge waarvan de weg was vrij gekomen tot de berechting van de koning. In het overgebleven Romp parlement werd nu een wet aangenomen, waarbij het Hoge Hof van Justitie werd ingesteld om de koning te berechten. Hiertoe werden honderdvijfendertig rechters benoemd, die de koning vervolgens wegens hoogverraad ter dood veroordeelden. Dit vonnis werd op 30 januari 1649 door onthoofding ten uitvoer gebracht. De waardige wijze waarop de koning dit vonnis onderging, maakte hem tot een martelaar voor zijn zaak. "Hij stierf op deze wijze groter dan hij had geleefd." ²²

Het oordeel van de historici over deze gebeurtenis, die in de gehele wereld opzien baarde, heeft uiteraard een uiteenlopend karakter. "De koning scheen onbekwaam tot gewone eerlijkheid in zijn publieke betrekkingen," concludeert een historicus als Hugh Martin. "Hij had in elke vezel van zijn bestaan een afkeer van het Puritanisme en vond dat Presbyterianisme gelijkstond met republicanisme.

20 R.S. Gardiner, *History of the Great Civil War*, pag. 281-287. Vgl. Robert S. Paul, *The Lord Protector*, pag. 183-184.

21 G.M. Trevelyan, *History of England*, pag. 420.

22 G. Burnet, *History of My Own Time*, ed. O. Airy, 1897-1900, deel I, pag. 80. Het werd in zijn dagen reeds opgemerkt, aldus deze schrijver op pag. 81, dat het gehele geslacht van de Stuarts "tegenslagen beter wist te verdragen dan voorspoed," Van Karel I is dit wel bewezen!

Hij marchandeerde naar alle zijden tegelijk. Hij trachtte het leger uit te spelen tegen het Parlement en de Presbyterianen tegen de Independenten. Hij intrigeerde met de Schotten tegen ongeacht iedereen. Hij beloofde het Parlement elke soort van beperking tegen de Rooms-katholieken af te dwingen, zes maanden nadat hij de huwelijksvoorwaarden had getekend die precies het tegendeel beloofden. Mogelijk had hij zichzelf overreed dat het moreel gerechtvaardigd was elke soort van bedrog tegen zulke tegenstanders te gebruiken, maar zijn voortdurende dubbelhartigheid bezegelde

zijn eigen ondergang en maakten een vergelijk, dat verscheidene keren binnen handbereik leek te liggen, onmogelijk."²³

Het gerechtelijk onderzoek van de koning zou net zo goed te rechtvaardigen of te veroordelen zijn geweest als de burgeroorlog zelf, oordeelt deze auteur. Het gerechtshof, dat de koning aan een verhoor onderwierp, was tenslotte een militair tribunaal. Het is echter de vraag of de koning, gezien zijn dubieuze handelwijze, niet het recht had verspeeld zich te beroepen op bepaalde constitutionele rechten. Als hij de overwinning had behaald over zijn vijanden, zouden deze eenzelfde lot hebben ondergaan, wet of geen wet. Het gold hier het oorlogsrecht. "Het zou een droevige dag voor Engeland zijn geweest als de royalisten de oorlog hadden gewonnen en een ernstige slag voor de politieke en godsdienstige vrijheid van het Britse volk."²⁴

Wij zullen hier dus niet in bijzonderheden treden in hoeverre deze ingrijpende handelwijze jegens een soeverein vorst in juridisch of constitutioneel opzicht kan worden gerechtvaardigd. Sommige schrijvers hebben gesteld dat hier is gehandeld op grond van de in de Magna Charta verworven rechten, waardoor het voor het volk geoorloofd was zich te verzetten tegen tirannie. Onwillekeurig dringt zich hier een vergelijking op met de rechtspleging tegen Oldenbarnevelt, tegen wie de beschuldiging, evenals tegen Karel I, werd ingebracht een burgeroorlog te hebben uitgelokt en het land aan groot gevaar te hebben blootgesteld.²⁵ Karels dubieuze verhouding met vijandige, Rooms-katholieke mogendheden hebben hem onder de verdenking van landverraad gebracht.

23 Hugh Martin, *Puritanism and Richard Baxter*, London/Southampton 1954, pag. 34.

24 Hugh Martin, *Puritanism*, pag. 35.

25 "Een woord van Cromwell zou Karel hebben kunnen redden, maar dat woord werd niet gesproken," noteert Alfred Plummer, *English Church History* pag. 161. Hetzelfde is wel van Prins Maurits ten aanzien van Oldenbarnevelt opgemerkt. Deze vroeg echter, overtuigd van zijn onschuld, evenmin gratie als Karel I. Op het schavot zei de koning, dat hij stierf als een martelaar van het volk.

De meningen waren uiteraard, ook in de Puriteinse gelederen, over dit doodvonnis zeer verdeeld. Niet alleen episcopale, maar ook Presbyteriaanse predikers als Thomas Manton en Thomas Watson spraken over het betreffende vonnis hun afkeuring uit. Watson had reeds in december in een preek voor het Lagerhuis de leden ervan beschuldigd zich van de religie te bedienen als dekmantel voor het bereiken van eigen ambities. Gezaghebbende Independenten theologen als John Owen en Thomas Goodwin waren daarentegen van mening dat God in de burgeroorlogen Engeland had geoordeeld vanwege zijn zonden en het huis van Stuart vanwege de steunverlening aan de valse religie en de uitoefening van een tiranniek bewind. Tijdens de voltrekking van het doodvonnis bevond Owen zich te Londen. Hoewel hijzelf aan de terechtstelling geen aandeel heeft gehad, hield hij de volgende dag een preek voor het Lagerhuis, waarin hij, mede naar aanleiding van de door hem gekozen tekst uit Jeremia 15 : 19-20, niet onduidelijk zijn instemming deed blijken. Toen hij handelde over de zonden van koning Manasse, waren er ontegenzeggelijk vergelijkingen te trekken met de veroordeelde koning.²⁶

Het buitenland reageerde over het algemeen met schrik of afkeuring. Cromwell werd vanwege zijn betrokkenheid door velen als een "koningsmoordenaar" aangemerkt. Onze toenmalige stadhouder Willem II, die gehuwd was met Maria Stuart, een dochter

van Karel I, heeft zich zelfs verzet tegen het sluiten van de Vrede van Munster in 1648, opdat hij nog in de gelegenheid zou worden gesteld de Stuarts met behulp van Frankrijk weer op de Engelse troon te plaatsen. Toen in mei 1650 de Engelse gezant Doctor Dorislaus, een van de voornaamste rechterlijke aanklagers van Karel I, in Den Haag door uitgeweken royalisten werd vermoord, toonden de Staten-Generaal weinig ijver de moordenaar op te sporen. Daar kwam nog bij dat de verheffing van de jonge Prins van Oranje, de latere Willem III, door Cromwell werd tegengewerkt wegens de dynastieke banden met het huis van Stuart.²⁷

26 Zie Peter Toon, *God's Statesman. The Life and Work of John Owen*. Pastor, Educator, Theologian, Exeter 1971, pag. 33-34.

27 Na de zogenaamde Eerste Engelse Oorlog (1652-1654) tussen Engeland en onze Republiek werd als uitvloeisel van de Vrede van Westminster door de Staten van 1 lol land de Ach' van Seclusie (Uitsluiting) gesloten. Dit geschiedde onder auspiciën van raadpensionaris Jan de Witt, de leider van de staatsgezinde "Loevesteillse factie". De leden werd geheimhouding opgelegd. Deze Acte hield in dat de Staten van Holland de prins van Oranje, noch een van zijn nakomelingen, ooit tot stadhouder zouden benoemen of hun stem geven bij de benoeming tot kapitein-generaal van de Unie. Toen na de dood van Cromwell koning Karel II, die in Breda asiel had gevonden, in 1660 de Engelse troon besteeg, werd onder druk van de Oranjepartij de *Acte van Seclusie* ingetrokken.

Dat het tegen Karel I gevoerde proces werd gevoerd onder de auspiciën van Cromwell kan niet worden geloofend. Hij zelf sprak in dit verband van "Cruel necessity!", een wrede noodzakelijkheid. De evenwichtige historicus Robert S. Paul komt ten aanzien van de rechterlijke uitspraak tot de volgende conclusie: "Geen enkel oprecht historicus kan de gehanteerde methodes vergoelijken, maar, de uitgangspunten en overtuigingen hiervan in aanmerking genomen zijnde, moet de rechtvaardigheid van haar eis worden erkend: eigenmachtige kracht werd gebezigd om eigenmachtige kracht te vernietigen." De toestand van het land was te zorgelijk dat dat krachtdadig ingrijpen nog langer uitstel kon lijden. "Karels dood opende de mogelijkheid tot een stabiele regering op een nieuw fundament, op een wijze die tijdens diens leven volkomen onmogelijk was geweest." ²⁸

Een op deze ingrijpende zaak volgende gebeurtenis uit 1651, namelijk het gerechtelijk onderzoek en de veroordeling van **Christopher Love** (1618-1651), verscherpte niet alleen de verhouding tussen Presbyterianen en Independenten, maar ook die tot de nieuwe regering van de Commonwealth (Gemenebest). Deze begaafde jonge prediker, die op vijftienjarige leeftijd tot bekering was gekomen en te Oxford de invloed van de leidinggevende Puritein Christopher Rogers had ondergaan, was een verklaard tegenstander van de terechtstelling van Karel I geweest. In het voorjaar van 1651 ondernam een aantal Engelse royalisten, met de steun van diverse Londense Presbyteriaanse predikanten, het plan geld en wapens te verzamelen om het Rompparlement omver te werpen en de kroonprins, de latere Karel II, op de troon te zetten. Hiertoe werd, in weerwil van een tweetal door het Parlement uitgevaardigde ordinanties, correspondentie geopend met de in het buitenland verblijvende vorst en zijn gemalin.

Op 2 mei 1651 werd Love gearresteerd en met enkele andere predikanten naar de Tower overgebracht. Bij de hierop volgende verhoren gaf hij toe van het complot op

de hoogte te zijn geweest en inzage in de briefwisseling te hebben gehad. Vervolgens werd hij wegens hoogverraad tot de doodstraf veroordeeld. Hoewel Love in de volle overtuiging verkeerde te hebben gehandeld overeenkomstig de aan de Covenants gedane eed, beledigde hij schuld aan de overtreding van de toenmalige wetten en vroeg hij vervolgens om gratie. Ook Mary Love, zijn heldhaftige vrouw, die in verwachting was van haar vijfde kind, diende herhaalde malen een petitie in bij het Parlement om het leven van haar man te sparen of de doodstraf

28 Robert S. Paul, *The Lord Protector*, pag. 194-195.

eventueel om te zetten in verbanning. Tenslotte werd nog een desbetreffend verzoek, ondertekend door niet minder dan vierenvijftig predikanten, door een deputatie onder leiding van Obadiah Sedgwick, aan het Parlement overhandigd. Hoewel vooraanstaande Presbyteriaanse predikanten als Thomas Watson, Thomas Case en William Jenkyn, die ook min of meer zijdelings bij "Love's plot" betrokken waren, na geruime tijd werden vrijgelaten, bleef het doodvonnis van Love gehandhaafd.

Een aan de in Schotland verblijvende Cromwell gericht verzoek om gratieverlening werd door enkele cavaliers, die Love niet welwillend gezind waren, onderschept, zodat dit kennelijk de veldheer nooit heeft bereikt. Het Parlement had nu geen keus meer. Op 22 augustus 1651 werd Love naar het schavot gebracht. De Londense predikanten die hem hierbij vergezelden, waren Simeon Ashe, Edmund Calamy en Thomas Manton, allen vermaarde Presbyterianen, die we nog tegen zullen komen op de Synode van Westminster. Voor de toegestroomde menige hield Love nog een indrukwekkende toespraak, waarin hij rekenschap gaf van zijn beginselen en die ademloos werd aangehoord. "Ik verwissel de preekstoel voor een schavot en het schavot voor een troon," zo merkte hij op. "Ik heb vroeger meer vrees gehad voor het trekken van een kies dan ik nu heb voor het afslaan van mijn hoofd."

Toen Ashe hem vroeg hoe het in zijn hart gesteld was, antwoordde hij: "Gode zij dank, ik ben zo vol vreugde en troost dat mijn hart het nauwelijks kan bevatten."

De door Love met zijn vrouw tijdens zijn gevangenschap onderhouden briefwisseling behoort tot het meest aangrijpende gedeelte van zijn nagelaten geschriften, die recentelijk opnieuw zijn uitgegeven. Mary Love schreef van haar man: "Hij leefde teveel in de hemel om lang te leven buiten de hemel."²⁹

De begrafenis werd geleid door zijn vriend Thomas Manton. Dertien dagen na de terechtstelling schonk Mary Love het leven aan haar vijfde kind, een zoon. Twee kinderen waren inmiddels overleden. Het verloop van de geschiedenis heeft de zaak van de Presbyteriaanse royalisten helaas niet in het gelijk gesteld. Hoewel Cromwell Manton later aanzocht als een van zijn "hofpredikers", evenals dit eerder met Owen het geval was geweest, heeft deze tragische historie veel interne verdeeldheid gebracht. "Deze slag trof dieper de wortel van de nieuwe Commonwealth dan licht kan worden geloofd," oordeelde Richard Baxter naderhand en bezorgde deze het odium van tirannie.³⁰

De koningsgezinde Schotten hadden met diepe verontwaardiging van de terechtstelling van Karel I kennis genomen. Zodra het bericht hiervan Edinburgh bereikte, werd de naar Nederland uitgeweken oudste zoon en troonopvolger als koning Karel II uitgeroepen. Aangezien deze niet van diplomatiek talent was ontbloot, wist hij de Schotse Presbyterianen voor zich in te nemen. Uit louter opportunisme ondertekende hij het Nationale Verbond, het Covenant. Vervolgens werd hij onder grote toejuiching van het volk als Karel II te Scone gekroond. Onder het wakend oog

van de strenge Presbyteriaanse predikanten hield de jonge Karel, die zich later wel van een andere zijde liet kennen, er een sobere hofhouding op na. In afwachting van de komst van de royalistische vrijwilligers uit de Hooglanden bevond hij zich in het Schotse Perth, van waaruit hij met behulp van de Schotten Engeland en Ierland dacht te heroveren voor zijn kroon.

Bij het met koning Karel I gesloten Engagement was afgesproken dat alle partijen in Schotland hem steun zouden verlenen.

29 Don Kistler, *A Spectacle Unto God. The Life and Death of Christopher Love (1618-1651)*, Morgan 1994, resp. pag. 110, 127, 132, 137. In deze recente biografie wordt nog vermeld dat de prediking van William Erbery (1604-1654) te Cardiff het middel was tot Love's bekering. Hoewel deze Independent prediker later tot universalistische en antinomiaanse dwalingen verviel, bleef Love hem desondanks zijn geestelijke vader noemen.

30 *Reliquiae Baxterianae or Mr. Richards Raxler's Narrative of most Memorable Passages of His Life and Times*, deel I, pas. 67,

In plaats van echter de bedoelde eenheid tot stand te brengen had genoemd besluit de Covenanters verdeeld in Engagers en anti-Engagers. De koningsgezinde James Graham, graaf van Montrose, die overigens wel het Covenant had ondertekend, bracht zelfs een afzonderlijk leger op de been. Hij moest zijn mislukte poging uiteindelijk met de dood bekopen. Meningsverschil over deze zaak was er, min of meer achter de schermen, ook reeds geweest onder de grote theologen, die op de van 1643-1649 gehouden Westminster Assembly inzake de religie overigens gemene zaak hadden gemaakt.³¹

Na de dood van Karel I ontstond een geheel nieuwe staatkundige situatie en werd **Engeland feitelijk een republiek**. Het Parlement, dat door Cromwell nu geheel naar zijn hand was gezet, behield de wetgevende macht, terwijl de uitvoerende macht nu bij Cromwell en het leger kwam te berusten. Cromwells eerste taak als luitenant-generaal was om de vijanden van het regime: de royalisten, het in verzet gekomen Presbyteriaanse Schotland en het opstandige Rooms-katholieke Ierland tot de orde te roepen. Voor zijn expeditie naar Ierland nodigde Cromwell John Owen, die wel "de Melanchton van de Independenten" wordt genoemd, als veldprediker uit om hem van advies te dienen bij de vestiging van de kerkelijke organisatie in Ierland. Vooraf werd nog deelgenomen aan een grote "prayer-meeting," een zaak die in de kringen van het leger niet ongebruikelijk was.

De strijd in Ierland nam het karakter aan van een vergeldingsoorlog. In 1641 had hier een gruwelijk bloedbad plaatsgevonden, waarbij talrijke Engelse en Schotse emigranten, zonder dat er sprake was van enige provocatie van hun zijde, door de Roomse Ierse bevolking waren aangevallen en omgebracht. De Roomse priesters waren in de aanloopfase de agitators hiervan geweest. De hierbij voorgevallen gruwelen tarten elke beschrijving. Zeker duizenden mensen werden hierbij koelbloedig vermoord en waarschijnlijk twee- of driemaal zoveel kwamen om wegens uitputting en ontbering. Algemeen werd verondersteld dat er sprake was geweest van een complot om alle Engelse kolonisten om het leven te brengen.

Hoewel het aantal slachtoffers sterk werd overdreven (men sprak van 200.000 gedode protestanten) rechtvaardigde deze zaak de wrede heden, die met de inname van de steden Drogheda en Wexford gepaard gingen, uiteraard niet. Toen de belegerden, na hiertoe te zijn gesommeerd, overgave weigerden, werd er geen kwartier gegeven.

Cromwell verkeerde in de onjuiste overtuiging dat de garnizoenen van de belegerde steden medeplichtig waren aan het bloedbad van 1641.

31 Zie voor de geschiedenis van de Westminster Assembly hoofdstuk 9.

Tot rechtvaardiging van zijn rigoureuze optreden schreef hij: "Ik ben ervan overtuigd dat dit een rechtvaardig oordeel van God is over deze barbaarse ongelukkigen, die hun handen hebben bezoedeld met zoveel onschuldig bloed; en dat dit ertoe zal strekken het bloedvergieten in de toekomst te voorkomen."³²

Het kan niet worden ontkend dat Cromwell ook weinig consideratie had met de Ierse bisschoppen. Overigens was alleen in Ulster de bevolking, ten gevolge van Britse immigratie, overwegend protestants. De meest nadelige gevolgen voor Ierland heeft waarschijnlijk de door Cromwell gevolgde politiek van landverdeling gehad. Deze vormde feitelijk een bestendiging van het onder de Tudors begonnen en onder de Stuarts voortgezette beleid.

De kroning van Karel II had in feite een oorlogsverklaring aan Engeland betekend. Cromwells volgende taak nu was Schotland weer te brengen tot gehoorzaamheid aan het Gemenebest. Tijdens de burgeroorlog was er over het algemeen sprake geweest van nauwe samenwerking met de Presbyteriaanse Schotten in de strijd tegen de Episcopaalsgezinde koning. Behalve ten aanzien van de kerkelijke organisatie kwamen de theologische opvattingen van de Schotten volkomen met die van Cromwell overeen, een feit dat hij eerder zou toegeven dan dat zij dit zouden hebben gedaan. Cromwell schreef een brief aan de General Assembly om zijn standpunt toe te lichten.

In Schotland leefde overigens nog steeds een zekere afkeer van Engeland, "the auld enemy" (de oude vijand), en dat terwijl beide volken in deze worsteling om de gereformeerde religie elkaar zo hard nodig hadden.

Doordat generaal Fairfax geweigerd had de leiding van de veldtocht op zich te nemen, omdat hij niet tegen een broedervolk wilde vechten, werd deze aan Cromwell toevertrouwd. Deze had herhaaldelijk getracht tot vreedzame onderhandelingen te komen, maar daar werd niet op gereageerd. Het militaire initiatief lag nu bij de Schotten, die in numeriek opzicht dubbel zo sterk waren als de Engelsen. Cromwell riep voor de beslissende slag bij Dunbar in september 1650 zijn officieren op tot een dag van gebed. Het Schotse wachtwoord was: "Het Covenant!", dat van Cromwell: "De Heere der heirscharen!" Met Psalm 68 op zijn lippen besloot Cromwell tot de aanval. Het Schotse leger onder Lesley werd te Dunbar verpletterend verslagen, drieduizend soldaten sneuvelden tegen twintig bij Cromwell, tienduizend werden gevangen genomen.

Dunbar werd voor Karel II even beslissend als Naseby voor Karel 1 was geweest. De weg naar Edinburgh lag nu voor de overwinnaar open.

32 Thomas Carlyle, *Letters and Speedies*, deel II, pag. 469, (1 4911nr ('V)).

Het oude, altijd op onafhankelijkheid gerichte Schotland werd nu geheel en voor het eerst tot onderwerping gebracht. Al was deze militaire "bezettingstijd" in Schotland allesbehalve populair, zij vormde wel een scherpe tegenstelling met het verdrukkende bewind van de laatste Stuarts, een bewind dat zich na de Restauratie weer liet gelden. In geestelijk opzicht was deze periode echter niet ongezegend.

Precies een jaar na Dunbar, in september 1651, werd het Schotse leger te Worcester de genadeslag toegebracht. Deze overwinning verbrak de hoop van de koningsgezinden.

Karel II wist te ontsnappen naar Frankrijk, maar zijn meeste medestrijders werden gevangen genomen. Aan de catastrofale burgeroorlog was nu een einde gekomen. Nadat op een "vastendag" om Gods leiding werd gebeden, werd een algemene amnestie afgekondigd om de vrede te herstellen.

In deze tijd schreef Cromwell in een brief aan de reeds genoemde Congregationalistische predikant in Nieuw-Engeland, John Cotton: "Ik ben slechts een zwak schepsel en niet eens de naam van een worm waard, maar ik ben toch aangewezen om de Heere en Zijn volk te dienen. Waarlijk, beste vriend, dit even tussen u en mij, u kent mij niet, mijn zwakheden, mijn onbeheerste driften, mijn onbekwaamheid en mijn in alle opzichten grote ongeschiktheid tot mijn werk."³³

Niet alleen als veldheer, maar ook als staatsman beschikte Cromwell in deze turbulente tijd over bijzondere capaciteiten. Deze waren niet alleen vereist in oorlogsomstandigheden, maar ook bij de totstandkoming van een bestendige vrede. Werd enerzijds het Rooms-katholieke Ierland, anderzijds ook het geestverwante Presbyteriaanse Schotland tot onderwerping gebracht, voor beide landen diende de pacificatie om de tegenstanders tot verzoening te brengen.

Na de nederlaag bij Preston, waar Cromwell het Schotse leger had verslagen, hadden de Strict (= strenge) Covenanters de overhand in het Schotse parlement gekregen. Onder hun invloed werd nu bij de Act of Classes de Engagers, die ook wel als Malignants werden aangeduid, door middel van een parlementair besluit van het vervullen van publieke en militaire betrekkingen uitgesloten. De hier genoemde "Wet der Klassen" werd zo genoemd omdat degenen die met h.i. 1 in betrekking stonden, in klassen werden verdeeld overeenkomstig de mate van hun afvalligheid van het Covenant.³⁴

³³ Thomas Carlyle, *Letters and Speeches*, deel II, pag. 24I (Letter CLXXXIV).

³⁴ Faith Cook, Samuel Rutherford en zijn vrienden, Kampen 1996, pag. 31.

Het Schotse leger dat in 1650 opnieuw op de been werd gebracht, in dit geval ten behoeve van de toekomstige Karel II, bestond voornamelijk uit van Malignants gezuiverde Strict Covenanters. Niettemin leed het, ondanks Cromwells dringende verzoeken tot afzijdigheid, bij Dunbar een zware nederlaag.

Het Schotse parlement streefde nu naar verruiming van de Act of Classes, zodat de vroegere Engagers, waarmee dus de gematigde Covenanters werden bedoeld, weer publieke functies zouden kunnen bekleden en weer dienst zouden kunnen nemen in het leger. Met deze "Public Resolutions" kon, gezien de hachelijke situatie waarin Schotland verkeerde, de meerderheid van de leden van de Schotse synode zich verenigen. Deze richting ontving nu de naam van Resolutioners. Onder de vertegenwoordigers van deze richting kwamen mannen voor met klinkende namen als Robert Bailly, David Dickson, Robert Douglas en James Durham. Helaas werden er op deze wijze nu ook personen toegelaten die later meedogenloze vervolgers van de Covenanters zijn geworden, zoals de nog te noemen hertog van Lauderdale.

Een vrij grote minderheid ging met dit besluit echter niet akkoord, omdat dit door hen als verraad aan de Covenants werd beschouwd. Toen tweeëntwintig predikanten werden uitgesloten van verkiezing voor de General Assembly van 1651, dienden zij een protest in. Dit bezorgde hun de naam Protesters. Tot deze richting behoorden behalve Samuel Rutherford ook James Guthrie, John Livingstone en Archibald Johnston. Omdat deze mannen hun medewerking gaven aan een remonstrantie tegen de toelating van Karel II tot de Covenants, werden zij ook wel Remonstrants genoemd. Ook de beide jonggestorven predikers Andrew Gray (1633-1656) en Hugo Binning (1627-

1653), die door hun nagelaten geschriften zo bekend zijn geworden, moeten tot deze richting worden gerekend. Vanwege hun politieke standpunt stonden zij onder bescherming van Cromwell. Het groeiende getal Resolutioners, dat het "sectarisme" van Cromwells Engeland vreesde, beoordeelde het gedrag van de Protesters als verraderlijk, terwijl dezen op hun beurt de houding van de Resolutioners ten opzichte van Karel II als naïef aanmerkten, omdat zij beducht waren voor een terugkeer naar het episcopaat. Er werd in 1653 zelfs naar gestreefd afzonderlijke synodale vergaderingen te houden, maar deze werden door het Engelse leger verboden.

"Hoewel men in dogmatisch opzicht grotendeels overeenstemde, stonden beide richtingen fel tegenover elkaar in politiek opzicht, met het gevolg dat er geen doeltreffende weerstand was tegen het Episcopaat na de Restauratie van 1660."³⁵

35 William Barker, *Puritan Profiles*, pag. 104.

Onder de Resolutioners kwamen onmiskenbaar eerbiedwaardige predikers voor. Het kan echter niet worden ontkend dat de Protesters naderhand in het gelijk zijn gesteld. "Het is niet moeilijk voor ons, die het verloop van de historie kennen," constateert de Schotse historicus Thomas McCrie, "te zien dat de Protesters de ogen wijd open hadden, terwijl de Resolutioners blind waren."³⁶

Cromwell beijverde zich in het vervolg meer om de Schotten van de royalistische zaak los te weken dan met strengheid tegen hen op te treden. Vele overtuigde Covenanters hielden echter met hand en tand vast aan het Covenant. De degelijk theologisch geschoolde Presbyteriaanse predikanten hadden weinig respect voor de "leken-predikers" (wij zouden hen oefenaars hebben genoemd) in de gelederen van het Engelse leger. Hoe zou men over de eenvoudige ketellapper John Bunyan, een nog wel uit het parlamentsleger voortgekomen Baptist, hebben geoordeeld? Cromwells bemiddelende houding blijkt overigens uit een naar Westminster gestuurd verzoek om, samen met de Congregationalisten John Owen en Joseph Caryl, ook de algemeen geliefde Presbyteriaanse Edward Bowles te doen overkomen.

Het optreden van Cromwell had trouwens de Schotten aan dat van hun onverschrokken reformator John Knox kunnen herinneren, die evenmin als de Engelse opperbevelhebber een blad voor de mond nam. "Zijt ge bekommérd dat Christus wordt gepredikt?" zo vroeg Cromwell aan de predikanten te Edinburgh. "Is zulk een prediking uitsluitend uw roeping? Geeft dat aanstoot aan de gereformeerde kerken en aan Schotland in het bijzonder? Is dat tegen het Covenant? Weg dan met het Covenant, als dat zo is!"

De bevelhebber liet hun weten dat, wanneer dit de prediking van Christus zou verhinderen, het in dat geval "geen Covenant van Gods goedkeuring" kon zijn. Hij wees in dit verband op de prediking van Eldad en Medad in het leger. "Weest gewaarschuwd dat ge niet ijvert voor uw eigen zaak, opdat ge niet schuldig zijt aan een groter overtreding dan die van Jozua, toen Mozes hem bestrafte omdat deze ijverde voor zijn zaak."³⁷

Overigens zat Cromwell wel onder het gehoor van een Presbyteriaanse predikant, die bij die gelegenheid bad voor de verdreven koning en die de Engelse opperbevelhebber een overweldigder noemde. Er werden geen maatregelen tegen hem genomen!

36 Thomas McCrie, *The Story of the Scottish Church*, FP productions 1988, pag. 238.

37 Aan de bevelhebber van Edinburgh Castle op 12 sept. 1650. Thomas Carlyle, *Letters and Speeches* deel 2, pag. 128 (letter CXIVIII). Vgl. Num. 11:

25-29.

Niet alleen "popery" en "prelacy", maar ook "sectary" diende volgens de Presbyteriaanse Schotten, inzonderheid in de optiek van de Protesters, van de tolerantie te worden uitgesloten. Hieraan dient de impopulariteit te worden toegeschreven van Cromwells verheven plan om het volk van Schotland met dat van Engeland te verenigen. De Schotten dienden dan met de Engelsen één gemenebest onder één regering te vormen, waarbij zij met dertig afgevaardigden in een verenigd Parlement zouden worden vertegenwoordigd en tevens vrije handel met Engeland en zijn dominions zouden ontvangen. Een soortgelijke unie werd in 1656 verwezenlijkt, maar slechts weinig Schotten zaten ooit in het Parlement van Westminster. Cromwells regering was uiteindelijk een militair bewind!

Inzonderheid de markante Schotse geleerde Robert Bailly, een uitgesproken Presbyteriaan, die we op de Westminster Synode zullen tegengekomen, was erg tegen Cromwells tolerantie-politiek gekant. Het gerucht van Cromwells dood dat eens was verspreid, gaf hem aanleiding het volgende in zijn dagboek te noteren: "Een woord over Cromwells dood, Sabbat, 9 maart, toen ik bad voor de koning en tegen hem."³⁸ Een loos gerucht werd door hem dus gretig aangegrepen. Voor Cromwell werd de oorlog echter gevoerd tegen de Schotse royalisten, niet tegen de Schotse Presbyterianen. Dezen beschouwden op hun beurt echter de Engelse geestverwanten als "sectarisch, radicaal en republikeins." Drie bekende Presbyteriaanse Schotse predikanten, Robert Blair, David Dickson en James Guthrie voelden de machtige Protector tijdens een onderhoud aan de tand over een drietal zaken, namelijk over monarchale of republikeinse regering, over een episcopaal, Presbyteriaans of Independent kerkbestuur en over godsdienstige tolerantie. Men kwam niet tot een bevredigende oplossing.³⁹

"Toch was de strenge en standvastige discipline van Cromwell een onuitsprekelijke zegen voor deze hypercritische Kirkmen [mensen van de Schotse Kerk]," schrijft een tijdgenoot.

38 Robert Bailly, *The Letters and Journals of Robert Bailly*, Edinburgh 1824, deel I, cix.

39 Sommige Covenanters dachten zeer negatief over Cromwell. Een van hen was bijvoorbeeld Samuel Rutherford. Zie zijn *Godsdienstige Brieven*, Veenendaal 1973, pag. 523-524. In een aan kolonel Gilbert gericht schrijven geeft hij wel toe dat er onder de "sectarissen" volgens hem "verscheidene opregt en godzalige mensen zijn," maar, zo vervolgt hij dan, "zij strijden voor een onregtvaardige zaak, tegen de verborgen des Heeren; en behalve het vervolgen van Gods volk in Engeland en Ierland, heeft hij [Cromwell] nu ook nog het bloed van 's Heeren volk in Schotland op zijne rekening gesteld." De vertaler volstaat dan met de volgende in een voetnoot geplaatste kanttekening: "Wij behoeven hier niet te treden in een onderzoek omtrent de juistheid en onpartijdigheid dezer uitspraak; we herinneren slechts aan het voortreffelijk werk van den hooggeschatten Merle d'Aubigné: *Olivier Cromwell, Protector der Engelsche Republiek*; of, een groot maar miskend man in zijne eer hersteld," Zie in dit verband verder hoofdstuk 10, pag. 288-289.

"Bij de terugkeer van de koning had elke gemeente een predikant, had elk dorp zijn school, had nagenoeg elk gezin een Bijbel, ja, in het grootste deel van het land konden

alle volwassen kinderen de Schriften lezen." In vele plaatsen werd het Woord bekrachtigd door de Geest en stond de huiselijke godsdienst hoog in aanzien. "En de man die, meer dan iemand anders eraan meewerkte het land van dit 'Sabbatisme van godzaligheid' te waarborgen werd misverstaan, weerstaan, veroordeeld."⁴⁰

W. Hetherington, de historicus van de Schotse kerk, geeft van deze "bezettingstijd", het volgende getuigenis: "Door geheel Schotland had, gedurende de tijd van Cromwells overheersing, een mate van burgerlijke vrede de overhand boven hetgeen voor die tijd was ondervonden."⁴¹

Het oude Schotland was immers berucht vanwege zijn bloedig uitgevochten veten en onderlinge clantwisten. En een oude geschiedschrijver, James Kirkton, merkt in dit verband zelfs op: "Ik geloof in waarheid dat er meer zielen tot Christus bekeerd werden in die korte periode dan in enig tijdperk sinds de Reformatie, al had die drie keer zo lang geduurd."⁴²

De Schotse historicus Burleigh besluit zijn visie op koning Karel I en de Covenants met de volgende conclusie: "De beweging van de Covenants, die bijna als een nationale beweging was begonnen, bleef steken in tweedracht en verdeeldheid. Maar zij heeft haar stempel gezet op de Schotse godsdienst. Voor menigeen vormt zij nog steeds de heroïsche periode in de geschiedenis van de nationale kerk. Zij geeft gewis aan de kerkhistorie een centrale plaats in de geest en het hart van het Schotse volk."⁴³

⁴⁰ James Kirkton, geciteerd bij Alexander Smellie, *Men of the Covenant*, pag. 37-38. Dit werk geeft op pag. XVII-XXII een duidelijk en chronologisch overzicht van de historie in de periode 1528 tot 1688.

⁴¹ W. Hetherington, *History of the Church of Scotland*, Edinburgh 1843, pag.120. "Er werd recht geoefend en overtredingen werd bedwongen en bestraft. Zodat wij altijd deze acht jaren van bezetting beschouwen als een tijd van grote vrede en voorspoed," aldus G. Burnet, *History of My Own Time*, pag. 109.

⁴² Geciteerd bij (G.M. Trevelyan, *History of England*, pag. 424. "Deze bittere wateren, zo werd gezegd, werden zoet gemaakt door de opmerkelijke wijze waarop de Heere de arbeid van Zijn trouwe knechten zegende. Een grote en krachtige deur werd voor velen geopend. *Life of Robert Blair*, pag, 120.

⁴³ J.H.S. Burleigh, *A Church History of Scotland*, pag. 232.

IK ZAL U RUST GEVEN

Jeremiah Burroughs

*Uit hoofdstuk 23 van het boek van Jeremiah Burroughs,
'Christ inviting sinners to come to him for rest'*

Het leerstuk dat genomen is uit de afhankelijkheid van de belofte van de uitnodiging – dat God wil dat wij enigszins onszelf¹ op het oog hebben wanneer wij tot Christus komen.

Het volgende gedeelte is de belofte die Christus doet aan arme, belaste zondaars die tot Hem komen. Hij zal ze rust geven.

‘En ik zal u rust geven.’ Mattheüs 11: 29

Voor een mens gaat het te ver om dit te zeggen. Het zou zelfs voor alle engelen in de hemel vrijpostig en aanmatigend zijn om deze woorden tot de hunne te maken en te zeggen: ‘Kom tot ons, allen die vermoeid en belast zijn en wij zullen u rust geven.’ Toch spreekt in deze tekst Iemand Die niet alleen groter is dan Salomo, maar ook groter dan alle engelen in de hemel en dan welk mens dan ook die op de aarde geleefd heeft. Hij zegt: ‘Komt herwaarts tot Mij, allen die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven.’

Dit zijn de woorden van de Heere Jezus Christus, de Zoon van de Vader, Die gelijk is aan de Vader. God, geprezen tot in eeuwigheid. Hij zegt: ‘Komt herwaarts tot Mij, allen die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven.’ We zijn nu bij het volgende gedeelte gekomen – de genadige belofte die Christus doet om zielen tot Zich te trekken. Hij zal hen rust geven. ‘En Ik zal u rust geven.’

Welk argument is er beter en gepaster in deze tijd? We weten dat deze tijd een tijd van beroering is, een tijd van onrust. Er is veel verwarring en verdriet in ons land. Wat zal er dan beter zijn om aan te nemen dan dit – te horen van rust? Dit belooft Christus aan allen die tot Hem komen, die in Hem geloven. Hij zegt dat Hij ze rust zal geven.

Vooraf leg ik deze genadige belofte open en we zullen erachter komen dat die zeer vol van vet en merg is wanneer we dat zullen doen. Eerst zal ik kort uitleggen de verhouding tussen dit gedeelte van de tekst en het vorige gedeelte: ‘Komt herwaarts tot Mij, allen die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven.’ U ziet dat Christus een genadige belofte doet, opdat Hij zondaars tot Zich zal trekken. Hij weet dat deze belofte zondaars in de kern goed zal doen – Hij zal ze rust geven. Daarom kan dit over het algemeen gezegd worden: God wil dat wij enigszins onszelf op het oog hebben, zelfs in het komen tot Christus. Christus moedigt ons bij het komen tot Hem aan om enigszins ons eigen goed op het oog te hebben. Uit de context blijkt duidelijk dat dit de bedoeling van de tekst is.

Voordat we de belofte openleggen – Ik zal u rust geven – zegt Hij: als u tot Mij komt. Daarin stelt Christus datgene voor, waarvan Hij weet dat dit het hart van zondaars inneemt. Het is namelijk iets wat een groot goed is voor hen. Het is om ze tot Hem te trekken. Daarom zeg ik dat het duidelijk is dat wij bij ons komen tot Christus ook ons eigen goed op het oog mogen hebben. Het is niet alleen toegestaan, maar wij *moeten* het ook doen, want wij moeten op Christus zien zoals Christus Zich ons voorstelt. Het

¹ Dat is, ons eigen geluk en zaligheid.

is niet alleen toegestaan, zeg ik, om op Christus te zien zoals Hij Zich aan ons heeft voorgesteld, maar het is ook onze *plicht* om zo op Hem te zien. Wanneer Christus Zichzelf aan ons voorstelt als het Voorwerp, om onze harten tot Zich te trekken, dan stelt Hij Zichzelf voor als Iemand in wie onze zielen een overvloed van goederen zullen kunnen verkrijgen, Iemand waar we veel kunnen halen. Hoewel dit waar is, moeten we wel pogen om zoveel mogelijk boven onszelf uit te stijgen. We moeten arbeiden om ons enigerwijze te verloochenen, maar niet zó, dat we geen oog hebben op ons eigen goed. Zelfs niet in ons komen tot Jezus Christus.

Ik kan u dit wel aantonen met een overvloed aan schriftbewijzen. De eerste opdracht die Jezus Christus aan Zijn apostelen gaf na Zijn opstanding, was dat ze in de gehele wereld moesten evangeliseren. Hij zegt tegen hen:² ‘Gaat heen in de gehele wereld, predikt het Evangelie aan alle creaturen. Die geloofd zal hebben, en gedoopt zal zijn, zal zalig worden; maar die niet zal geloofd hebben, zal verdoemd worden.’ Het is duidelijk dat Christus wil dat we ons eigen goed op het oog hebben in de eerste geloofsdaad. Zo kunnen we in de tekst van Jeremia 6:16a dezelfde soort tekst lezen: ‘Zo zegt de HEERE: Staat op de wegen, en ziet toe, en vraagt naar de oude paden, waar toch de goede weg zij, en wandelt daarin; zo zult gij rust vinden voor uw ziel.’

U kunt zien dat God de plicht samen met de beloften voorstelt. De Heere weet wat het beste voor ons is en wat ons het meeste zal bewegen. Daarom is het een verzoeking [van de duivel] om te denken dat we in het geheel niet ons eigen goed op het oog moeten hebben in ons komen tot Christus en dat het geen genade, maar eigenliefde is om tot Christus te komen voor ons eigen goed. Ik leg een sterke nadruk op dit punt, omdat ik weet hoe nuttig het is voor veel arme zielen die door de Heere getrokken worden tot Jezus Christus. De Heere heeft hun harten van het zondige ‘eigen ik’ af getrokken. Zij willen geen vermaak hebben in de lusten van het vlees zoals voorheen. De Heere heeft hen gewillig gemaakt om hun eigen mening te verloochenen, hun eigen wil te verloochenen, hun eigen genegenheden te verloochenen, hun vorige wegen te verloochenen en zichzelf te verloochenen wat betreft de aangenaamheid van de dingen van deze wereld, opdat ze Hem zullen hoogachten, Christus zullen hoogachten, Zijn wegen, de weg van Christus meer zullen hoogachten dan zij hun levens hier in de wereld zullen achten.

Toch komt er nu een verzoeking op hen af. ‘U zoekt Christus alleen maar om van de hel bevrijd te worden en om door Hem verlost te worden. Daarom zoekt u Hem maar uit eigenliefde. Het is geen ware genade, omdat u meer op uzelf gericht bent dan op Christus.’

Het lukt de duivel niet om tegen een hart dat nabij Christus gebracht wordt te zeggen: ‘O, maar u acht uw lusten hoger dan Christus. U acht uw gemak hoger dan Christus. U acht uw goederen en vrijheid hoger dan Christus. U acht uw leven hoger dan Christus.’ Als de duivel op deze wijze komt om te verzoeken, dan is zo’n persoon enigermate in staat om God tot getuige te roepen en te zeggen: ‘Heere, U weet alle dingen. U weet dat het anders ligt. Hoezeer mijn hart vroeger mijn lusten, de wereld, mijn gemak en mijn vrijheid achterna jaagde en hoezeer ik de algemene weg van de wereld ingeslagen was en wereldse dingen tot mijn grootste goed en vertroosting gemaakt had – toch weet U, Heere, dat het nu anders met me is. Mijn hart is gezet op Christus. Met de gezegende martelaar Lambert kan ik uit de grond van mijn hart zeggen: niemand dan Christus, niemand dan Christus!’

Wanneer het hart zo ver gekomen is, dan kan men denken dat u boven de duivel uitgekomen bent en op weg bent om tot de verzekering van het geloof te komen. De

² Markus 16:15

duivel echter zegt: ‘Hoewel u zo ver gekomen bent, dat u geen bekende zonde durft te bedrijven en u Christus meer zoekt dan uw goederen en vrijheid, toch is er nog een ding waar uw hart nog niet van af getrokken is – u acht Christus nog niet boven alles. U zoekt Christus om u van de hel te redden en naar de hemel te brengen. Daar zoekt u naar. Daarom weet ik dat uw hart niet recht is.’

Ik moet bekennen dat dit een verzoeking is die vele mensen boven het hoofd stijgt. Zij weten niet wat deze verzoeking inhoudt, namelijk dat zij Christus alleen maar hoogachten om van de hel verlost, en naar de hemel gebracht te worden. Deze verzoeking stijgt boven de hoogste denkwijze van de wereldse loopbaan uit. Dit gaat boven gewone belijders uit.

De Geest beantwoordt deze verzoeking als volgt. De ziel zegt: ‘Het is waar, ik zoek Christus om me van de hel te verlossen en me naar de hemel te brengen. De vrees voor de toorn van de grote God waaronder ik mezelf zag liggen en het ongenoegen van God lagen zwaar op mijn gemoed. De Heere heeft mijn ziel gevoelig gemaakt voor de vreselijke breuk die de zonde gemaakt heeft tussen Hem en mijn ziel. De Heere heeft de vrees voor de eeuwigheid op mijn ziel laten vallen. Ik ben ervan overtuigd dat de breuk tussen God en mijn ziel zodanig is, dat niemand dan Jezus Christus, de Middelaar van het nieuwe Verbond, in staat is om de breuk te helen. Mijn ziel vlucht Hem achterna en verenigt zich met Hem.

Wat kan de duivel hierop antwoorden? Mijn hart wordt namelijk met Christus verenigd op de wijze waarop Christus mij in het Evangelie is voorgesteld. Zo is Hij me voorgesteld. God Zélf zegt: ‘Want alzo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij Zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat een iegelijk die in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe.’³

Zo stelt God Zijn Zoon voor, alsof God wil zeggen: ‘Weet dit, o arme, ellendige, zondige mensen, die gevaar lopen om eeuwig verloren te gaan, dat ik Mijn enig geboren Zoon in de wereld gezonden heb en Hem u voorgesteld heb, met als doel dat uw zielen niet verloren zullen gaan, maar het eeuwige leven zullen hebben.’ Zo stelt God Zijn Zoon voor.

Wanneer:

1. Een ziel gevoelig zal zijn gemaakt voor het gevaar van eeuwig verloren te gaan en de Heere aan de ziel bekend maakt wat de uitnemendheid en de heerlijkheid van het eeuwige leven is, en,

2. De ziel daarbij komt te zien dat de verlossing van de verlorenheid en het ontvangen van het eeuwige leven alleen door Christus te verkrijgen is, en,

3. Hij daarom met Christus verenigd wordt, hij zichzelf op Hem werpt en hij het zal wagen om het gewicht van zijn eeuwige staat op Christus te leggen,

Dan is de ziel die Christus op deze wijze aanneemt, iemand die Hem werkelijk aanneemt zoals Hij in het Woord voorgesteld is, welke argumenten daar ook tegenin gebracht mogen worden. De tekst in Math. 11:28 is zeer behulpzaam tegen deze verzoeking: kom tot Mij en Ik zal u rust geven. Vele arme zielen komen daadwerkelijk tot Christus om rust te hebben, maar dan zegt de duivel het volgende: ‘O, maar u komt tot Christus voor uw eigen goed.’

Om deze verzoeking te bestrijden moet u het volgende weten:

1. Aan het begin van de bekering maakt de Heere gewoonlijk gebruik van de eigenliefde van het schepsel. Dit is echter de eigenliefde voor de eeuwigheid en dat is een hogere trap van eigenliefde dan waar de meeste

³ Joh. 3:16

mensen in de wereld toe komen. Sommige mensen in deze wereld hebben zichzelf slechts lief voor het leven hier op aarde, maar wanneer God een man of vrouw zichzelf laat liefhebben met betrekking tot de eeuwigheid, dan is dat een goed teken dat de hand van God op het hart van die persoon ligt en dat Hij voornemens is om die ziel goed te doen. Wanneer de Heere u uzelf werkelijk zal laten liefhebben wat betreft de eeuwigheid en u dátgene zal doen liefhebben wat waar, en wat een eeuwig goed is, dan is dat een goed teken dat de Heere voornemens is om uw ziel goed te doen.

2. Wanneer de Heere verder gaat, laat Hij u uzelf niet alleen liefhebben wat betreft de dingen van de eeuwigheid – namelijk het liefhebben van uw onsterfelijke ziel die de Heere in u geblazen heeft. Hij laat u daarbij nog zien waar uw ware goed voor de eeuwigheid ligt, namelijk dat u verlost zult worden van de toorn van God en niet buiten Zijn tegenwoordigheid geworpen zult worden, maar met Hem verenigd zult worden en in Zijn tegenwoordigheid zult leven tot lof van Zijn genade, tot in alle eeuwigheid. Dit is uw goed, ja dit acht u als uw geluk, dat u verlost mag worden van buiten Gods tegenwoordigheid geworpen te worden en dat de Heere u tot Zichzelf zou brengen om bij Hem te wonen. Dat u mee zult doen met de engelen en heiligen tot eeuwige lof van Zijn oneindige genade in Christus. U zou in uw behoud dit goed willen hebben. Dan zeg ik dat de openbaring van dit alles aan u en het feit dat u uw hart om deze reden tot Christus brengt, het geloof is. Het is ware genade, want hier heeft God de heerlijkheid van Zijn eigen Naam en het goed van Zijn schepsel door elkaar gevlochten (als ik het zo mag uitdrukken). Deze zaken zijn tot één zaak verenigd en zo mag het hart tot beide zaken tegelijk geleid worden, om deelgenoot te worden van deze ene [verenigde] zaak.
3. Laat mij u verder het volgende zeggen. Wanneer uw hart dit beschouwt als uw eigen goed en als de Rust die u zou willen hebben – aangezien u ziet dat u door uw zonden van God bent afgesneden en daarom geen rust kan hebben. Ja, wanneer u ziet dat dit uw geluk en de Rust van uw ziel is: dat u verenigd wordt met de God van Wie u door uw zonden afgesneden bent en dat u voor eeuwig mag leven tot lof van de oneindige en heerlijke eerste Oorzaak van alle dingen. Dan zeg ik, God ziet dat er een werk van God in uw hart is om God daarin boven uzelf uit te laten stijgen, ook al bent u op uw eigen goed gericht voor u er erg in hebt; ook al bent u niet in staat om duidelijk te zien waarin u meer op God ziet dan op uzelf. Misschien spreekt u ook in uw hart: ‘Maar ik acht God boven enig ander goed in mijzelf.’ Daarin is uw hart op dat goed gericht met als doel om gemeenschap te hebben met de Vader en eeuwig met Hem te leven, tot lof van Zijn genade in Zijn Zoon. Laat daarom de arme zondaars, die zeer benauwd zijn onder de last van hun zonden, pogen om God op het oog te hebben. Zódanig, dat zij op Christus zien als Degene die Middelaar is tussen God en henzelf, om God en hun zielen bij elkaar te brengen. Laat dit uw doel zijn, dan hoeft u zich niet te vermoeien met het beantwoorden van die verzoeking: ‘O, ik kom tot Christus, maar alleen om behouden te worden.’ Ik zal nog iets zeggen voordat we dit punt zullen afronden. Ik kan in het Boek van God nergens vinden dat dit een kenmerk van een huichelaar is – dat hij zijn eigen behoud teveel liefheeft. Nergens kunnen we als kenmerk van de huichelaar beschreven vinden dat hij tot Christus komt om behouden te worden.

We zien dat het Woord van God dit alles niet als kenmerk van de huichelaar optekent.

Laat ons deze verzoeking dan geen voedsel geven in ons hart, want dan worden we gehinderd om tot Christus te komen. Uw hart zou rust willen hebben door het komen tot Christus. Daarom, kom tot Hem, opdat u rust zult hebben.

“God, die de oneindige glorieuze eerste-wezen is, omhelst hen met een hele Vaderlijke liefde. Alle liefde die ooit in ouders voor kinderen was, is slechts als een druppel van de oneindige oceaan van vaderlijke liefde die er in God is voor Zijn volk.
”

Citaat uit: Jeremiah Burroughs, *The Saints 'Happiness, gegeven in verschillende lezingen over de zaligsprekingen* . Herdruk, Beaver Falls. Soli Deo Gloria, 1988, 193–202.

De Reformatie der Puriteinen

Kerkhistorie van Engeland tussen Reformatie en Revolutie

Door W. van der Zwaag

Uitgeverij/boekhandel Gebr. Koster, Barneveld. Pag. 176-233

Het Puritanisme in alternatieve vorm

- PRESBYTERIANISME - CongreGATIONALISME - SEPARATISME -

"De geschiedenis van het Puritanisme gedurende de tachtig jaren van 1560 tot 1640 bestaat grotendeels uit pogingen de kerkelijke organisatie van 1559 te veranderen, pogingen die werden aangewend door elk beschikbaar middel," constateert E.H. Emerson. l Everett H. Emerson, English Puritanisme, pags. 10

Deze kerkelijke organisatie van 1559, de zogenaamde Elizabethan Settlement, had wel de tijdelijke heerschappij van het Rooms-katholicisme onder Maria Stuart ongedaan gemaakt, maar betekende in feite een terugkeer naar de halfslachtige reformatie van Hendrik VIII. Deze vorst had immers de kerkelijke hegemonie van Rome vervangen door die van de monarchie, maar deze droeg een even despotisch karakter.

Vandaar dat de onder het koningshuis Tudor ingezette reformatie niet beantwoordde aan de verwachtingen en oogmerken van de Puriteinsgezinden. Ook onder het bewind van het huis van Stuart waren deze verwachtingen mede door diverse repressieve maatregelen beschaamd. Het behoeft dan ook niet te verwonderen dat er binnen de Kerk van Engeland een toenemend aantal non-conformisten of dissenters ontstond, mensen die zich om des gewetens wil niet konden verenigen met het hiërarchisch karakter van de Engelse staatskerk. Bestond er tussen de Puriteinsgezinden binnen deze kerk een grote mate van overeenstemming inzake de leer, de episcopale kerkelijke organisatie daarentegen liet sterk uiteenlopende beoordelingen zien. Vandaar dat de Puriteinen aandrongen op een Schriftuurlijke fundering voor alle delen van de eredienst. Zij streefden naar de vorming van gemeenten van ware gelovigen, die zich in leer en leven onderscheidden van een wereld die in het boze ligt en die in de enigheid van het ware geloof onderling waren verenigd. Het Presbyterianisme, dat tijdens het bewind van Elizabeth opkwam en waarvan Thomas Cartwright als de geestelijke vader kan worden beschouwd, oriënteerde zich, evenals dit in Schotland het

1. geval was, in sterke mate op het gereformeerde Genève. Het vestigde de aandacht op de misstanden van het vigerende episcopale stelsel met zijn uiteenlopende functies, misbruikte patronaatsrechten en talrijke onbekwame en ongeschoolde voorgangers. Het Presbyteriaans Puritanisme stelde zich echter niet langer tevreden met de afschaffing van enkele overblijfsels van het pausdom, maar kwam met een afgerond Puriteins program van kerkhervorming. Waar de autocratische monarch zich in zijn macht bedreigd voelde en de toevlucht nam tot onderdrukkende maatregelen werd bij dit Hervormingsproces in toenemende mate een beroep gedaan op het Parlement. Wij weten uit het historische verloop tot welke ingrijpend conflict de competentiestrijd tussen Kroon en Parlement heeft geleid.

Alle Puriteinen waren van hetzelfde ideaal bezield om de kerk binnen het bestaande staatkundige systeem te reformeren. Met enige variatie volgde men de door Calvijn op

grond van de Heilige Schrift geformuleerde opvatting dat op de burgerlijke magistraat de plicht rustte leer en tucht binnen de Christelijke kerk te handhaven. Over de noodzakelijke samenwerking tussen kerk en staat bestond over het algemeen geen verschil van mening. De Hervormingsgezinden binnen de Kerk van Engeland, of men nu Presbyteriaans of Congregationalistisch gezind was, waren echter besliste tegenstanders van separatisme.

Tengevolge van de stagnatie in de voortgang van de reformatie en de onderdrukkende regeringsmaatregelen ontstond geleidelijk echter ook een meer radicaalgezinde vleugel, die de hoop op een grondige reformatie van de kerk had opgegeven en tendeerde naar afscheiding. De hoofdstroom van het Engelse separatisme vond zijn oorsprong reeds in het calvinistisch Puritanisme uit de tijd van Elizabeth. De eerste die duidelijk separatistische gevoelens verkondigde, was Robert Browne (1550-1633). Deze had tijdens de veelbewogen periode van Cartwrights kortstondige professoraat te Cambridge gestudeerd. Kennelijk heeft hij diens invloed ondergaan, want het volgende jaar werd hij voor de koninklijke rechtbank beschuldigd Cartwrights gevoelens uit te dragen. Eenmaal op de kansel greep hij de gelegenheid aan het bisschoppelijke systeem verantwoordelijk te stellen voor de volgens hem beklagenswaardige toestand der "antichristelijke" kerk.

De ontmoeting met Robert Harrison die, evenals voorheen Browne, schoolmeester was en die hij uit zijn studiejaren kende, schijnt van beslissende betekenis te zijn geweest. Browne nam zijn intrek bij zijn vriend te Norwich. Tot die tijd waren beide mannen Puriteinsgezind, maar Keen separatisten. Omstreeks 1580 sloten zij zich aan bij een groep van ongeveer honderdzeventig andere Nonconformisten uit het graafschap Norfolk. Dit resulteerde in 1581 in de stichting van een Independent "vergaderde gemeente" te Norwich. Gezamenlijk tekende men een verzoekschrift aan de koningin, waarin erop werd aangedrongen "de regering van de Antichrist met al zijn prelaten" te liquideren. Predikanten dienden te worden gekozen door de gemeente en niet door "corrupte heren". Zij moesten als getrouwe herders waken over de hun toevertrouwde kudde. De verwerping van de gevestigde kerk vormde het bewijs dat het Presbyterianisme hier door het separatisme was vervangen.

Vanwege het feit dat Browne in de omgeving voorging op conventikels, waar soms honderden personen tegenwoordig waren, kwam hij enkele malen in de gevangenis terecht. Vandaar dat het besluit werd genomen met de meerderheid van zijn gemeente naar het gastvrije Nederland te vertrekken. Men vestigde zich te Middelburg, waar ook Cartwright enige tijd had doorgebracht. Hier ging Browne ertoe over zijn opvattingen uit te werken in een omvangrijk geschrift, dat in 1582 werd gedrukt. Het belangrijkste onderdeel hiervan was gericht tegen die Puriteinsgezinden die de Kerk van Engeland trouw wilden blijven. De titel hiervan luidt zonder meer programmatisch, namelijk Een verhandeling over Reformatie zonder enig uitstel.

2 De volledige titel luidt: A Treatise of Reformation without Tarrying for anie, and of the Wickednesse of those Preachers which will not reforme...till the Magistrate commaunde and compell them. (Een verhandeling over Reformatie zonder enig uitstel, en van de goddeloosheid van die predikers die niet willen reformeren...tot de regering het hun beveelt en daartoe noodzaakt). Opnieuw gedrukt in 1153 in: The Writings of Robert Harrison and Robert Brouw, uitgegeven door Albert Peel en Leland H. Carlson, pag. 150-170.

Volgens Browne bestond de ware kerk uit een plaatselijke gemeente van oprechte gelovigen, door Christus onderling verenigd in een vrijwillig verbond. De

ambtsdragers, zowel leraren als ouderlingen en diakenen, dienden door de gemeente te worden gekozen. Het lidmaatschap moest worden verleend aan diegenen die door openbare belijdenis met Christus 'in een verbond traden en de oprechtheid hiervan ook in hun wandel betoonden. In deze optiek wordt dus het zuiver Congregationalistische standpunt naar voren gebracht. In afwijking van de tot dusver algemeen gehuldigde opvatting wordt het bestaan van een nationale kerk verworpen. De hieruit voortvloeiende logische gevolgtrekking, namelijk de scheiding tussen kerk en staat, werd echter nog niet getrokken.

Te Middelburg deed zich bij de discussies over deze zaken echter wel meningsverschil voor, een verschijnsel dat onder de Engelse vluchtelingen meermalen werd waargenomen. De gevolgen van de uitgestane spanningen lieten zich naderhand in dubbele mate gelden. Verschil van opvatting over beginselen werd vertroebeld door persoonlijke eigenaardigheden, waarbij ook de vrouwen van de voorgangers soms een dubieuze rol speelden. Na een kortstondig verblijf verliet Browne Middelburg en vertrok hij naar Schotland, "alleen om te ontdekken dat de Presbyteriaanse kerk even onverdraagzaam was als de Engelse bisschoppen en ontgoocheld door zijn ervaringen keerde hij in 1584 naar Engeland terug."³ Hij conformeerde zich weldra aan de gevestigde kerk en besteedde zijn overige en langdurige leven van 1591 tot 1633 aan zijn ambtelijke taak. Het koninkrijk van God, zo schreef hij, kan niet komen door het Parlement of door bisschoppelijke verordeningen, want "het koninkrijk Gods is binnen ulieden."⁴

Toch is het opmerkelijk dat de separatisten niet naar Harrison werden genoemd, die reeds in 1585 te Middelburg overleed, maar naar Browne. De herroeping van Browne en de dood van Harrison had de separatistische beweging in haar voortgang echter niet gestuit. Deze werd slechts versterkt door het beleid van de aartsbisschop Grindal, vervolgens van Whitgift, dat zich in sterke mate richtte tegen de Presbyteriaanse opvattingen van Cartwright en zijn volgelingen. Een sterke concentratie Brownisten bevond zich te Londen als overblijfsel van vroegere afgescheiden gemeenten. Een uit het als ketters beschouwde Norfolk afkomstige voorganger, John Greenwood (? - 1593), werd op een van de hier gehouden conventikels met twintig geestverwanten gearresteerd.

Zijn gevangenschap leidde tot de kennismaking met de man die een van de meest overtuigende propagandisten zou worden van de kerkelijke afscheiding, namelijk Henry Barrow (ca 1550-1593). De Puriteinsgezinde Barrow, die te Cambridge was afgestudeerd in de rechten, had dezelfde militante geest als de Presbyteriaanse John Field en Thomas Wilcox, maar miste de door deze mannen betoonde strategische behoedzaamheid. Barrows frontale aanvallen op de gevestigde kerk vormden hiervan het bewijs. De kerkelijke belijders waren volgens hem "in één dag, op de stoot van koningin Elizabeths trompet, van onkundige papisten en lompe afgodendienaars tot trouwe Christenen gemaakt."⁵

³ Michael R. Watts, *The Dissenters. From the Reformation to the French Revolution*, Oxford 1978/85, dl. 1, pag. 33. Dit tweedelige standaardwerk is de onmisbare bron voor de kennis van de geschiedenis van de non-conformisten of dissenters. Het werk is tevens voorzien van kaarten en tabellen.

⁴ *The Writings of Harrison and Browne*, pag. 157. Vgl. Luk. 17 : 20, 21. Zie Michael Watts. *The Dissenters*, pag. 34.

Hij had natuurlijk in dit verband in plaats van koningin Elizabeth ook Hendrik VIII kunnen noemen. Deze radicaalgezinde jurist Barrow zocht Greenwood op in de ge-

vangenis, waar hij door de handlangers van Whitgift en in diens opdracht werd gearresteerd. Hoewel de separatisten nu van hun leidslieden waren beroofd, werden hun illegale conventikels voortgezet, in de zomer buiten Londen in het veld, in de winter in een of andere woning. Maar ook hier was men niet veilig voor de handlangers van Whitgift. Bij een zekere samenkomst in de bossen van Islington, waar tijdens de vervolgingen van Maria Tudor ook in het geheim werd vergaderd, werden meer dan vijftig personen aangehouden. In een verzoekschrift aan de overheid werd geklaagd over het feit dat ruim zeventig personen, zowel mannen als vrouwen van uiteenlopende leeftijd, in koude kerkeren geketend lagen, waarbij hun het benodigde voedsel en de verwarming werden onthouden. Verschillende personen waren aan de gevolgen hiervan reeds gestorven.

Door arrestatie en opsluiting werd de separatisten echter niet het zwijgen opgelegd. Vanuit de gevangenis werden manuscripten gesmokkeld, waarin zowel Presbyteriaans- als Angliaansgezinden gelijkelijk onder vuur werden genomen. Vanwege het hieraan verbonden levensgevaar werden deze geschriften in Nederland gedrukt. De Engelse ambassadeur, die dit trachtte te verhinderen, zocht met dit oogmerk contact met Francis Johnson (1562-1618), die te Middelburg voorganger was bij een vereniging van Engelse kooplieden, de Merchant Adventurers. Deze Hervormingsgezinden hadden destijds ook Cartwright reeds in bescherming genomen. Hoewel Johnson Puriteins gezind was en, wegens zijn Presbyteriaanse opvattingen reeds in de gevangenis had gezeten, was hij tegenstander van afscheiding. Daarom gaf hij gehoor aan het verzoek van de Engelse gezant, hetgeen ertoe leidde dat met medewerking van de Nederlandse regering het drukwerk in beslag werd genomen en verbrand. Uit nieuwsgierigheid had hij echter enkele exemplaren van de vlammen gered. In plaats van te worden overtuigd van eventuele hierin vervatte dwaalgevoelens was het tegendeel het geval. Hij reisde zelfs naar Londen om met Barrow en Greenwood in de gevangenis te confereren. Dit onderhoud bevestigde hem in zijn nieuwe opvattingen. In plaats van naar Middelburg terug te keren sloot hij zich aan bij de separatistische gemeente te Londen, waar hij later tot voorganger werd gekozen. Barrow en Greenwood waren inmiddels vanwege het feit dat zij de suprematie van de koningin in kerkelijke zaken hadden ontkend, ter dood veroordeeld.

5 Zie Edmund. S. Morgan, *Visible Saint, s. The History of an Puritain*, Idea, New York 1963, pag. 24.

Na sinds 1587 te hebben gevangen gezeten werden zij, zoals reeds werd vermeld, in april 1593 opgehangen.'

De verhoudingen waren na de onderdrukking van de Presbyteriaanse beweging inmiddels verscherpt door het optreden van John Penry. Deze had te Cambridge gestudeerd, maar was afkomstig uit Wales en had getracht het Parlement ten behoeve van zijn in geestelijk opzicht verachterde geboorteland te activeren. Hij trok het zich bijzonder aan dat de argeloze kerkelijke kudde door valse herders, die het voornamelijk om het vlees en de wol van de schapen was te doen, werd verwaarloosd. Penry had echter ook een belangrijk aandeel gehad in het drukken van de Marprelate traktaten, waarin de "kleingeestige paus" Whitgift en de "hebzuchtige pauselijke bischoppen" belachelijk werden gemaakt.

De hieruit voortvloeiende verbittering deed de Puriteinse beweging geen goed, de separatistische allerminst. John Penry, die zich ook bij de vrije gemeente van Londen had aangesloten, had het autoritaire gezag van de arrogante Whitgift getart. Zes weken nadat Barrow en Greenwood waren terechtgesteld, deelde Penry hun lot. "Gevangen-

neming, veroordeling, ja de dood zelfs," zo verklaarde hij aan zijn beschuldigers, "waren niet de geschikte wapens om 's mensen consciëntie te overtuigen, wanneer die gegrond is op het Woord van God.'" Hetzelfde jaar vaardigde het Parlement een verordening uit waarin alle personen met verbanning werden bedreigd die het koninklijke gezag in de kerk betwistten, kerkbezoek weigerden of die tegenwoordig waren op een of ander conventikel waar een andere dan de wettige vorm van eredienst werd betracht. Het alternatief was de doodstraf.'

Veel separatisten verkozen nu de ballingschap boven de dood. Een deel van hen week uit en na veel omzwervingen en ontberingen vestigden zij zich te Amsterdam. Na vier jaar voegden de nu eindelijk vrijgelaten Francis Johnson met zijn broer George zich bij hen.

6. S. Paas, De gemeenschap der heiligen. Kerk en gezag bij Presbyterianen en Separatistische Engelse Puriteinen 1570-1593, Zoetermeer 1996, behandelt achtereenvolgens het Nonconformisme en inzonderheid ook het separatisme van Barrow en Greenwood. Zie verder hoofdstuk 4, pag. 118-119.

7 W. Pierce, John Penry - his life, times and writings, London 1923, pag. 366. In dit werk worden de geschriften van Penry samengevat en besproken. Pierce heeft in 1008 ook geschreven An Historical Introduction to the Marprelate Tracts, waarin aartsbisschop Whitgift de "Beelzebub van Canterbury" en de "paus van Lam- kgb" en een "monsterlijke antichrist" werd genoemd. Hij werd met Kajafas en Ezau vergeleken.

8. Een beknopt en duidelijk overzicht van de separatistische beweging in haar begin geeft Williston Walkor, Church History, pag. 407-408.

Ook hier kwam het helaas, evenals in het geval van de kerk van Browne te Middelburg, weer tot interne strubbelingen, omdat George bezwaren inbracht tegen de echtgenote van zijn broeder. De gemeente koos echter de zijde van haar voorganger. George werd in de ban gedaan en keerde terug naar Engeland, waar hij in de gevangenis is gestorven.

Hiermee waren echter de moeilijkheden van Francis Johnson niet opgelost. Na de dood van koningin Elizabeth en in het begin van de regering van Jacobus I ontstond een separatistische beweging met veel verstrekkender consequenties. De woordvoerder hiervan was John Smyth (? - 1612), een vroegere geestelijke van de staatskerk. Deze was wegens overtreding van de kerkelijke voorschriften van zijn ambt ontheven, waarbij tevens zijn preekvergunning was ingetrokken. Hij scheidde zich vervolgens af van de kerk en werd voorganger van een "vergaderde gemeente" te Gainsborough in Nottinghamshire. Het aantal leden hiervan nam ook uit de naburige streken geleidelijk toe, waaronder ook enkele personen van aanzien. Weldra werd een tweede gemeente gevormd in het huis van William Brewster, de postmeester van Scrooby en gerechtsdienaar (baljuw) van de aartsbisschop van York. Ook Thomas Helwys, een landelijk edelman, sloot zich hierbij aan.

Van deze gemeente was William Bradford (1590-1657), de toekomstige gouverneur van de Plymouth kolonie in Nieuw-Engeland, een jeugdig lid. De gemeente stond niet alleen onder leiding van de genoemde John Smyth, maar ook onder die van de geleerde en zachtmoedige John Robinson (ca. 1575-1625). Deze was evenals Smyth een voormalige geestelijke van de Kerk van Engeland en wegens non-conformiteit van zijn standplaats te Norwich beroofd. Afscheiding had voor beide voorgangers de enige logische daad betekend. Het bleek echter spoedig dat Robinson zich ten aanzien

van enkele zaken niet met Smyth kon verenigen. Smyths steeds meer toegespitste separatisme verhinderde hem publieke avondmaalsgemeenschap te houden met Puriteinsgezinden welke de staatskerk trouw bleven. Vanwege de voortdurende vervolgingen besloot de door Smyth geleide gemeente van Gainsborough in 1608 uit te wijken naar Amsterdam. De te Scrooby ontstane gemeente volgde dezelfde richting, maar deze vestigde zich het volgend jaar te Leiden. Deze gemeente koos Robinson tot haar leider. De gemeente van Leiden werd aanstonds de moedergemeente van de nog te noemen Pilgrim Fathers. Te Amsterdam kwam Smyth tot steeds radicaler opvattingen. Na grondig onderzoek van het Nieuwe Testament rankte hij ervan overtuigd dat de apostelen enkel personen tot het lidmaatschap hadden toegelaten nadat de bediening van doop op belijdenis had plaatsgevonden. Deze belijdenis diende boetvaardigheid jegens God en geloof in Christus te behelzen. Zijn ook in andere opzichten extreme opvattingen vervreemdden hem ook van de te Amsterdam ontstane "oude" separatistische gemeente van Francis Johnson. Hiertoe behoorde ook de voorganger Henry Ainsworth. Na diverse verwikkelingen verbraken de volgelingen van Smyth de betrekkingen met de gemeente van Johnson en noemden zichzelf "de broederen van de Separatie van de tweede Engelse kerk te Amsterdam." 9 F. J. Powicke, and the Exiled Church of Amsterdam, pag, 269

De ontwikkeling van Smyths opvattingen waren nu echter in een stroomversnelling geraakt en als min of meer logische consequentie hiervan verwierp hij na verloop van tijd ook de kinderdoop. Een dergelijke ingrijpende zaak werd in het verleden altijd nog geassocieerd met het zestiende-eeuwse anabaptisme en de hieruit voortgevloeide revolutionaire woelingen te Munster. Een separatist als Henry Barrow was hiervoor nog teruggeschrokken, maar Smyth constitueerde zijn kerk in 1609 opnieuw op basis van de "doop der gelovigen." Hij ging ertoe over eerst zichzelf te dopen en vervolgens andere leden van zijn gemeente. Op deze wijze ontstond de eerste Engelse baptistenkerk, hoewel dit geschiedde op Nederlandse bodem. Hier had in de zestiende eeuw het anabaptisme ook wortel geschoten. De oorsprong kan worden herleid tot een van hun voorgangers, Menno Simonsz. (1496-1561), voormalig pastoor te Witmarsum in Friesland. Dit was dan ook de reden waarom zijn aanhangers Mennonieten of Mennisten werden genoemd.

In 's lands hoofdstad bestond altijd nog een van de talrijke aftakkingen van de Mennonieten, namelijk die van de Waterlanders. Het bleek nu dat Smyth niet alleen met hen overeenstemde wat betreft de verwerping van de kinderdoop, maar ook in die van de calvinistische leer van predestinatie en erfzonde. De Nederlandse theoloog Jacobus Arminius was net in dit jaar te Leiden gestorven en zijn opvattingen hadden ruimschoots ingang gevonden, ook bij de doperse richting. Smyth omhelsde nu van harte ook de Arminaanse opvatting van de vrije wil. De breuk met het calvinisme was een beslissende fase in zijn ontwikkeling, maar nog niet de eindfase. Want kort voor zijn dood in 1612 bepleitte hij ook nog godsdienstige vrijheid voor elke vorm van christendom. Reeds in 1612 stierf hij aan de toring en het geringe overblijfsel van zijn gemeente sloot zich aan bij de Waterlandse doopsgezinden.

Smyths streven om zich met de Waterlanders te verenigen had verdeeldheid gebracht in zijn eigen gemeente. Helwys en enkele anderen hadden zich reeds van hem afgescheiden. Toch heeft Smyth een blijvende bijdrage geleverd aan de geschiedenis van zijn geboorteland. Zijn opvattingen werden namelijk in gematigde vorm door Helwys en zijn aanhangers overgebracht naar Engeland. De vervolgingsmaatregelen werden voor lief genomen. Helwys publiceerde vervolgens een soort geloofsbelijdenis

A Declaration of Faith, waarin hij enkele Arminiaanse opvattingen reduceerde, maar in feite niet alleen de volwassenendoop maar ook de leer van de algemene verzoening bleef handhaven. De na zijn terugkeer in 1612 gestichte gemeente te Spitalfields wordt terecht beschouwd als de eerste gemeente van de General Baptists in Engeland, Arminiaans van belijdenis en tolerant jegens andersdenkenden. Dezen stonden als separatisten uiteraard ook bloot aan vervolgingen. De later ontstane gemeenten waren aanvankelijk klein van omvang en concentreerden zich behalve in Londen in nog een viertal plaatsen.

De in 1608 te Amsterdam gearriveerde en reeds genoemde groep vluchtelingen uit Scrooby, die Robinson tot hun leider hadden gekozen, besloten vanwege de in Johnsons gemeente ontstane verdeeldheid naar Leiden te verhuizen. Robinson beschouwde evenals Johnson de verspreiding van de doperse opvattingen met afkeuring. Bovendien wilde hij de Kerk van Engeland niet de naam van ware kerk ontzeggen en op deze wijze een bepaalde rechtsgrond geven aan afscheiding. Hij voelde veel voor het bemiddelende standpunt, dat in zijn gemeente werd ingenomen door Henry Jacob (1563-1624), die te Oxford was a (gestudeerd. Jacob was een man van oprecht Puriteinse gezindheid, maar had een grote afkeer van separatisme. In 1603 had hij reeds een belangrijk aandeel gehad in de aan koning Jacobus gerichte Millinairy Petition. Vanwege zijn Hervormingsgezinde opvattingen, die hij ook in geschrifte had verbreid, had hij in 1604 zelfs geruime tijd gevangen gezeten. Jacob was van mening dat een kerk diende te worden gevormd door vrijwillige aansluiting van gelovigen. Volgens deze visie behoefde men de gemeenschap met de parochia le kerken van Engeland niet af te wijzen. Jacobs standpunt had dus het karakter van een compromis.

In 1616 keerde Jacob naar Engeland terug en stichtte te Southwark, samen met een aantal volgelingen, een gemeente overeenkomstig zijn (congregationalistische) beginselen, namelijk een zogenaamde "gathered church". Dat betekende een op vrijwillige grondslag bijeenvergaderde kerk in conformiteit met de Kerk van Engeland. Dal hij dus uit principe zich niet wilde afscheiden van de staatskerk vrijwaarde hem echter niet van vervolging. Zijn gemeente werd als een illegaal conventikel aangemerkd. Min of meer noodgedwongen emigreerde Jacob in 1620 naar Virginia, waar hij enkele jaren later stierf. De door hem gestichte gemeente te Southwark was de eerste Independent kerk in Engeland die zou blijven voortbestaan. Hoewel er aan de door hem vertegenwoordigde richting diverse namen zijn gegeven, wordt voor zijn geestverwanten meestal de naam van "Jacobieten" gebruikt.¹⁰ Leidende figuren onder deze vroege Jacobieten waren behalve Robert Parker ook William Bradshaw en Paul Baynes, die beiden van hun ambt waren ontheven. Het zijn juist deze personen die de erflaters zijn geweest van de toekomstige Independent of Congregationalistische gemeentevorming. Hun visie was echter nog niet uitgekristalliseerd. Het is in dit verband ook opmerkelijk dat de hier bedoelde separatistisch gezinde voorgangers nagenoeg allen te Cambridge waren opgeleid.

"Wat werkelijk gebeurde in de eerste vijftig jaar van de zeventiende eeuw was," zo maakt Paul Cook ons duidelijk, "dat de niet-separatistische Puriteinen binnen de Kerk van Engeland door hun invloed de separatisten afbrachten van een enigszins wettisch standpunt van het christenleven naar een meer geestelijk concept; en dat de separatisten de niet-separatistische Puriteinen ertoe brachten te zien dat hun hoop op een kerk van 'visible saints', van heiligen in woord en wandel, binnen de Angliaanse kerk nooit zou worden bereikt."¹¹

Hierbij moet echter wel worden bedacht dat voorgangers van beide richtingen, zowel separatisten als niet-separatisten, na van hun ambtelijke functies en inkomsten te zijn

beroofd, voor een nadere positiebepaling werden gesteld. De keuze tussen martelaarschap en de dood heeft altijd voor uiteenlopende oplossingen gezorgd en dat niet alleen in de controverse tussen Luther en Erasmus. Als genoemde voorgangers enkel werelds gemak en materieel gewin in aanmerking hadden genomen, was conformiteit de oplossing geweest.

Het door Jacob voorgestane concept ontving in toenemende mate adhesiebetuigingen van de meer radicaalgezinde Puriteinen. Michaël Watts wijst er in dit verband op aan welke oorzaken deze tendens moet worden toegeschreven.¹²

10 Aan de volgelingen van Jacob zijn door toonaangevende auteurs onderscheidene namen gegeven. Champlain Burrage noemt hen "Independent Puritan", Perry Miller spreekt van "non-separatist Congregationalism" en Geoffrey Nuttall geeft hun bij voorkeur de naam van "semi-Separatist". Watts wijst in *The Dissenters*, pag. 52-53 echter beide eerste namen af als anachronistisch, terwijl volgens hem de naam "semi-separatist" door Jacob zelf zou zijn verworpen. De meest geëigende naam is die, welke tijdgenoten hun hebben gegeven, namelijk "Jacobiet".

11. Paul E.G. Cook, "The church, pag. 23.

12 Michael R. Watts, "The Dissenters", pag. 60, 61.

Aartsbisschop Whitgift had tijdens koningin Elizabeth het Presbyterianisme een slag toegebracht waarvan het gedurende een halve eeuw niet zou herstellen. Na de definitieve verwerping hiervan door koning Jacobus I op de conferentie van Hampton Court was de reformatie van de Kerk van Engeland op nationale schaal praktisch uitgesloten, terwijl de reformatie van de kerk op parochiaal niveau echter nog steeds bereikbaar werd geacht.

Het behoeft dan ook niet te bevreemden dat in de loop van de zeventiende eeuw binnen de Puriteinse beweging naast de Presbyteriaanse richting zich een richting manifesteerde die veel overeenkomst had met de opvattingen van Jacob. Teneinde afscheiding te vermijden streefde men naar een derde weg, een "via media", de weg van het Congregationalisme, ook wel het Independentisme genoemd. Hoewel er in leerstellig opzicht geen verschil bestond met de Presbyteriaansgezinden was genoemde richting meer individualistisch ingesteld. De naam werd ontleend aan de "congregation", de gemeente van gelovigen, die zich op basis van vrijwilligheid onderling hadden verenigd. Hiertoe was minimaal een aantal van zeven "visible saints", van zichtbare heiligen, vereist.

Een wezenlijk element werd bij deze gemeentestichting gevormd door de gedachte van het "covenant" (verbond), dat de ware gelovigen na zorgvuldige voorbereiding met elkaar sloten en op schrift stelden.¹³ Zie M. te Velde, *Puriteins, Pluraal en Opgewekt*. Hoofdstukken uit de kerkgeschiedenis van koloniaal Noord-Amerika (1607-1776), Apeldoorn 1906), pag. 13

In werkelijkheid kende men drie manieren waarop een "covenant" kon worden gesloten. In de eerste plaats gold dit natuurlijk het verbond van de ziel met God als de vrucht van de ware bekering. Vervolgens sloot men een verbond met de ware gelovigen teneinde een gemeente te vormen, de zogenaamde "gathered church". Tenslotte gold dit verbond ook de gezamenlijke inwoners van het district (of, zoals in Nieuw-Engeland, de kolonie) waartoe men behoorde. Op deze wijze kon een burgerlijke gemeenschap worden gevormd. Van ieder die als volledig lid ("full member") tot de gemeente wilde toetreden, werd een publieke geloofsbelijdenis verwacht, waarin enig getuigenis werd gegeven van Gods genade die in de ziel was

verheerlijkt. Hierbij werd niet in de eerste plaats nog gelet op iemands woorden, maar op diens levenswandel. Geestelijk keurmeesterschap moest worden voorkomen. Dat aan dit persoonlijke getuigenis een ernstig zelfonderzoek vooraf diende te gaan, was vanzelfsprekend.

Bij de Congregationalistische richting werd, in tegenstelling tot het Presbyteriaal-synodale systeem, de nadruk gelegd op de gemeentelijke zelfstandigheid. Volgens een toenmalige Engelse schrijver, John Gere, was de tuchtuitoefening bij de Presbyterianen "aristocratisch door de ouderlingen, maar niet monarchaal door bisschoppen, noch democratisch door het volk."¹⁴

Bij de Congregationalisten kwam de nadruk meer te liggen op de laatstgenoemde factor. Het bestuur en de handhaving van de tucht berustte inzonderheid bij de gemeente, waarvan de ambtsdragers werden geacht de vertegenwoordigers te zijn. In toenemende mate was men bevreesd geworden voor het prelatisme van de staatskerk. Zowel afkerigheid van als vrees voor de kerkelijke hiërarchie, hetzij Anglicaans of Rooms, weerhield de Congregationalisten aan de synodes meer dan alleen een adviserend karakter toe te kennen. Geen enkele gemeente mocht gezag uitoefenen over de andere gemeenten. Vandaar ook dat het onderscheid tussen "geestelijken" en "leken" werd verworpen en men geen verschil kende tussen leer- en regeerouderlingen. Bij het in zwang zijnde parochiale systeem werd elke burger geacht door de doop lid van de staatskerk te zijn met de hieraan verbonden verplichting de openbare eredienst bij te wonen. De Congregationalisten achtten zich echter niet gebonden aan de grenzen van de burgerlijke gemeente.

Hetgeen door de niet-separatistische Congregationalisten werd voorgestaan, heeft dus veel overeenkomst met wat Thomas Fuller noemde het streven van de jaren 1580 naar "Presbytery in episcopacy", de poging het Presbyteriale stelsel te laten functioneren binnen de episcopale kerk.¹⁵

Het episcopale systeem had ten gevolge van het historische ontwikkelingsproces kennelijk reeds te diep wortel in het volk geschoten. Nu ging het niet meer om de verwezenlijking van de Presbyteriale kerkvorm, maar om die van de "via media" van Henry Jacob. Jacob geloofde dat het concept van een "gathered church", een vrijwillige en door een geestelijke band verbonden gemeente, in harmonie kon worden gebracht met de bestaande staatskerk. Genoemde richting werd later vooral gevonden in de gelederen van het parlamentsleger onder Cromwell. Tijdens de burgeroorlog werden de Independenten, zoals zij in deze tijd vooral door de tegenstanders werden genoemd, gedreven door godsdienstige motieven, eerst tegen de episcopaausgezinde koning, maar vervolgens ook tegen het overwegend Presbyteriaansgezinde

14 J. Gere, *The Character of an old English Puritane, or Non-Conformist* (1646), pag. 4. (Geciteerd bij Michael R. Watts, *The Dissenters*, pag. 58. Zie hier ook pag. 14-noot. 15 'Thomas Fuller, *The Church History of (real Britain* (1655), Oxford 1845, deel. V, pag. 7. Zie Patrick Collinson, *The Elizabethan Puritan Movement*, pag. 329. Muller spreekt van dip pogiug "to set up discipline iel n discipline" d.w.z. orde scheppen binnen een (bestaande) orde.

Ook hier heeft de geschiedenis zich herhaald. Tijdens de periode van vervolging onder Maria Tudor hadden de eerste zelfstandige, niet van de episcopale staatskerk afhankelijke gemeenten, zich gevormd op het continent. De hier ondergane invloeden werkten later door in het vaderland en kwamen tot uitdrukking in de door Thomas

Cartwright voorgestane Presbyteriaanse kerkvorm. Zo zou ook nu tijdens het repressieve bewind van aartsbisschop Laud in de jaren 1620 en 1630, waarbij tientallen predikanten zich genoodzaakt zagen uit te wijken, het buitenland weer een rol spelen bij de realisering van het veldwinnende Congregationalisme. In dit geval dient bij het buitenland niet alleen te worden gedacht aan het continent, maar ook en in toenemende mate aan Nieuw-Engeland in Amerika. En bij het continent komen nu niet Frankfurt of Genève binnen de gezichtskring, maar steden in Nederland als Amsterdam, Rotterdam, Arnhem, Middelburg, Delft en Leiden. Omstreeks deze tijd bestonden er naar schatting vijftientig of dertig verspreide Engels- Schotse kerken in Nederland. Zij vormden van ongeveer 1621 tot 1635 een Engelse classis, ook wel synode genoemd, die zelfs steun ontving van de Nederlandse regering.

Hoewel niet alleen aan Browne maar ook aan Robinson een plaats in de prehistorie van het Congregationalisme verzekerd blijft, toch manifesteerde zich de "congregationalistische weg" niet eerder dan omstreeks 1640, stelt de op dit gebied deskundige Geoffrey Nuttall.¹⁶ De toonaangevende theoloog van deze richting was ontegenzeggelijk de jonge William Ames (1576-1633), die meestal bij zijn verlatiniseerde naam Amesius wordt genoemd. Hij werd geboren in 1576 te Norfolk, een plaats die bij de hoogkerkelijken in een verdachte reuk stond. In geestelijk opzicht werd hij gevormd te Cambridge door de bekende William Perkins. Amesius was in deze tijd reeds een geleerde van Europese bekendheid. Zijn gepubliceerde werken zijn volgens Nuttall, "meer dan welke theoloog van zijn generatie," verantwoordelijk geweest voor de godsdienstige beginselen, welke door de Congregationalistische richting ten uitvoer werden gelegd.¹⁷

16 Geoffrey Nuttall, *Visible Saints. The Congregational Way*, Oxford 1957, pag. 8.

17 Geoffrey Nuttall, *Visible Saints*, pag. 11,

Toen Jacobus I zich allerm minst bereid toonde de door Jacob voorgestelde beginselen in de stichting van gemeenten door te voeren weken Jacob en Parker in 1610 uit naar Nederland. In hun gezelschap bevond zich ook de reeds genoemde Amesius, die van al zijn kerkelijke functies was ontheven. Alle drie mannen vestigden zich te Leiden en sloten zich aan bij de alhier ontstane gemeente van Robinson. Deze had door zijn geschriften reeds verstrekkende invloed uitgeoefend op de niet-separatistisch gezinde Puriteinen. Op hun beurt hebben deze mannen weer een bijdrage geleverd tot matiging van een bij Robinson aanwezige separatistische tendens.

De vier mannen hielden namelijk uitgebreide gedachtewisselingen over het karakter van de ware kerk. Robinson wees de gemeenschap met de Kerk van Engeland af, omdat hij deze beschouwde als een valse kerk. Amesius daarentegen zocht een vorm van Congregationalisme binnen de episcopale structuur van deze kerk te verwezenlijken. Hij deed dit op grond van de omstandigheid dat sommige parochiale gemeenten feitelijk reeds gemeenten van "visible saints" (zichtbare heiligen), waren. Deze gemeenten droegen echter niet het piëtistische karakter van een "kerkje in de kerk".

Robinson gaf tenslotte toe dat het soms geoorloofd was Gods Woord in de gevestigde kerk door getrouwe voorgangers te horen prediken. Beide theologen beïnvloedden elkaar dus wederzijds. "De wezenlijke geestelijke harmonie tussen Robinson en Amesius opende een weg tot toekomstige samenwerking tussen de separatisten en de niet-separatisten, die tenslotte leidde tot hun vereniging in Nieuw- Engeland." ¹⁸

In 1610 publiceerde Amesius zelfs een Latijnse vertaling van het in 1605 verschenen *English Puritanism* van William Bradshaw, met het doel de inhoud hiervan onder de

theologen meer bekendheid te geven. In de hieraan toegevoegde inleiding van zijn hand omschrijft hij de Puritein als iemand die in de eerste plaats een zuivere kerk zoekt, vervolgens persoonlijke godsvrucht beklemtoont en tenslotte de Bijbel als de enige autoriteit wenst te beschouwen. Toen hiertegen werd ingebracht dat Bradshaws opvattingen door slechts een minderheid van de Puriteinen werd aangehangen, antwoordde Amesius, dat hierin de visie van "the rigidest sorts," het strengste type, werd geformuleerd.¹⁹ "De nadruk die werd gelegd op de zuiverheid van de kerk vormde de feitelijke aanstoot. Amesius betoogde dat de ware Puritein een kerk van Congregationalistische orde zoekt."²⁰

Amesius scherpte met zijn nadruk op de handhaving van de tucht de betreffende zaak nog wat meer toe dan zijn leermeester Perkins, voor wie de kerk nooit meer kon zijn dan een "mixt company," een gemengd gezelschap. Hij begeerde echter geen separatie, maar reformatie, waarbij de magistraat haar schuldige roeping diende te verstaan. Separatisten als Robert Browne, Henry Ainsworth, John Smyth en in mindere mate Francis Johnson en John Robinson, vonden dus een tegenhanger in non-separatisten als Henry Jacob, Paul Baynes, Robert Parker, William Bradshaw en William Amesius.

De uitgeweken Puriteinse predikers hadden in hun eigen land ervaring opgedaan met de Hervormingspogingen binnen hun "parochies". In Nederland, evenals elders in het buitenland, trachtten zij nu deze toe te passen door kerken te organiseren die "self-governing", zelfbesturend, maar niet separatistisch waren.²⁰ Zij werden als voorgangers verwelkomd door gemeenten van Engelse kooplui en soldaten. Amesius bijvoorbeeld werd "chaplain" (kapelaan of veldprediker) bij Sir Horace Vere, de bevelhebber van het Engelse leger in Nederland.

18 Paul E.G. Cook, *Anglian and Puritan Thinking*, pag. 24. De auteur wijst nog op de naar Nieuw-Engeland vertrokken John Cotton, "die kennis droeg van de invloed die Robinson had op Ames en Parken"

19 Keith L. Sprunger, *The Learned Doctor William Ames: Dutch Backgrounds of English and American Puritanism*, Urban 1972, pag. 96 e.v. "Een generatie voor Amesius had William Perkins de voornaamste punten van de Puriteinse godsdienst geformuleerd. Naar ijver en geest was Amesius het kind van Perkins en de geestelijke broederschap; zij vormden zijn wolk van getuigen," schrijft Sprunger op pag. 147.

20 Paul E.G. Cook, *Anglian and Puritan Thinking*, pag. 25.

21 Michael R. Watts, *The Dissenters*, pag. 62.

Deze nam hem in bescherming tegen aartsbisschop Laud. Na als adviseur van Johannes Bogerman betrokken te zijn geweest bij de Dordtse Synode ontving hij een benoeming als hoogleraar aan de universiteit van Franeker. Dit was koning Jacobus echter allesbehalve welgevallig. Hij meende zelfs een "nieuwe Vorstius" in hem te hebben ontdekt! En aartsbisschop Abbott oordeelde dat Amesius "geen gehoorzame zoon was van zijn moeder, de Kerk van Engeland."²² De bekende Leidse predikant en synode-afgevaardigde Festus Hommius maakte ten behoeve van Amesius' kandidatuur in 1620 zelfs een reisje naar Engeland!

Toen na talrijke bezwaren Amesius toch werd geïnstalleerd, raakte hij aan de Franeker universiteit in onenigheid verwickeld met professor Johannes Maccovius (1588-1644).²³ Tegen deze uit Polen afkomstige geleerde theoloog waren vanwege diens te scholastiek beoordeelde opvattingen op de Dordtse Synode bezwaren ingediend. Hij werd door de synode weliswaar niet onrechtzinnig geacht, maar over zijn wijze van

uitdrukking wel vermaand. Amesius had zich achter de schermen nog voor zijn zaak beijverd. Met Sibrandus Lubbertus, de patriarch van de Franeker universiteit, had Maccovius gedurig meningsverschil gehad. Maar ook met Amesius leefde hij later voortdurend in onmin. Zijn persoonlijk leven liet in moreel opzicht veel te wensen over. Niet alleen vanwege zijn wijze van doceren, maar ook door zijn levensstijl was hij bij veel studenten echter populair.

Amesius en enkele geestverwante professoren en curatoren hadden dan ook een zware strijd te voeren tegen allerlei voorkomende uitpattingen onder de studenten. Tegen het veel voorkomend drankmisbruik, kaartspel en duelleren van de studenten werden disciplinaire maatregelen genomen, welke echter door Maccovius werden gesaboteerd. In heel zijn optreden kenmerkte Amesius zich als een Congregationalistisch, anti-separatistisch Puritein. Zijn onderwijs en prediking van prakticale godzaligheid zette, geheel in de lijn der Nadere Reformatie, haar stempel op het kerkelijke leven in Nederland, inzonderheid ook op Friesland.²⁴ Tot zijn later beroemd geworden studenten behoorden niet alleen de latere hoogleraar Johannes Coccejus (1603-1669), die bekend is geworden door zijn verbondstheologie, maar ook de filosoof René Descartes (1596-1650), de vader van het rationalisme en de nieuwere wijsbegeerte.

22 Keith L. Sprunger, *The Learned Doctor William Ames*, pag. 68-70:

23 Zie verder voor de hier genoemde Franeker theologen A. Kuyper Jr., Johannes Maccovius, Leiden 1899, C. van der Woude, Sibrandus Lubbertus: leven en werken, Kampen 1963, Hugo Visscher, Guilelmus Amesius. Zijn leven en werken, Haarlem 1894,

24 Zie W.B.S. Boelens, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, Leeuwarden 1878-79, G.A. Wumkes, *Paden fen Fryslan*, Boalsert 1932-43, deel IV, pag. 153-157.

De jaren aan de universiteit van Franeker, die van heinde en verre studenten aantrok, zowel uit Engeland en Schotland als ook uit Oost-Europa, waren bijzonder productief en van grote betekenis voor Amesius' loopbaan. Hij werd een geleerde van internationale reputatie, die ook in Nieuw-Engeland veel gezag had. "Amesius' erfenis voor Nieuw-Engeland gaat de theologische tekstboeken te boven. Door lering en voorbeeld was hij de voornaamste bouwer van de Congregationalistische weg en de 'vader van de kerkorde van Nieuw-Engeland'." ²⁵ Keith L. Sprunger, *The Learned Doctor William Ames*., pag. 259-260. "Radicale Congregationalistische experimenten in de Nederlanden waren slechts het zaad; de oogst kwam in Amerika," schrijft hij op pag. 249

Ook de te Enkhuizen geboren Herman Witsius (1636-1708) heeft in later tijd met zijn verbondstheologie in de geest van Amesius in Engeland en Schotland veel invloed uitgeoefend. Hij was in zekere zin een wonderkind dat reeds op veertienjarige leeftijd op de universiteit van Utrecht werd toegelaten. Hier onderging hij de invloed van Voetius en Hoornbeeck. Na op een viertal plaatsen predikant te zijn geweest werd hij, evenals voor hem Amesius, tot hoogleraar in de theologie te Franeker benoemd, vervolgens te Utrecht en in het laatst van zijn leven te Leiden. Hij was gewoon zijn dagen door te brengen met het geven van colleges, zijn avonden met preken en zijn nachten met studeren. Hij trok studenten uit praktisch alle landen van Europa. In de toenmalige theologische twisten trachtte hij te bemiddelen tussen Voetianen en Coccejanen.

Witsius' roem had tot gevolg dat hij een van de leidende personen werd van de Nederlandse delegatie, die afgevaardigd werd naar Engeland bij de troonsbestijging van koning Jacobus II om met hem over godsdienstige zaken te spreken. Diens dochter was met stadhouder Willem III gehuwd. Gedurende de tijd dat hij in Engeland was, handelde hij in broederlijke geest zowel met vertegenwoordigers van de Angliaanse staatskerk als met de dissenters. Zijn zinspreuk luidde: "Eenheid in het noodzakelijke, vrijheid in het niet-noodzakelijke, in alles voorzichtigheid en liefde." In zijn prediking wilde hij vóór alles bijbels theoloog zijn. "Zijn monumentale werk over de leer der verbonden, *De Oeconomia Foederum Dei* heeft, naast de Institutie van Calvijn bewezen een van de voornaamste exegetische steunpilaren van de bijbelse theologie en ware Bijbelse evangelieprediking te zijn."²⁶

Op voorspraak van Amesius werd nog een andere bekend geworden uitgeweken predikant, namelijk Hugh Peter, verbonden aan de in 1619 gestichte Engelse gemeente van Rotterdam. Peter was te Londen als "lecturer" afgezet, omdat hij gebeden had dat de Roomse gemalin van Karel I de afgoderij behoorde te verzaken. Hoewel genoemde gemeente voorheen volgens Presbyteriaanse beginselen was georganiseerd, werd nu het Congregationalisme in toepassing gebracht. In de loop van 1633 werd Amesius als medepredikant aan de gemeente verbonden. Deze is echter spoedig daarop gestorven. De exodus nam vanwege het verscherpte beleid van aartsbisschop Laud in de jaren '30 nog toe. Het was dan ook alleszins begrijpelijk dat talrijke predikanten, die zich door Lauds verdrukkende maatregelen van elk bestaansmiddel beroofd zagen, het besluit namen naar het laatste toevluchtsoord, Nieuw-Engeland, te vertrekken. Als een sleutelfiguur in dit opzicht dient John Cotton (1584-1652) te worden beschouwd. Deze heeft inzonderheid vanuit Nieuw-Engeland een onberekenbare invloed op de Engelse Puriteinse beweging uitgeoefend, zowel door zijn prediking en persoonlijke voorbeeld als door zijn geschriften.

Hij was reeds voor de dood van William Perkins, die in 1602 stierf, geraakt door diens prediking, maar eerst in 1609 was de prediking van Richard Sibbes dienstbaar aan zijn bekering. De predikstijl van de reeds in 1607 in het ambt bevestigde Cotton, welke tot die tijd tamelijk elegant en verheven was geweest, kreeg nu een eenvoudig en rechtstreeks op de mens gericht karakter. De onder invloed van deze prediking tot overtuiging gekomen John Preston leidde ertoe dat deze zijn studie in de medicijnen verwisselde voor die van de theologie.

In 1610 werd Cotton verbonden aan de gemeente van Boston, Lincolnshire. Bepaalde Angliaanse ceremoniën werden zoveel mogelijk door hem vermeden. Zijn ambtelijke bediening werd "een magneet voor allen die een Puriteinse neiging bezaten."²⁷ Tientallen personen traden onder invloed van zijn prediking "in een verbond met de Heere" en vormden, al was het niet in piëtistische zin of uit doperse wereldmijding, een levende en invloedrijke kern binnen de gemeente.

26 (George M. Elia, "Herman Witsius (1636-1708): Man of the Covenant," in: *Mountain Movers*, pag. 157. Zie verder de dissertatie van J. van Genderen, *Herman Witsius*, 's-Gravenhage 1953.

27 William Barker, *Puritein Personalities*. Aan dit oriënterende werk hebben wij diverse gegevens ontleend.

Deze reformatie bracht in de gehele stad en omgeving een in het oog lopende verandering in zeden en gewoonten teweeg. Deze was niet alleen van gunstige invloed op de burgerij, maar ook op de magistraatspersonen. John Preston stuurde zijn

studenten naar Boston om hier hun theologische opleiding te voltooien, terwijl Amesius met dit doel zelfs enkele Duitse studenten uit Franeker naar Cotton toezond. In 1630 werd Cotton voor Lauds Hooggerechtshof (Court of High Commission) gedaagd. Hierop nam hij, na aanvankelijk te Londen een schuilplaats te hebben gevonden, evenals zovele landgenoten het besluit om naar Nieuw-Engeland te vertrekken. Tijdens zijn verblijf in de hoofdstad werd hij door verscheidene Puriteinsgezinden opgezocht, die hem niet alleen van zijn voornemen trachtten af te brengen maar ook van zijn non-conformistische standpunt.

Tot deze personen behoorden behalve John Davenport ook de later op de Westminster Assembly zo bekend geworden Thomas Goodwin en Philip Nye. In plaats dat zij Cotton overtuigden werden zij daarentegen zelf door hem overreed dat bij de voorgestelde conformiteit het tweede gebod in het geding was. Het betrof hier dus geen middelmatige zaak. Het gold hier ontegenzeggelijk een conferentie van historisch belang, omdat deze leidde in de richting van het Independentisme.²⁸ Geoffrey Nuttall, *Visible Saints*, pag. 15 e.v.

Alle drie hier genoemde voorgangers zouden later de vluchtelingengemeenten in Nederland dienen, terwijl Davenport het voorbeeld van Cotton zou opvolgen door naar Amerika te vertrekken.

In juli 1633 tenslotte vertrok Cotton met zijn vrouw, Thomas Hooker en Samuel Stone met een talrijke groep emigranten naar Massachusetts. De naam van de plaats Trimountain, waar zij zich vestigden, werd na hun aankomst tot eer van Cotton veranderd in die van zijn vroeger internationaal bekend geworden Boston. Deze plaats was bestemd om de hoofdstad te worden van het zich steeds uitbreidende Nieuw-Engeland. Het drietal predikers werd "in de wildernis" verwelkomd door de settlers, die zeiden, "dat de God van de hemel hen had voorzien van hetgeen zij in hun noden behoefden, namelijk Cotton (katoen) voor hun kleding, Hooker (vishaak) voor de visserij en Stone (steen) voor het bouwen van huizen."²⁹ Cotton Mather, *Magnolia Christi Americana*

Bij de behandeling van de kerkelijke ontwikkeling in Nieuw-Engeland zullen we hun namen nog wel tegenkomen. Al waren zij in het moederland op non-actief gezet, met hun invloed hierop was dit beslist niet het geval. Cotton Mather noemt in zijn standaardwerk *Magnolia Christi Americana* Hooker en Cotton respectievelijk de Luther en Melancton van Nieuw-Engeland.³⁰ Cotton Mather, *Americana*, deel 1, pag. 342.

Tot de hier genoemde emigranten behoorde dus ook Thomas Hooker (1586-1647), die in niet geringe mate via Nederland evenals Cotton een stempel heeft gezet op de theologisch-kerkelijke ontwikkeling. Na in 1626 onder invloed van de gerenommeerde Puriteinse prediker John Rogers te Dedham in Essex te zijn geraakt kreeg hij een beroep uit het naburige Chelmsford. Zijn vurige prediking trok mensen uit heel Essex aan. Hooker werd ook de mentor van een aantal jongere predikanten, onder wie de reeds genoemde Hugh Peter en Hookers toekomstige schoonzoon Thomas Shepard, die later eveneens een belangrijke plaats heeft ingenomen in het kerkelijke leven van de Nieuwe Wereld.

Te Chelmsford, waar zijn loopbaan "kort maar opzienbarend" wordt genoemd, nam Hooker geen blad voor de mond. Bij zekere gelegenheid legde hij voor een grote gemeente en in de tegenwoordigheid van enkele rechters vrijmoedig getuigenis af

tegen de zonden van Engeland en de oordelen Gods die hiervan het gevolg zouden zijn. In de aan Maleachi 2 : 11 en 12 ontleende tekst spaarde hij de koning evenmin. "Want Juda ontheiligt de heiligheid des HEEREN, welke hij liefheeft; want hij heeft de dochter eens vreemden gods getrouwd." William Hunt geeft hierop het volgende commentaar: "De stoutmoedigheid is adembenemend. De koninklijke politiek moge veranderd zijn, prelaten en adviseurs vervangen zijn, maar zou men ook mogen aannemen dat Karel werkelijk de door hem gehuwde koningin zou gaan verstoten? Het behoefde dan ook niet te verwonderen dat van Hooker werd gezegd dat hij, wanneer hij het werk des Heeren deed, "would put a king in his pocket (een koning kon maken en breken)."31 William Hunt, *The Puritan Movement* London 1983, pag. 196, 201.

Geen wonder dat in het bijzonder de aandacht van Laud, die toen nog bisschop van Londen was, op Hooker werd gericht. Vanuit Essex werden er in de loop van 1629 twee verzoekschriften aan de bisschop gericht. Het ene was getekend door negenenveertig predikanten die Hooker omschreven als zijnde "in de leer orthodox en in keven en gedrag onberispelijk en op geen enkele wijze oproerig of L rtijzuchtig." In het andere verzoekschrift, dat ondertekend was door ce -ie nveertig conformistische predikers, werd geklaagd over "onregelmatigheden" in de Londense diocese, waarbij "de autoriteit van de Kerk" niet werd gerespecteerd.

Hooker, die reeds van zijn "lectureschap" was ontheven, vertrok nu naar het nabijgelegen stadje Little Baddow, waar hij een klein gymnasium in het leven riep. Hier werd John Eliot (1604-1690), de later zo bekend geworden zendeling onder de Indianen in Nieuw-Engeland, zijn assistent. In juli 1630 werd hij gesommeerd voor Lauds Hooggerechtshof te verschijnen. Invloedrijke vrienden raadden hem aan in ballingschap te gaan. Bij zijn afscheid preekte hij op indrukwekkende wijze over het gevaar van geestelijke verlating. "De rechtvaardigen ontvluchtten reeds de toekomstige toom," waarschuwde de prediker. "God begint reeds Zijn Noachs te verschepen, hetgeen een profetie en voorzegging is dat de verwoesting nadert."32 William Hunt, *The Puritan Movement*, pag. 259-260.

Hooker werd nu uitgenodigd om de Engelse vluchtelingengemeente van Amsterdam te dienen naast de hieraan reeds verbonden John Paget. Hier aangekomen ondervond hij echter een teleurstelling. Binnen de gemeente bleek men uiteenlopende gevoelens te hebben over de kerkelijke organisatie. Aangezien Hooker niet wilde accepteren dat de classis gezag zou uitoefenen over de binnen haar rayon gevormde gemeenten wendde de streng-Presbyteriaanse Paget zijn invloed bij de Hollandse classis aan om Hookers benoeming te verhinderen. Deze weigerde ook om kinderen te dopen van ouders die geen lid van de kerk waren. Dit was dan ook de reden dat de Classis Amsterdam hem niet wilde toestaan aldaar voor te gaan. Daarom verhuisde Hooker van Amsterdam naar Delft om John Forbes, de Schotse predikant bij het Engelse koopliedengilde, de Merchant Adventurers, in zijn bediening bij te staan. Datzelfde deed hij ook met betrekking tot de door Amesius bediende gemeente te Rotterdam.

Op grond van zijn in Nederland opgedane ervaringen raadde Hooker zijn vriend Cotton, die door Lauds agenten in 1633 op de hielen werd gezeten, dan ook af naar ons land uit te wijken. "De toestand in deze provincies schijnt vanuit mijn beperkt gezichtspunt bijzonder wankel en ellendig," zo liet hij Cotton weten, "De kracht der godzaligheid is, voorzover ik kan zien of horen, hier onbekend."33 33 Keith L. Sprunger, *Dutch Puritanism*; London 1982, pag. 358

De afwijzende houding van de Classis Amsterdam hadden hem kennelijk geen gunstige indruk van ons kerkelijke leven gegeven. Overigens zou uit Hookers

ervaringen in de overzeese kolonies blijken dat, in weerwil van opmerkelijke zegeningen, ook hier de volmaakte kerkstaat niet kon worden bereikt. Rotterdam kan niettemin als de bakermat van een aantal in Congregationalistische geest gevormde predikanten worden aangemerkt.

Eenzelfde ondervinding als Hooker deed in 1633 de reeds genoemde John Davenport (1597-1670) op, toen deze, na door Laud in het nauw te zijn gedreven, naar Amsterdam werd uitgenodigd. Toen het zover was, blokkeerde de Hollandse classis zijn benoeming. Het bleek dat Laud de Nederlandse autoriteiten had gealarmeerd door de Puriteinse predikanten af te schilderen als revolutionairen tegen het koninklijke gezag. Lauds handlangers hadden tevens de Hollandse classis overtuigd van het feit dat Davenport voorvluchtig was voor de justitie. Men diende zich te conformeren óf aan de Kerk van Engeland óf aan die van Nederland. Davenport had reeds min of meer zijn sporen op kerkelijk gebied verdiend. Na te Oxford zijn opleiding te hebben ontvangen kreeg hij een gemeente in Londen, waar hij de algemene aandacht trok door zijn prediking. Na de dood van John Preston werkte hij hier nauw samen met Richard Sibbes en Thomas Goodwin.

Aanvankelijk was hij tamelijk gematigd in zijn standpunt inzake de conformiteit. Hij wilde graag onderscheid maken tussen hetgeen louter ceremonieel en hetgeen zuiver fundamenteel was. Een zaak die voor hem echter "definitief onbespreekbaar" was, was het tijdens Lauds hegemonie veldwinnende Arminianisme, waarvan hij een onverzoenlijke tegenstander bleef.³⁴ William Barker, pag. 273.

Na zijn vertrek uit Amsterdam diende hij achtereenvolgens ook nog de gemeenten van Den Haag en Rotterdam, waarna hij in 1637 naar Nieuw-Engeland vertrok. Hier werd hij een van de stichters van de kolonie New Haven. Hoewel Davenport, in tegenstelling tot Cotton en Hooker, geen opmerkelijke theologische werken heeft geschreven, blijkt uit het feit dat hij een uitnodiging ontving tot het bijwonen van de Westminster Assembly in 1643, tot de gezaghebbende predikers werd gerekend. Genoemd driemanschap wordt wel aangeduid als de "American Connexion".

Een eveneens naar Nederland uitgeweken predikant met wie rekening diende te worden gehouden was **William Bridge** (1600-1671). Na te zijn afgestudeerd te Cambridge was hij een geliefd Puriteins prediker geworden in Norwich in Oost-Engeland, een streek die door aartsbisschop Laud als sterk geïnfecteerd werd beschouwd. Laud was ook erg op Bridge gebeten. Toen deze uit het ambt was gezet en Laud vervolgens aan de koning rapporteerde dat Bridge naar Nederland was vertrokken, schreef de koning in de marge van de brief: "Laat hem gaan, we zijn blij dat we van hem af zijn!"³⁵ Keith L. Sprunger, *The Learned Dr. William Ames*, pag. 212 *Let him go. We are well rid of him.*"

Op zijn tocht naar Nederland bevonden zich **Jeremiah Burroughes**, Sidrach Simpson en John Archer, allen vogelvrijverklaarden, in zijn gezelschap. Bridge vestigde zich te Rotterdam waar Hugh Peter, William Amesius en John Davenport de Engelse gemeente hadden gediend. Hij en John Ward werden uitgenodigd hier als voorgangers op te treden. Nu zij hun vleugels vrij konden uitslaan, erkenden zij hun bisschoppelijke ordening niet langer en bevestigden elkaar op Independenten wijze in het ambt.

In de loop van hun bediening rees er echter geschil tussen Bridge en Ward over de

zogenaamde "prophesyings". Bij deze bijeenkomsten hadden de leden van de gemeente na afloop van de preek gelegenheid om vragen te stellen.³⁶ Keith L. Sprunger, *Dutch Puritanism*, pag. 226-230

Bridge wilde dat wel tolereren, maar dan op gewone werkdagen. Ward was hiervan een voorstander en ontving in dit opzicht steun van Sidrach Simpson, die (nog) niet opnieuw in het ambt was bevestigd. Bridge behield de overhand en Ward werd in januari 1639 afgezet en vervangen door **Jeremiah Burroughes**. Simpson onttrok zich vervolgens en stichtte een tweede gemeente in de Maasstad. Tot oplossing van de geschillen werd met enkele afgevaardigden van Arnhem, namelijk Goodwin, Nye en een tweetal ouderlingen een "plechtige vergadering" belegd, waarop besloten werd Ward in het ambt te herstellen. De vergadering kwam tot de conclusie dat men overijld te werk was gegaan en wederzijds werd schuld beleden.

Waren Thomas Goodwin en Philip Nye, zoals werd opgemerkt, onder invloed van Cotton tot het Congregationalisme overgegaan, er zijn geen bewijzen dat dit met Bridge, Burroughes of Simpson ook het geval was. Zoveel is echter wel zeker dat ook deze drie mannen door hun ervaring in de Nederlandse samenleving hiervoor waren ingewonnen. Toen Bridge later terugkeerde naar zijn vaderland was dat als een volkomen overtuigd Congregationalist en stichtte hij in Norwich en Yarmouth gemeenten in deze geest. Hij verwierp zowel de Engelse als de Schotse vorm van kerkregering en verzweeg in zijn voor het Parlement gehouden preken zijn opvattingen niet. Hierin drong hij steeds aan op "nadere reformatie" van de kerk. Evenals Bridge genoot ook Sidrach Simpson (1600-1655) grote bekendheid als prediker. Toen hij voor de kerkelijke rechtbank werd gedaagd, besloot ook hij naar Nederland te vertrekken. Aangezien hij zijn bisschoppelijke ordening niet meer wilde erkennen werd hij aanvankelijk nog geen voorganger, maar enkel lid van de gemeente van Rotterdam. De door hem na het geschil met Bridge gestichte gemeente, die eerst maar uit enkele leden bestond, kwam weldra mede door de "prophesyings" tot bloei, terwijl die van Bridge ging kwijnen. Aangezien Joseph Symonds als tweede predikant werd bevestigd, stond deze gemeente weldra bekend als de "Simpson-Symonds kerk", dit in tegenstelling tot de "**Burroughes-Bridge kerk**".

De man die John Ward als voorganger te Rotterdam had vervangen, Jeremiah **Burroughs** (1599-1646) werd door de bisschop afgezet, omdat hij het "Book of Sports" niet had gelezen. Nadat de bekende graaf van Warwick hem enige tijd schuilplaats had verleend, vertrok hij naar Nederland en voegde zich bij de gemeente van Rotterdam. Na zijn terugkeer in 1641 kreeg hij een standplaats te Stepney (.n St. Giles, twee van de grootste gemeenten van Londen. Als hij hier voorging trok hij volgens Hugh Peter zulke grote scharen dat hij de naam ontving van de "morgenster", terwijl de namiddag prediker William Greenhill, die eveneens zeer geliefd was, de "avondster" werd genoemd.³⁷ James Reid, *Memoirs of the Westminster Divines* (zie noot 40), Edinburgh [1811], 1982, deel 1, pag. 157.

Burroughes, die als zeer verzoeningsgezind bekend stond, vormde in zekere zin een tegenstelling met Philip Nye (1596-1672), die veel radicaler gezind was. Dit kwam bijvoorbeeld tot uiting op de Synode van Westminster, waar Nye door tegenstanders als een intrigant werd beschouwd. Richard Baxter, die over allerlei zaken ons uitvoerig heeft ingelicht, wist te vertellen dat Nye wel erg rigoureuus was inzake zijn toelatingsnormen voor het Heilig Avondmaal. Er bleven volgens hem in diens gemeente van Acton, Middlesex, "slechts twee vrouwen in de hele stad en parochie over die hij had toegelaten tot de bediening."³⁸ Geoffrey Nuttall, *Visible Saints*, pag.

137.

Gedurende zijn verblijf in Nederland diende Nye enkele jaren de gemeente van Arnhem. Hij behoorde tijdens de periode van het "Commonwealth," toen Oliver Cromwell het staatkundige beleid bepaalde, samen met John Owen en Thomas Goodwin tot de leidinggevende predikanten.

Als de meest gezaghebbende van de naar Nederland uitgeweken Independenten dient hier tenslotte de geleerde en rechtlijnige "Thomas Goodwin (1600-1680) te worden genoemd. Hij was later ook hun grote woordvoerder en pleitbezorger op de Westminster Assembly, waar hij vanwege zijn geleerdheid en godsvrucht algemeen werd gerespecteerd. Deze eigenschappen komen ook uit in het door hem bijgehouden Dagboek, waarin ook een verslag van zijn bekering is opgenomen. Op zesjarige leeftijd ging hij zijn zonden bewenen en genoot hij van de lezing van Calvijns Institutie. "O, hoe zoet was het lezen van sommige gedeelten van dat boek voor mij! Hoe aangenaam was toen voor mij de grondige wijze waarop de waarheden werden voorgedragen!"³⁹

Na diepe wegen van ontdekking en beproeving kwam hij tot zekerheid van zijn geloof en de roeping tot het ambt. Richard Sibbes, de bekende leerling van Perkins, wiens prediking reeds tijdens zijn jeugd veel indruk op hem had gemaakt, adviseerde hem: "Jonge man, als je ooit enig goed zult doen, dan moet je het Evangelie prediken en de vrije genade Gods in Christus Jezus."⁴⁰

Na enige jaren te zijn verbonden aan de universiteit van Cambridge kon Goodwin zich niet langer met een goede consciëntie met het hoogkerkelijke beleid van Laud verenigen. Ook tijdens zijn kortstondig verblijf te Londen werd hem de grond te heet onder de voeten. In 1639 zocht hij zijn toevlucht in Nederland en voegde hij zich bij de vluchtelingengemeente te Arnhem, waar Philip Nye sinds 1633 voorganger was. Vermeld werd reeds dat beide predikanten in het gezelschap van twee ouderlingen in de Maasstad overleg pleegden met de destijds bij de Engelse gemeente dienende predikanten, namelijk William Bridge en John Ward. Deze "Synode van Rotterdam" werd later als een bewijs aangevoerd dat Independenten gemeenten, ondanks bepaalde principiële bezwaren, gebruik konden maken van een synode voor overleg en advies.⁴¹

Hoewel in de vluchtelingengemeente van Rotterdam en soms ook elders dus interne verdeeldheid optrad, evenals dit in de vorige eeuw onder de ballingen te Frankfort het geval was geweest, maakten later de teruggekeerde Independenten predikers bij de staatkundige en kerkelijke verwickelingen gemene zaak. Verschillende van hen, die bekend stonden als bekwame theologen, voerden het woord op de vergaderingen van het Parlement of op de bijeenkomsten van de Westminster Assembly. Ze hebben zowel op het terrein van de kerk als op dat van de staat een rol van betekenis gespeeld. Ion gevolg van Lauds stringente kerkpolitiek was er dus een omvangrijke exodus van Puriteinsgezinden op gang gekomen vanuit Engeland naar de Nieuwe Wereld. In sommige gevallen liep deze

³⁹ William Haller, *The Rise of Puritanism*, pag. 75.

⁴⁰ Janus Reid, *Memoirs of the Westminster Divines*, deel 1, pag. 322, 335.

⁴¹ Keith L. Sprunger, *Dutch Puritanism*, pag. 169-170. Dit bewijs werd aangevoerd

in de door de Independenten ingediende Apologeticall Narration op de Synode van de Westminster. Zie verder hoofdstuk 9, pag. 253.

uittocht, zoals in het geval van Thomas Hooker en John Davenport, dus ook via Nederland. Een bijzondere gebeurtenis uit deze tijd, die wereldhistorische trekken heeft aangenomen, was het besluit van de te Leiden ontstane gemeente naar Amerika te vertrekken. Men voelde zich in deze stad wat betreft de taal en bestaansmiddelen niet zo thuis en vond de heiliging van Gods dag te vrijblijvend. Voorganger John Robinson, die geleidelijk door Henry Jacob en William Amesius was ingewonnen voor het niet-separatistische Congregationalisme, was hiertoe niet bereid en bleef met de meerderheid van de gemeente achter. Wel bond hij voor hun vertrek de scheidende broeders op het hart in het nieuwe vaderland "gemeenschap te zoeken met het godvrezend deel van het koninkrijk van Engeland."⁴² Michael R. Watts, *The Dissenters*, pag. 55.

Onder leiding van de dus uit de gemeente van Scrooby afkomstige Brewster en Bradford voeren de overige gemeenteleden met de "Speedwell" uit Delfshaven, voegden zich in Engeland bij een andere groep personen en staken in 1620 aan boord van de "Mayflower" vanuit Plymouth de Atlantische Oceaan over naar Amerika. In het gezicht van hun toekomstige vaderland sloten de ongeveer honderd opvarenden een Covenant "tot een vereniging van een burgerlijk en politiek lichaam, tot eer van God en tot uitbreiding van het christelijk geloof." Dit Mayflower Compact wordt als de voorloper van de Amerikaanse grondwet beschouwd. Jaarlijks wordt op de vierde donderdag in november, Thankgivings Day genoemd, dit "seed of the nation" (zaad der natie) in de Verenigde Staten officieel herdacht. "Deze voortrekkers werden niet alleen de voorzaten van een kleine staat, maar de stamvaders van een natie."⁴³ R.G. Usher, *The Pilgrims and their History*, 1920, pag. 291. In 1629 emigreerde opnieuw een gedeelte van de gemeente, nu 47 zielen groot. John IZohi11Non in daar echter niet bij geweest, omdat hij in 1625 was gestorven.

De Pilgrim Fathers, zoals zij later werden genoemd, vestigden zich te New Plymouth in Massachusetts. De hier gestichte vrije kolonie werd naar het oude vaderland Nieuw-Engeland genoemd. Onder de krachtige leiding van William Bradford, die van 1621 tot 1656 bijna onafgebroken gouverneur was, kwam deze nederzetting na diepgaande beproevingen tot grote bloei. Op deze wijze werd het Congregationalisme in de Nieuwe Wereld geplant. Hier zou het niet alleen wortel schieten, maar in geestelijk opzicht ook rijke vruchten dragen. In de eerste, tijdens koningin Elizabeth gestichte kolonie Virginia, werd de Engelse staatskerk de officiële kerk. Dit gold eveneens van de later op de westkust ontstane kolonies als Noord- en Zuid Carolina en Georgië, waar dus ook het episcopale stelsel met het Prayer Book zijn intrede deed.

De Engelse dissenters daarentegen, die zich meer noordelijk in Nieuw-Engeland, bestaande uit Maine, Massachusetts, New Hampshire en Connecticut, vestigden, waren overwegend Puriteinsgezind. Hoewel zij dus aan de Church of England verbonden bleven, was het nu met alle aan het papisme herinnerend ceremonieel afgelopen. Zij waren en bleven ambtsdragers van het Establishment en besliste tegenstanders van separatisme. Onderscheidene reeds genoemde karakteristieke voorgangers en theologen hebben van hieruit, zoals we nog zullen zien, ook door hun geschriften invloed uitgeoefend op de kerkelijke ontwikkeling in het moederland. De Nederlanders, die in deze tijd de kolonie Nieuw-Nederland stichtten rond de plaats Nieuw Amsterdam, waren echter overwegend lid van de Nederlandse Gereformeerde Kerk (classis Amsterdam).

In 1631 werd aan de "settlers" het koninklijk charter voor Massachusetts verleend en een kerk te Salem gebouwd. In deze periode arriveerde een grote groep emigranten

onder leiding van John Winthrop (1588-1649). Weldra werden talrijke kerken gebouwd, waarbij krachtig overtuigde en voortvarende voorttrekkers als John Cotton en de andere genoemde predikers, evenals een Richard Mather (1596-1669) een voorname plaats innamen. Ook in Connecticut werd in 1636 een kolonie gesticht met Thomas Hooker te Hartford als dominerend theoloog, terwijl enkele jaren later de New Haven kolonie tot stand kwam onder leiding van John Davenport. Al de hier genoemde predikanten waren grondig onderlegde theologen en beginselvast van karakter. Als overtuigde Puriteinen erkenden zij alleen de Bijbel als enig wettig richtsnoer, niet alleen voor de inrichting van de kerk, maar ook voor die van de staat.

Ten gevolge van de "Great Migration" uit de jaren 1630 kwamen ongeveer 80.000 Engelse burgers aan in de Nieuwe Wereld, van wie 20.000 een plaats vonden in Nieuw-Engeland. De hier gestichte kerken hadden zoals reeds vermeld overwegend een Congregationalistische structuur. De nadruk viel op het zelfstandig karakter van elke gemeente. Men pretendeerde de oude vaderlandse Kerk van Engeland in de Nieuwe Wereld voort te zetten als een kolonie onder toezicht van de Kroon! Men wilde niet als separatisten worden beschouwd, maar als wettige leden van de Engelse staatskerk en tevens loyale onderdanen van het koningshuis!

Hiervan een zekere Francis Higginson in april 1629 Engeland via Grave send ging verlaten om in Massachusetts predikant te worden en hij net zijn vrouw en kinderen op het achterdek stond om het vaderland een laatste groet toe te werpen, moet hij ongeveer het volgende hebben uitgeroepen: "Wij zullen niet zeggen, zoals de separatisten plachten te zeggen wanneer zij Engeland verlieten: 'Vaarwel, Babylon, vaarwel Rome!' Maar wij zullen zeggen: 'Vaarwel, dierbaar Engeland, vaarwel, Kerk van God in Engeland en alle christelijke vrienden aldaar!' We gaan niet naar Nieuw-Engeland als separatisten van de Kerk van Engeland, ofschoon we wel moeten scheiden van haar verdorvenheden, maar we gaan om het positieve gedeelte van onze kerkreformatie uit te voeren en het Evangelie te verkondigen in Amerika!"⁴⁴⁴⁴ Cotton Mather. *Magnalia Christi, Americana*, pag. 367

Hoofdstuk 8

De burgeroorlog en het einde van het Stuartregime

DE STRIJD TUSSEN KONING EN PARLEMENT — SCHOTLAND EN ENGELAND

"De Burgeroorlog was de Engelse tegenhanger van de continentale godsdienstoorlogen en van de Dertigjarige Oorlog en deze werd veroorzaakt door de vrees dat Karel I en zijn aanhangers instrumenten waren van de Contra-Reformatie, die erop gericht was de absolutistische tendensen die in Europa vorm kregen, naar de Engelse bodem over te brengen," zo karakteriseert Michael R. Watts de situatie terecht.¹ Michael R. Watts, *The Dissenters. From the Reformation to the French Revolution*, Oxford 1085, pag. 77

Hoewel ook de rechten en vrijheden van het Parlement in het geding waren, vormde toch de godsdienst de voornaamste inzet van de komende strijd. Gehoorzaamheid aan de Kroon mocht dan de grote erfenis van het Tudor-tijdperk zijn geweest, de koning had echter in toenemende mate de genegenheid en het vertrouwen van zijn onderdanen verloren.

In deze explosieve toestand beging hij, daartoe geïnspireerd door aartsbisschop Laud, de onvergeeflijke misslag het in Engeland geldende episcopale systeem, zonder enig voorafgaand overleg met de Schotse autoriteiten, aan Schotland op te dringen. Hierbij diende het bij velen papistische geachte Book of Common Prayer de plaats in te nemen van het Book of Common Order van John. Knox. "In Schotland," schreef Thomas Carlyle, "ontdekte Dr. Laud tot zijn spijt helemaal geen religie." Laud zelf constateerde: "Ik ontdekte geen koorhemden, geen altaren, geen buigingen ervoor, helemaal geen religie, voorzover ik kan zien." ² Michael Carlyle, *The Fellers and Speeches of Oliver* London, 1904, deel I, pag. 14

De betreffende koninklijke proclamatie werd bij de marktkruisen, de gebruikelijke publicatieplaatsen van de voornaamste steden, bekend gemaakt. Deze handelwijze veroorzaakte een storm van protest en werd het sein tot een algemene opstand en het begin van een jarenlang durende burgeroorlog.

De vrijheidslievende en van de ware religie overtuigde Schotten waren het hanteren van de wapenen en het oorlogvoeren door de eeuwen heen niet ontwend. Talrijke arme landgenoten, die op de schrale grond geen bestaan konden vinden, hadden bovendien zij aan zij als vrijwilligers meegevochten in de legers van Gustaaf Adolf en andere kampioenen van het protestantisme. De feodale clan- hoofden, zoals de graaf van Argyle, waren vurige voorstanders van de Presbyteriale kerkregering en aarzelden niet, ondanks een soms sterke royalistische gezindheid, de bedreigde Schotse "Kirk" te verdedigen tegen de agressieve Kroon. Ongetwijfeld was er in Schotland een kerkelijke beweging die parallel liep met de anglo-katholieke beweging in Engeland, waarvan Laud de promotor was, maar de omvang hiervan was tamelijk gering.

Onder degenen die krachtig verzet boden tegen het koninklijk-bisschoppelijke beleid nam **Alexander Henderson** (1583-1646), hoogleraar te St. Andrews, een vooraanstaande plaats in. Hij was opgeleid aan genoemde universiteit en aanvankelijk een vurig voorstander van het episcopaat. Toen hij in 1614 als predikant van de parochie van Leuchars moest worden bevestigd, had de bevolking van het graafschap Fife, die zeer afwijzend stond ten opzichte van het bisschoppelijk regime, de kerkdeur

dictgespijkerd. De kerkelijke functionarissen zagen zich genoodzaakt door een raam te klimmen en Henderson werd in een lege kerk in het ambt bevestigd. Toen enige jaren later de beroemde prediker Robert Bruce in de omgeving zou voorgaan, had Henderson een plaatsje gezocht in een donkere hoek van de kerk. Do'or middel van de prediking naar aanleiding van Joh. 10: 1 over de deur der schapen werd hij krachtadig van de waarheid overtuigd en na gedaan onderzoek een overtuigd aanhanger van het Presbyterianisme.

Een bijzonder markante figuur in het verzet tegen. Laud was ook **Samuel Rutherford** (1600-1661), die in 1627 te Anwoth een aanstelling ontving als prediker en hier in korte tijd zijn vrouw en twee kinderen verloor. Hij wordt "de meest complexe en kleurige figuur van alle Schotse theologen," genoemd, "van wie het moeilijk is een bevredigende omschrijving te geven."³ J.D. Douglas, *Light in the North: The Story of the Scottish Covenanters*, Grand Rapids 1964, pag. 48.

Na als kind op wonderlijke wijze van de dood te zijn gered en vervolgens naar eigen zeggen een verspilde jeugd te hebben geleid kwam hij op vierentwintigjarige leeftijd tot bekering. Zijn theologische opleiding volbracht hij op voorspoedige wijze aan de universiteit van Edinburgh.

In 1627 werd hij als predikant aan de gemeente van Anwoth in Galloway verbonden. Rutherford was als prediker vurig van geest. Door de Schotse kerkhistoricus John Wodrow wordt hij beschreven als "een van de meest bewogen en toegenegen predikanten van zijn tijd of misschien wel van alle tijden van de Kerk."⁴

Tijdens het primaat van aartsbisschop Laud werd hij gedurende anderhalf jaar uit zijn geliefde gemeente Anwoth naar Aberdeen, een centrum van episcopaaalse en Arminiaanse opvattingen, verbannen. Hier schreef hij de meeste van zijn later uitgegeven Godsdiensstige Brieven.⁵

Evenals het verslag van Bunyans pelgrimage werd deze in gevangenschap geschreven brievenverzameling "een indrukwekkende en duurzame bijdrage aan de Kerk van Christus."⁶

In 1638 werd hij benoemd tot hoogleraar te St. Andrews, het voornaamste theologische opleidingsinstituut van Schotland. Een van zijn bekendste studenten was William Guthrie. Een benoeming aan de universiteit van Utrecht werd, evenals die van Edinburgh, door hem afgewezen. Van de in totaal negen kinderen die hij ontving, overleefde slechts een dochter hem. Rutherford liet een schat aan theologische geschriften na. Samen met Henderson en nog enkele Schotse theologen nam hij deel aan de Synode van Westminster (1643-1649). Op deze roemruchte bijeenkomst zullen we hem later nog wel ontmoeten.

De door de koninklijke proclamatie veroorzaakte opwinding lokte een merkwaardig incident uit op de bijeenkomst in de St. Gileskathedraal te Edinburgh, waar het Prayer Book zou worden geïntroduceerd. Hierbij was niet alleen de bisschop van Edinburgh, maar ook de aartsbisschop van St. Andrews aanwezig. Enkele personen uit de aanwezige menigte konden zich niet bedwingen een overluid protest te laten horen. Volgens de overlevering waagde de bejaarde Jannet Geddes het zelfs een vouwstoeltje naar de dienstdoende geestelijke te werpen. De oproerlingen werden verwijderd, maar de demonstraties van ontevredenheid op straat hielden aan. De invoering van het Gebedenboek werd voorlopig uitgesteld. Er kwam een stroom van petities los en vervolgens ontstond er een intensief diplomatiek verkeer met Londen.

Bij het uitblijven van een bevredigende oplossing kreeg de tegenstand geleidelijk een georganiseerd karakter.

4 Robert Wodrow, *The History of the Sufferings of the Church of Scotland from the Restoration to the Revolution*, Glasgow 1830, deel 1, pag. 205.

5 *Letters of Samuel Rutherford. With a Sketch of his Life and Biographical Notices of his Correspondents* by the Rev. Andrew Bonar, reprint Edinburgh 1984. Zie "Het leven en sterven van Mr. Samuel Rutherford" en de "Aanteekeningen" hierop in *Godsdienstige Brieven van Samuel Rutherford*, Veenendaal 1973. (Naar de Nederlandse vertaling, Utrecht 1855).

6 Zie Faith Cook, *Samuel Rutherford and his Friends*, Edinburgh 1996. Ned. veit, Kampen 1996, pag. 17.

Onder leiding van de met veel staatkundige capaciteiten bedeelde Alexander Henderson werd in het roemruchte jaar 1638, volgens een oude adellijke traditie, een plechtig National Covenant, een *nationaal verbond met God*, gesloten. De tekst hiervan werd samengesteld en voorgelezen in een bijeenkomst van voornamelijk Schotse edelen in Greyfriars Kirk op 28 februari 1638. Hierin werd niet alleen trouw aan de ware gereformeerde religie, maar ook aan de koning en aan de vrede van het koninkrijk gezworen. De predikanten, edelen en gewone burgers werden de volgende dag in de gelegenheid gesteld het Covenant te ondertekenen op het kerkhof van Greyfriars, "waarbij tonelen van buitengewone geestdrift werden betoond."⁷

Kan Henderson als de geestelijke vader van het Covenant worden beschouwd, dan moet de jonge en begaafde jurist Archibald Johnston, Lord Warriston (1611-1663) "de advocaat van het Covenant" worden genoemd.⁸

⁷ J.H.S. Burleigh, *A Church History of Scotland*, pag. 218.

⁸ Alexander Smellie, *Men of the Covenant*, London 1962, pag. 131.

Als een oprecht Puriteinsgezind "ruling elder" (regeerouderling) vertegenwoordigde hij later de Kerk van Schotland op de Westminster Assembly.

De nationale synode, de General Assembly, die in Schotland meer gezag had dan het

eigen parlement, zette de bisschoppen af en verwierp de hele kerkelijke organisatie die de Stuarts hadden ingesteld, omdat dit was geschied zonder autorisatie van de Kirk. De door Jacobus I in 1617 uitgevaardigde Vijf Artikelen van Perth werden strijdig met de kerkelijke confessie verklaard. In de ogen van Karel I was dit optreden pure rebellie en hij maakte terstond een leger gereed om de opstandelingen tot de orde te roepen. De koning, die nooit gebrek aan persoonlijke moed kon worden verweten, rukte in 1639 met een afdeling militairen op naar de grens, maar de Engelsen waren weinig gezind tot oorlogvoeren tegen landgenoten. Bovendien was het leger slecht getraind en betaald. Het Schotse leger stond onder bevel van Alexander Leslie, die evenals andere officieren ervaring had opgedaan in continentale oorlogen en die zelf gediend had onder Gustaaf Adolf.

Na deze **Eerste Bisschopsoorlog**, die zonder ernstige gevechtshandelingen was verlopen, zag de koning zich genoodzaakt bij de Pacificatie van Berwick (18 juni 1639) met de Schotten een vergelijk te treffen. Zijn gezag in Schotland bleef dus betwist en hij zocht op middelen om dit euvel te herstellen.

Na de dood van Buckingham was de koning steeds meer onder invloed geraakt van Thomas Wentworth, die door hem verheven was tot graaf van Strafford. Tijdens diens bewind in Ierland had deze gunsteling kans gezien niet alleen de Rooms-katholieke Ieren tegen zich in te nemen door hen van hun grondbezit te beroven, maar ook de Presbyteriaanse Schotse kolonisten in Ulster. Als het enigszins kon, zorgde hij dat laatstgenoemden vanwege hun sympathie voor de Engelse Puriteinen werden verdreven. Hij had in Ierland militaire voorbereidingen getroffen voor steunverlening aan de koning en was daarom in parlamentskringen gehaat en gevreesd. Strafford was ook bijzonder bevriend met aartsbisschop Laud. Nu Engeland in een crisistoestand dreigde te geraken, werd Strafford door de koning naar Londen ontboden.

Meer dan ooit verkeerde de koning in financiële nood. Alleen het Parlement kon de broodnodige geldelijke middelen verschaffen om de oorlog tegen Schotland voort te zetten. Strafford adviseerde de koning dan ook om het Parlement, dat gedurende een periode van elf jaar niet was samengekomen, weer bijeen te roepen. Toen dit gerucht zich verspreidde, reageerde de gehele natie met een zekere opluchting. De afgevaardigden kwamen echter terstond weer met hun oude politieke en godsdienstige grieven tevoorschijn, zodat

Karel overhaast in april 1640 dit **"Korte Parlement"** ontbond. In de kortstondige oorlog die nu volgde, de Tweede Bisschopsoorlog, pleegden de Schotten een geslaagde invasie in Engeland. Vanzelfsprekend moesten nu opnieuw de afgevaardigden worden bijeengeroepen. Zij vormden nu in november 1640 het zogenaamde "Lange Parlement," dat gematigd episcopaals, maar in meerderheid presbyteriaans van opvatting was en dat de weg zou effenen tot wat wel de "Puriteinse Revolutie" wordt genoemd.

Gedurende de eerste zittingen van dit Parlement, die gepaard gingen met grote agitatie onder het volk, kwamen bekwame, vrijheidlievende en Puriteinsgezinde woordvoerders als de onverschrokken John Pym en John Hampden aan het woord, die de gehate Lord Strafford in staat van beschuldiging stelden. Na een kortstondig proces was de koning, mede onder druk van het opstandige volk, genoodzaakt het doodvonnis van Strafford te ondertekenen.

"Black Tom Tyrant", zoals hij door het volk werd genoemd, werd vervolgens in mei 1641 onthoofd. "Karel I ondertekende zijn eigen doodvonnis, toen hij het dat van Strafford deed," oordeelt Alfred Plummer, "want diens dood liet hem zonder een enkel persoon van eersterangs kwaliteiten aan zijn zijde."9

Vele parlamentsleden waren ook steeds tegenstanders geweest van de kerkelijke maatregelen van Laud, die nu alvast in de Tower werd opgesloten. Zijn terechtstelling liet nog vier jaar op zich wachten. De parlamentsleden waren, aangezien het absolutisme van de koning inbreuk had gemaakt op hun rechten en vrijheden, in staatkundig opzicht verenigd. Men was zich er echter wel van bewust dat de kerkelijke zaken een bron van verdeeldheid zouden kunnen worden. Voordat dus de kerk nader zou worden gereorganiseerd, diende eerst de veiligheid van de staat te worden verzekerd. Alfred Plummer, *Englisch Church History*, pag. 136, 137

Terwijl in de zomer van 1641 het Parlement in zijn besluitvorming streefde naar beperking van het koninklijk absolutisme, trachtte Ka rel, door een tegemoetkomende houding, de Presbyteriaanse Schotten voor zich te winnen. Juist in deze tijd kwamen zeer verontrustende berichten binnen van het door de Rooms en aangerichte bloedbad onder de protestanten in Ierland, een zaak waarvoor het bewind van Strafford mede verantwoordelijk werd geacht. Militair op treden hiertegen werd unaniem noodzakelijk gevonden. Men weiti echter in het Parlement van gevoelen dat de leiding van een militaire expeditie niet aan de koning en het aan hem gehechte officierencorps kon worden overgelaten, omdat men hen van sympathie voor de Roomse leren verdacht. De niet van macht en invloed ontblote royalisten mochten beslist niet worden onderschat!

Met het oog hierop en tevens om eigen optreden te rechtvaardigen werd een samenvatting van de grieven tegen de koning, de Grand Remonstrance, opgesteld en hem aangeboden. Aangezien de inhoud hiervan voor de koning onaanvaardbaar was, besloot hij tot een staatsgreep om zich van de lastige tegenstanders te ontdoen. Op 4 januari 1642 verscheen hij onder begeleiding van een gewapende lijfwacht in het Lagerhuis om vijf oppositieleiders, onder wie Pym en Hampden, gevangen te nemen "en ze aan hun oren eruit te trekken." De betrokkenen waren echter van tevoren gewaarschuwd en binnen de City gevlucht. De stad Londen weigerde vervolgens de koning niet alleen de toegang tot de stad, maar ook de uitlevering van de vijf parlamentsleden. De koning trok zich nu in Windsor terug en liet troepen aanwerven, terwijl de koningin naar het vasteland vertrok om, door de verpanding van haar kroonjuwelen,, haar benarde echtgenoot aan geld te helpen.

Karel vluchtte nu naar het koningsgezinde Noorden van Engeland en liet voorlopig het machtige Londen aan de invloed van zijn tegenstanders over. Het strookte echter niet met zijn karakter en zijn verheven absolutistische opvattingen zich bij de feiten neer te leggen. Een burgeroorlog was nu onvermijdelijk geworden. Nu alle vreedzame middelen tot wederzijds overleg hadden gefaald, zou het zwaard moeten beslissen. Hiermee was een van de meest bewogen perioden van de Engelse nationale historie aangebroken, een die diep ingrijpende gevolgen heeft gehad. Een periode die ook van niet te onderschatten betekenis voor de kerk van Engeland, Schotland en Ierland is geweest.

Het kwam nu dus inderdaad tot een breuk met de koning. Velen die het repressieve bewind moe waren, stelden zich achter de zaak van het Parlement. Dit kon nu de strijd met het koninklijk absolutisme niet meer uit de weg gaan. De godsdienst vormde, naast het constitutionele recht van het Parlement, de voornaamste inzet van de komende strijd. De koningsgezinden, Cavaliers genoemd, rekruteerden hun aanhang uit de oude adellijke geslachten en uit bepaalde kathedraal- en marktsteden in Noord- en Oost-Engeland. De aanhangers van het Parlement, vanwege hun veelal rond geknipte haren Roundheads genoemd, concentreerden zich voornamelijk in Londen en in "de industrie- en havensteden van het zuiden en westen. Zij vertegenwoordigden de

wereld van de opkomende economie.

De Rooms-katholieken waren zonder uitzondering aanhangers van de koning, of liever gezegd van de koningin. Hoewel de welvarende graaf van Worcester de koning op grote schagil steun verleende,

leed diens partij aan chronisch geldgebrek, terwijl het Parlement door een doeltreffende belastingpolitiek over veel ruimer financiële middelen beschikte. Ook de zee werd, met de machtige havenstad Londen als uitvalsbasis van de Royal Navy, door de tegenstanders van de koning beheerst. Toch waren de Cavaliers, die meer bedreven waren in oorlogvoeren, tegen het eind van 1643 erin geslaagd grote delen van het noorden en zuid-westen te bezetten. De koning kreeg op onwaardeerbare wijze hulp van zijn tweeëntwintigjarige neef Prins Rupert, die zich tijdens de veldtochten in Duitsland de door de Zweden gevoerde oorlogstactiek eigen had gemaakt. Hij zorgde voor een afdeling cavalerie waar de tegenstander weinig dat gelijkwaardig was tegenover kon stellen.

In de loop van 1643 ontwikkelde de legerleiding van de Cavaliers een groot strategisch plan om Londen van drie zijden aan te vallen. Nadat de belangrijke stad Bristol in hun handen was gevallen, liep dit ondernemen spaak op het onregelmatige en lokale optreden van de koninklijke legers. Het werd aan beide zijden duidelijk dat een oorlog alleen gewonnen kon worden met behulp van een militair apparaat met een langdurig dienstverband, waarbij regelmatige uitbetaling van soldij gewaarborgd was. De koning had niet het geld om hem hiertoe in staat te stellen, aldus Trevelyan, het Parlement echter had het geld, als het nu ook maar het vernuft zou bezitten.' 10 G. M. Trevelyan, *History of England*, pag. 411.

Een man die zich als organisator en aanvoerder van het Parlementsleger een naam zou verwerven, was Oliver Cromwell (1599-1658). Hij was het voorbeeld van een Puriteins landedelman, die zelf zijn landerijen bewerkte en veel contacten onderhield met het gewone volk. Aangezien de hieruit gerekruteerde vrijwilligers meestal de lokale hoofden volgden stelde ook Cromwell, hoewel zonder enige militaire ervaring, enkele compagnieën samen tot steun aan de parlementaire zaak. Hij had in het begin van de Burgeroorlog meegevochten te Edgehill en hier de superioriteit van de koninklijke cavalerie opgemerkt. Vandaar dat hij na zijn terugkeer zich toeleegde op de training van noodzakelijke ruitery. Hierdoor vermeerderde geleidelijk het aantal van zijn "Ironsides" (ijzervreters), zoals zijn troepen spottend werden genoemd. Ook de meer moderne en aan de Zweden ontleende oorlogstactiek werd door hem aanvaard.

Cromwell had zich voor deze zaak reeds grote financiële offers getroost. Het behoefde dan ook niet te verwonderen dat hij spoedig tot de rang van kolonel werd verheven. Hem werd de opdracht verleend de oostelijke graafschappen rond Cambridge tegen de noordelijke dreiging van de markies van Newcastle te verdedigen. Toen het in het begin van 1643 tot een treffen kwam, wist hij met veel militair beleid een overwinning te behalen door een veel sterkere royalistische legerafdeling te Newark te verslaan. "Het hele geluk van de Burgeroorlog was gelegen in die onbekende schermutseling," aldus S.R. Gardiner. Cromwell had zijn sporen verdiend! 11 S.R. Gardiner, *History of the Great Civil War 1642-'49*, London 1886-'91, deel I, pag. 143.

Een belangwekkende gebeurtenis in deze tijd was de uitgave van de zogenaamde *Souldiers Pocket Bible*. Deze beknopte zakbijbel bevatte een aantal aan de Geneefse Vertaling ontleende teksten, die de vrome soldaat als gids moesten dienen tijdens de lotgevallen van de oorlog. Hoewel niet kan worden aangetoond dat Cromwell hierin de hand heeft gehad, wijst deze uitgave onmiskenbaar op de door hem gelegde nauwe

betrekking tussen religie en levenspraktijk.¹²

12 Bij nader onderzoek is gebleken dat de datum van uitgave van deze Souldiers Pocket Bible is geweest op 3 augustus 1643. Deze is samengesteld door Edmund Calamy, die waarschijnlijk geestelijk verzorger in het leger is geweest. De teksten zijn voornamelijk genomen uit het Oude Testament. Voor de bewering, dat deze uitgave door -Cromwells leger is gebruikt, pleit het feit dat de teksten zijn ontleend aan de Geneefse Bijbel, waaraan de Puriteinen destijds nog de voorkeur gaven boven de King James' Version uit 1611. In 1895 verscheen een facsimile-uitgave onder de titel Cromwell's Soldiers Bible.

De jonge veldheer, die in deze tijd eens op kennelijke wijze aan de dood ontsnapte, was ten volle overtuigd van de rechtvaardigheid van de zaak waarvoor hij streed.

Hij legde met zijn jeugdige en onverschrokken vrijwilligers de grondslag van het New Model Army, het nieuwe legerkorps, dat zich behalve door krachtige godsdienstige overtuiging ook onderscheidde door strenge discipline. Als de Cavaliers, die slecht werden uitbetaald, zich na het oorlogsbedrijf te buiten gingen aan plunderingen en drinkgelagen, hoorde men in het legerkamp van de Roundheads, die spottend als de "Saints" werden aangeduid, psalmgezing opklinken en kwam de pocketbijbel tevoorschijn. De voedselvoorziening en uitbetaling van de soldij waren bovendien verzekerd. Daar geen van beide partijen in staat was een beslissing te forceren ontstond in militair opzicht een patstelling. Intussen werden de verhoudingen binnen de parlementaire richting verstoord door verschil van opvatting tussen de Presbyterianen en de Congregationalisten (of Independenten) over een bepaalde mate van consciëntie- vrijheid binnen het geheel van de nationale kerk. Cromwell, die sterk afkerig was van alle consciëntiedwang, helde over naar de opvattingen van laatstgenoemden. Alle hoop was nu gevestigd op een eventuele uitspraak van de inmiddels bijeengekomen Westminster Assembly, een vergadering van theologen, die in deze netelige zaak advies zou uitbrengen aan het Parlement. De hier aanwezige Schotse delegatie liet zich uiteraard kennen als een voorstander van de Presbyteriaanse vorm van kerkregering, welke zich sinds de dagen van John Knox en Andrew Melville in het thuisland had ontwikkeld. Aangezien deze materie in een afzonderlijk hoofdstuk wordt besproken, gaan we er hier verder aan voorbij.

De hier gerezen controverse in het gezicht van de vijand zou de overwinning van de koninklijke legers hebben kunnen betekenen. In deze kritieke situatie wist de diplomatieke Pym een van zijn laatste staatkundige resultaten te boeken door een alliantie te sluiten niet de Schotten. In ruil daarvoor eisten deze de reformatie van de Kerk van Engeland volgens het Presbyteriaanse model van kerkregering.

Dit leidde in september 1643 tot het Solemn League and Covenant (een plechtige afspraak en verbond), dat door Alexander Henderson was opgesteld en door de Schotse Assembly was goedgekeurd. Hierbij werd afgesproken dat de Schotse legers zich met die van het Parlement zouden verenigen in een gezamenlijk optreden tegen de koning. Het Parlement nam de in wat vage bewoordingen gestelde belofte van "een grondige reformatie" op zich, "overeenkomstig het voorbeeld van de beste gereformeerde kerken." Bij wijze van waarborg was echter de zinsnede "overeenkomstig het Woord van God" eraan toegevoegd. Op deze enigermate dubbelzinnige formulering verzekerde Pym zich van de hulp van de Schotse wapenen.

Pym stierf korte tijd daarna, maar zijn politiek droeg vrucht. De Engelse legers onder aanvoering van Fairfax en Cromwell, samen met de Schotten onder David Lesley,

versloegen de noordelijke Cavaliers bij Marston Moor, ten gevolge waarvan een groot deel van Noord-Engeland in hun handen viel. Het was verreweg de grootste slag in de oorlog. De interne rivaliteit tussen Presbyterianen en Independenten liet zich ook hier weer gelden. De Schotse afgevaardigden te Westminster beijverden zich Lesley het leeuwendeel van de overwinning toe te schrijven, maar het prestige van de in deze strijd gewonde Cromwell nam niettemin bijzonder toe. Cromwell zelf schreef evenwel, zoals uit een in deze tijd geschreven brief blijkt, de overwinning toe aan Gods voorzienig bestel. De slag bij Marston Moor was even beslissend voor Cromwell persoonlijk als voor de oorlog in het algemeen.

Dat de strijd niet krachtig werd voortgezet, was mede toe te schrijven aan het aarzelende optreden van de opperbevelhebber, de graaf van Manchester. Hij kwam met een veelzeggend argument: "Ingeval wij de koning negenennegentig keer zouden verslaan, zouden wij, en ons nageslacht, toch nog onderdanen blijven, maar als hij ons maar één keer zou verslaan, dan zullen wij worden opgehangen en zal ons nageslacht zijn geruineerd."¹³ Robert S. Paul, *The Lord Protector. Religion and Politics in the Life of Oliver Cromwell*, London 1955, pag. 88.

Hierbij dient wel te worden bedacht dat de graaf Presbyteriaans van overtuiging was. Dat de Schotten zich beijverden om Cromwell van het oorlogstoneel verwijderd te krijgen was evenmin bevorderlijk voor de goede zaak. Om tot een oplossing te komen werd in het Parlement de zogenaamde Self-denying Ordinance aangenomen, waarbij werd afgesproken dat alle toenmalige officieren die parlamentslid waren, hun functies zouden neerleggen. Zowel Manchester als Cromwell gaven hieraan gehoor. Het is moeilijk om niet te concluderen, schrijft Gardiner, dat Cromwell niet alleen bereid was zijn verzet tegen de in zijn ogen onbekwame opperbevelhebbers op te geven, maar ook zijn bijzondere positie in het leger op te offeren. "Hij had tegen zich de Schotten, het Hogerhuis en een aanzienlijke minderheid in het Lagerhuis."¹⁴ R.S. Gardiner, *History of the Great Civil War*, deel II, pag.

Fairfax, Puriteins gezind, maar geen uitgesproken Presbyteriaan, werd nu tot kapitein-generaal gekozen. De meerderheid van het Parlement was echter overtuigd van Cromwells onmisbaarheid in militair opzicht. Fairfax had een competente aanvoerder van de cavalerie nodig en drong aan op de benoeming van Cromwell. Zonder diens toedoen werd deze benoemd als Fairfax' luitenant. Na de parlementaire bekrachtiging hiervan werd hem vervolgens het bevel toevertrouwd over de cavalerie. Dank zij Cromwells voortvarend optreden bracht het parlamentsleger Karel I op 13 juni 1645 de zware nederlaag bij Naseby toe. Door zijn politieke manoeuvres had de koning bovendien alle in hem gestelde vertrouwen verloren, behalve misschien van de Schotten. Uit de correspondentie van Robert Baillie, een van de Schotse afgevaardigden te Westminster, treedt namelijk aan het licht dat men Cromwell als een veel groter gevaar beschouwde dan Karel Stuart. "De wegen van Gods voorzienigheid moeten echter een groot vraagstuk voor Baillie zijn geweest," concludeert Robert Paul.¹⁵ Robert S. Paul, *The Lord Protector*, hfd 9

De koning trachtte hoe dan ook te vermijden dat hij in handen zou vallen van generaal Fairfax. Hij wist in vermomming uit het belegerde Oxford te ontsnappen en arriveerde in het Schotse legerkamp. De capitulatie van Oxford markeerde feitelijk de bekroning van de door de Roundheads gevoerde strijd en het einde van de Eerste Burgeroorlog. De koning hoopte dat de Schotten ontgoocheld zouden raken over het sectarisme, radicalisme en republikanisme dat aan het Engelse leger werd toegeschreven. Aangezien de koning echter weigerde het Covenants te ondertekenen,

accepteerden de Schotten van het Engelse Parlement een grote som geld ter vergoeding van de gemaakte kosten en marcheerden huiswaarts. De koning lieten zij in de handen van zijn Engelse onderdanen.

Het feit dat de koning was verslagen, betekende echter nog niet dat de nationale vrede was gevestigd. Weldra traden de interne tegenstellingen duidelijker aan het licht tussen het Parlement, dat overwegend Presbyteriaans was en het onoverwinnelijk geachte leger, waarin de Independenten de overhand hadden. Cromwell speelde aanvankelijk nog een bemiddelende rol tussen leger en Parlement. Nadat de koning door de Schotten aan het Parlement was uitgeleverd, trachtten de Presbyterianen met de koning tot een vergelijk te komen. Als voorwaarde werd hiertoe gesteld dat het episcopaat zou worden afgeschaft en de Presbyteriaanse kerkorde als de enig geldende in Engeland zou worden ingevoerd. De in het leger machtige Independenten vreesden echter de uitsluiting van eigen kerkelijke richting en weigerden aan deze afspraak hun goedkeuring te geven.

Zij zouden dan tevergeefs voor hun godsdienstige opvattingen hebben geleden en gestreden. In zekere zin gold deze zienswijze ook van de nog weinig talrijke baptistische en andere "sectarische", maar niettemin calvinistisch georiënteerde richtingen binnen het leger.

Het in meerderheid Presbyteriaanse en machtsbewuste Parlement opende nu geheime besprekingen met de Schotten. Men streefde ernaar om de koning naar Schotland over te laten brengen en vervolgens bevel te geven tot de ontbinding van Cromwells New Model Army. Het Parlement voelde zich in zijn onafhankelijke positie bedreigd en wilde zich, nu het leger kon worden gemist, van een hinderlijke concurrent ontdoen. Dat dit besluit in een kritieke politieke toestand en zonder betaling van achterstallige soldij geschiedde, maakt de verbittering onder de militairen, die hun leven voor de nationale zaak in de weegschaal hadden gesteld, verklaarbaar. Aangezien Cromwell en zijn officieren nadrukkelijk een voorbarige en onbetrouwbare overeenkomst tussen het Parlement en de koning wilden verhinderen, moet de houding van het Parlement, zowel in moreel als politiek opzicht, worden afgekeurd.

In deze explosieve situatie werd Cromwell ernstig ziek. Na te zijn hersteld schreef hij aan generaal Fairfax:

"Het heeft God behaagd mij van een gevaarlijke ziekte op te richten. En ik moet aller-gewilligst belijden dat de Heere (in deze bezoeking) de ingewanden van Zijn barmhartigheid jegens mij heeft gewend. Ik ontving in mijzelf het vonnis des doods, opdat ik zou leren te vertrouwen op Hem, Die de doden verwekt en geen vertrouwen te hebben in het vlees. Het is een gezegende zaak dagelijks te sterven, want wat is er in deze wereld om gewaardeerd te worden? De beste mensen en dingen naar het vlees zijn lichter dan ijdelheid. Ik acht dit alleen maar goed te zijn, namelijk om de Heere en Zijn arm, veracht volk lief te hebben, zich voor hen te beijveren en bereid te zijn om met hen te lijden. En hij die hiertoe waardig bevonden mag worden, heeft grote genade van de Heere verkregen."16 Thomas Carlyle, *The Letters and Speeches of Oliver Cromwell*, deel I, pag. 295 (Letter LIV). Vgl. 2 Kor. 1 : 9. Een brief die ons een blik vergunt in Cromwells zielenleven.

Noch de koning, noch het Parlement wilde van enige tolerantie voor andere richtingen weten. Het verschil van opvatting tussen het Independent leger en het Presbyteriaanse Parlement werd zo acuut dat oppositie tegen de koning de enige band was die hen nog samenbond. Het Parlement wilde dat het hele land het Covenant zou aannemen. De Independenten hadden echter niet gestreden om de conformiteit van

aartsbisschop Laud te vervangen voor die van de Presbyterianen. De beslissende factor in deze driehoeksverhouding tussen koning, parlement en leger werd ontegenzeggelijk gevormd door Oliver Cromwell.

Als gewoonlijk intrigeerde de koning met drie partijen tegelijk, met de Schotten, met het leger en met het Parlement. Het was zijn oogmerk uit deze verdeel-en-heers tactiek munt te slaan. Dat de koning inmiddels onder toezicht van het leger in plaats van het Parlement was geraakt, ontketende in Schotland een golf van sympathie voor zijn zaak. Een groep edelen sloot met hem een Engagement om hem zijn vrijheid te hergeven. In ruil voor de erkenning van de Presbyteriale kerkorde (maar dan gedurende een periode van drie jaar!) werd hem militaire hulp toegezegd. De koning ondertekende nu het Covenant, waarbij hij zowel "papisme" als "episcopalisme" verwierp. In april 1648 rukte een Schots leger onder de hertog van Hamilton Engeland binnen.

Deze handelwijze betekende in feite het verbreken van het overeengekomen verdrag, omdat zij niet noodzakelijk was voor de verdediging van eigen land. Aangezien talrijke Schotse edelen, zoals bijvoorbeeld de markies van Argyle, zich aan de zijde van Cromwell wilden scharen, ontstond hierdoor ook verdeeldheid in eigen gelederen. Was het Engagement bedoeld om alle Schotse partijen te verenigen op basis van steunverlening aan de koning, nu werden de Covenanters verdeeld in Engagers en anti-Engagers en werd een wig gedreven tussen de regering (de Estates) en de Schotse Kerk.

Het leger van Cromwell was furieus. Opnieuw zag men zich genoodzaakt zijn leven te wagen vanwege de dubbelzinnigheid van de koning. Naast de dreiging uit het buitenland baarde bovendien de toestand in Ierland grote zorg. Binnen het leger kwam het zelfs tot opstand en muerij. Intern balanceerde het land, mede tengevolge van royalistische aanslagen, op de rand van anarchie. De legerofficieren, die in een driedaagse "prayer-meeting" (een gebedsbijeenkomst) te Windsor bijeengekomen waren, besloten "dat het hun plicht was dat, ingeval de Heere hun de vrede zou hergeven, men Karel Stuart, die man des bloeds, tot verantwoording zou moeten roepen vanwege het bloed dat hij vergoten had en het onheil dat hij in zo grote mate had aangericht tegen de zaak van God en Zijn volk in deze arme naties." Dit was het sein tot wat wel genoemd wordt de Tweede Burgeroorlog, die geduurd heeft van april tot augustus 1648.

17 W. C. Abbott, *The Writings and Speeches of Oliver Cromwell*, Harvard University Press, deel I, pak. 599. Zie verder Alfred Nummer, "Downfall of Episcopacy and Monarchy," in: *In Church History*, pag. 158,

Cromwell toonde nu opnieuw op doortastende wijze zijn militaire capaciteiten. Na drie dagen oorlogshandelingen werd het leger van Hamilton met verlies van drieduizend man bij Preston vernietigend verslagen. Cromwell zag hierin enkel de hand des Heeren vanwege de grote bewogenheid met Zijn kerk. "Als we aan onze God denken, wie zijn we dan toch! O, Zijn genade jegens de gehele gemeenschap der heiligen, verachte, beschimpte heiligen! Laat hen er de spot mee drijven. Ik zou wensen dat we allen heiligen waren. De besten van ons zijn (God weet het) maar arme heiligen, maar toch heiligen. Als het geen schapen zijn, dan zijn het toch lammeren en die moeten gevoed worden. Wij hebben dagelijks brood nodig en zullen het ook hebben, ten spijt van alle vijanden. In het huis van onze Vader is er genoeg en Hij deelt het uit.¹⁸ Thomas Carlyle, *Letters and Speeches*, deel I, pag. 353 (Letter 1 XVIII).

Zowel de koning als het Parlement, die beiden hun politieke troeven hadden uitgespeeld, waren nu min of meer uitgeleverd aan de macht van het onvergenoegde leger. Gedurende de kortstondige oorlog had de koning, die kans had gezien uit Hampton Court te vluchten naar het eiland Wight, zijn bedrieglijke onderhandelingen met het Parlement voortgezet. Na de slag bij Naseby was zijn privé- kabinet en correspondentie in handen gevallen van de parlementstroepen. De inhoud hiervan vormde het bewijs van zijn dubbelzinnige politiek. De koning bleek in onderhandeling te zijn met de Franse koning over een invasie vanuit het Roomse Ierland of Frankrijk om het koningschap in Engeland te herstellen.

Terwijl hij op Hampton Court, waar hem vrijheid van correspondentie was toegestaan, in arrest werd gehouden, schreef hij aan de koningin: "Wees maar helemaal gerust wat betreft de concessies die ik heb gedaan. Als de tijd daar is, zal ik heel wel weten hoe ik met deze schurken zal moeten handelen en zal ik hen, in plaats van een zijden gordel, van een hennepen halster [een strop] voorzien."¹⁹ Alfred Plummer, *English Church History*, pag. 158.

De uitspraken van deze onderschepte brief vormden het onomstotelijke bewijs dat de koning niet van plan was zich aan zijn afspraken te houden. De goede wil was dus bij hem geheel afwezig. De beslissende factor in de driehoeksverhouding tussen koning, parlement en leger, waarbij geen van allen zich bereid toonde tot een wederzijds aanvaardbaar compromis, was nu gelegd in de handen van Cromwell. De grote kenner van de toenmalige historie, S.R. Gardiner, heeft, op grond van talrijke gegevens, op overtuigende wijze aangetoond dat zelfs in deze kritieke fase Cromwell heeft getracht het leven van de koning te redden.²⁰

Na een lange periode van aarzeling en diplomatiek overleg, waarbij Cromwell de beschuldiging van "hypocrisie" niet had kunnen ontlopen, besloot hij de knoop door te hakken ten einde de dreigende anarchie te voorkomen. Trevelyan geeft, altijd even duidelijk als beknopt, een aannemelijke verklaring: "Het raadsel van Oliver moet niet afgelezen worden uit zijn veranderlijke opvattingen, maar uit zijn standvastig karakter. Zijn gematigheid en zijn afkeer van machtsgebruik werden menigmaal geneutraliseerd door zijn intuïtie om tegen elke prijs een praktische oplossing te vinden voor het vraagstuk van het ogenblik. Indien een overeenkomst faalde, zoals dit vaak het geval is in revolutionaire tijden, dan zou hij, met hoeveel tegenzin dan ook, de Gordiaanse knoop doorhakken, want de regering van de natie moest in elk geval doorgang vinden."²¹

De nationale aangelegenheden raakten nu in een stroomversnelling. Het Parlement trachtte nog met de koning tot een vergelijk te komen, maar Cromwell besloot na zijn terugkeer in Londen door een staatsgreep het Lagerhuis van alle Presbyteriaanse koningsgezinden te zuiveren. Dit geschiedde bij de naar de betreffende kolonel genoemde Prick' 's purge, ten gevolge waarvan de weg was vrij gekomen tot de berechting van de koning. In het overgebleven Romp parlement werd nu een wet aangenomen, waarbij het Hoge Hof van Justitie werd ingesteld om de koning te berechten. Hiertoe werden honderdvijfendertig rechters benoemd, die de koning vervolgens wegens hoogverraad ter dood veroordeelden. Dit vonnis werd op 30 januari 1649 door onthoofding ten uitvoer gebracht. De waardige wijze waarop de koning dit vonnis onderging, maakte hem tot een martelaar voor zijn zaak. "Hij stierf op deze wijze groter dan hij had geleefd." ²²

Het oordeel van de historici over deze gebeurtenis, die in de gehele wereld opzien baarde, heeft uiteraard een uiteenlopend karakter. "De koning scheen onbekwaam tot gewone eerlijkheid in zijn publieke betrekkingen," concludeert een historicus als

Hugh Martin. "Hij had in elke vezel van zijn bestaan een afkeer van het Puritanisme en vond dat Presbyterianisme gelijkstond met republicanisme.

20. R.S. Gardiner, *History of the Great Civil War*, pag. 281-287. Vgl. Robert S. Paul, *The Lord Protector*, pag. 183-184.

21 G.M. Trevelyan, *History of England*, pag. 420.

22 G. Burnet, *History of My Own Time*, ed. O. Airy, 1897-1900, deel I, pag. 80. Het werd in zijn dagen reeds opgemerkt, aldus deze schrijver op pag. 81, dat het gehele geslacht van de Stuarts "tegenslagen beter wist te verdragen dan voorspoed," Van Karel I is dit wel bewezen!

Hij marchandeerde naar alle zijden tegelijk. Hij trachtte het leger uit te spelen tegen het Parlement en de Presbyterianen tegen de Independenten. Hij intrigeerde met de Schotten tegen ongeacht iedereen. Hij beloofde het Parlement elke soort van beperking tegen de Rooms-katholieken af te dwingen, zes maanden nadat hij de huwelijksvoorwaarden had getekend die precies het tegendeel beloofden. Mogelijk had hij zichzelf overreed dat het moreel gerechtvaardigd was elke soort van bedrog tegen zulke tegenstanders te gebruiken, maar zijn voortdurende dubbelhartigheid bezegelde zijn eigen ondergang en maakten een vergelijk, dat verscheidene keren binnen handbereik leek te liggen, onmogelijk.²³

Het gerechtelijk onderzoek van de koning zou net zo goed te rechtvaardigen of te veroordelen zijn geweest als de burgeroorlog zelf, oordeelt deze auteur. Het gerechtshof, dat de koning aan een verhoor onderwierp, was tenslotte een militair tribunaal. Het is echter de vraag of de koning, gezien zijn dubieuze handelwijze, niet het recht had verspeeld zich te beroepen op bepaalde constitutionele rechten. Als hij de overwinning had behaald over zijn vijanden, zouden deze eenzelfde lot hebben ondergaan, wet of geen wet. Het gold hier het oorlogsrecht. "Het zou een droevige dag voor Engeland zijn geweest als de royalisten de oorlog hadden gewonnen en een ernstige slag voor de politieke en godsdienstige vrijheid van het Britse volk."²⁴

Wij zullen hier dus niet in bijzonderheden treden in hoeverre deze ingrijpende handelwijze jegens een soeverein vorst in juridisch of constitutioneel opzicht kan worden gerechtvaardigd. Sommige schrijvers hebben gesteld dat hier is gehandeld op grond van de in de Magna Charta verworven rechten, waardoor het voor het volk geoorloofd was zich te verzetten tegen tirannie. Onwillekeurig dringt zich hier een vergelijking op met de rechtspleging tegen Oldenbarnevelt, tegen wie de beschuldiging, evenals tegen Karel I, werd ingebracht een burgeroorlog te hebben uitgelokt en het land aan groot gevaar te hebben blootgesteld.²⁵

Karels dubieuze verhouding met vijandige, Rooms-katholieke mogendheden hebben hem onder de verdenking van landverraad gebracht.

23 Hugh Martin, *Puritanism and Richard Baxter*, London/Southampton 1954, pag. 34.

24 Hugh Martin, *Puritanism*, pag. 35.

25 "Een woord van Cromwell zou Karel hebben kunnen redden, maar dat woord werd niet gesproken," noteert Alfred. Nummer, *English* ('batch 1-1isloral', pag. 161. Hetzelfde is wel van Prins Maurits ten aanzien van Oldenbarnevelt opgemerkt. Deze vroeg echter, overtuigd van zijn onschuld, evenmin gratie als Karel I. Op het schavot zei de koning, dat hij stierf als een martelaar van het volk.

De meningen waren uiteraard, ook in de Puriteinse gelederen, over dit doodvonnis zeer verdeeld. Niet alleen episcopale, maar ook Presbyteriaanse predikers als Thomas Manton en Thomas Watson spraken over het betreffende vonnis hun afkeuring uit. Watson had reeds in december in een preek voor het Lagerhuis de leden ervan beschuldigd zich van de religie te bedienen als dekmantel voor het bereiken van eigen ambities. Gezaghebbende Independenten theologen als John Owen en Thomas Goodwin waren daarentegen van mening dat God in de burgeroorlogen Engeland had geoordeeld vanwege zijn zonden en het huis van Stuart vanwege de steunverlening aan de valse religie en de uitoefening van een tiranniek bewind. Tijdens de voltrekking van het doodvonnis bevond Owen zich te Londen. Hoewel hijzelf aan de terechtstelling geen aandeel heeft gehad, hield hij de volgende dag een preek voor het Lagerhuis, waarin hij, mede naar aanleiding van de door hem gekozen tekst uit Jeremia 15 : 19-20, niet onduidelijk zijn instemming deed blijken. Toen hij handelde over de zonden van koning Manasse, waren er ontegenzeggelijk vergelijkingen te trekken met de veroordeelde koning.²⁶ Zie Peter Toon, *God's Statesman. The Life and Work of John Owen. Pastor, Educator, Theologian*, Exeter 1971, pag. 33-34.

Het buitenland reageerde over het algemeen met schrik of afkeuring. Cromwell werd vanwege zijn betrokkenheid door velen als een "koningsmoordenaar" aangemerkt. Onze toenmalige stadhouder Willem II, die gehuwd was met Maria Stuart, een dochter van Karel I, heeft zich zelfs verzet tegen het sluiten van de Vrede van Munster in 1648, opdat hij nog in de gelegenheid zou worden gesteld de Stuarts met behulp van Frankrijk weer op de Engelse troon te plaatsen. Toen in mei 1650 de Engelse gezant Doctor Dorislaus, een van de voornaamste rechterlijke aanklagers van Karel I, in Den Haag door uitgeweken royalisten werd vermoord, toonden de Staten-Generaal weinig ijver de moordenaar op te sporen. Daar kwam nog bij dat de verheffing van de jonge Prins van Oranje, de latere Willem III, door Cromwell werd tegengewerkt wegens de dynastieke banden met het huis van Stuart.

27 Na de zogenaamde Eerste Engelse Oorlog (1652-1654) tussen Engeland en onze Republiek werd als uitvloeisel van de Vrede van Westminster door de Staten van 1° l^o land de Ach' van Seclusie (Uitsluiting) gesloten. Dit geschiedde onder auspiciën van raadpensionaris Jan de Witt, de leider van de staatsgezinde "Loevesteilse factie". De leden werd geheimhouding opgelegd. Deze Acte hield in dat de Staten van 1° l^o land de prins van Oranje, noch een van zijn nakomelingen, ooit tot stadhouder zouden benoemen of hun stem geven bij de benoeming tot kapitein-generaal van de Unie. Toen na de dood van Cromwell koning Karel II in Breda asiel had gevonden, in 1660 de Engelse troon besteeg, werd onder druk van de Ornnjepartij de *Acte van Seclusie* ingetrokken.

Dat het tegen Karel I gevoerde proces werd gevoerd onder de auspiciën van Cromwell kan niet worden geloofd. Hij zelf sprak in dit verband van "Cruel necessity!", een wrede noodzakelijkheid. De evenwichtige historicus Robert S. Paul komt ten aanzien van de rechterlijke uitspraak tot de volgende conclusie: "Geen enkel oprecht historicus kan de gehanteerde methodes vergoelijken, maar, de uitgangspunten en overtuigingen hiervan in aanmerking genomen zijnde, moet de rechtvaardigheid van haar eis worden erkend: eigenmachtige kracht werd gebezigd om eigenmachtige kracht te vernietigen." De toestand van het land was te zorgelijk dat dat krachtdadig ingrijpen nog langer uitstel kon lijden. "Karels dood opende de mogelijkheid tot een stabiele regering op een nieuw fundament, op een wijze die tijdens diens leven volkomen onmogelijk was

geweest. "28 Robert S. Paul, *The Lord Protector*, pag. 194-195.

Een op deze ingrijpende zaak volgende gebeurtenis uit 1651, namelijk het gerechtelijk onderzoek en de veroordeling van **Christopher Love** (1618-1651), verscherpte niet alleen de verhouding tussen Presbyterianen en Independenten, maar ook die tot de nieuwe regering van de Commonwealth (Gemenebest). Deze begaafde jonge prediker, die op vijftienjarige leeftijd tot bekering was gekomen en te Oxford de invloed van de leidinggevende Puritein Christopher Rogers had ondergaan, was een verklaard tegenstander van de terechtstelling van Karel I geweest. In het voorjaar van 1651 ondernam een aantal Engelse royalisten, met de steun van diverse Londense Presbyteriaanse predikanten, het plan geld en wapens te verzamelen om het Rompparlement omver te werpen en de kroonprins, de latere Karel II, op de troon te zetten. Hietoe werd, in weerwil van een tweetal door het Parlement uitgevaardigde ordinanties, correspondentie geopend met de in het buitenland verblijvende vorst en zijn gemalin.

Op 2 mei 1651 werd Love gearresteerd en met enkele andere predikanten naar de Tower overgebracht. Bij de hierop volgende verhoren gaf hij toe van het complot op de hoogte te zijn geweest en inzage in de briefwisseling te hebben gehad. Vervolgens werd hij wegens hoogverraad tot de doodstraf veroordeeld. Hoewel Love in de volle overtuiging verkeerde te hebben gehandeld overeenkomstig de aan de Covenants gedane eed, beleeft hij schuld aan de overtreding van de toenmalige wetten en vroeg hij vervolgens om gratie. Ook Mary Love, zijn heldhaftige vrouw, die in verwachting was van haar vijfde kind, diende herhaalde malen een petitie in bij het Parlement om het leven van haar man te sparen of de doodstraf eventueel om te zetten in verbanning. Tenslotte werd nog een desbetreffend verzoek, 'ondertekend door niet minder dan vierenvijftig predikanten, door een deputatie onder leiding van Obadiah Sedgwick, aan het Parlement overhandigd. Hoewel vooraanstaande Presbyteriaanse predikanten als Thomas Watson, Thomas Case en William Jenkyn, die ook min of meer zijdelings bij "Love's plot" betrokken waren, na geruime tijd werden vrijgelaten, bleef het doodvonnis van Love gehandhaafd.

Een aan de in Schotland verblijvende Cromwell gericht verzoek om gratieverlening werd door enkele cavaliers, die Love niet welwillend gezind waren, onderschept, zodat dit kennelijk de veldheer nooit heeft bereikt. Het Parlement had nu geen keus meer. Op 22 augustus 1651 werd Love naar het schavot gebracht. De Londense predikanten die hem hierbij vergezelden, waren Simeon Ashe, Edmund Edmund Calamy en Thomas Manton, allen vermaarde Presbyterianen, die we nog tegen zullen komen op de Synode van Westminster. Voor de toegestroomde menige hield Love nog een indrukwekkende toespraak, waarin hij rekenschap gaf van zijn beginselen en die ademloos werd aangehoord. "Ik verwissel de preekstoel voor een schavot en het schavot voor een troon," zo merkte hij op. "Ik heb vroeger meer vrees gehad voor het trekken van een kies dan ik nu heb voor het afslaan van mijn hoofd."

Toen Ashe hem vroeg hoe het in zijn hart gesteld was, antwoordde hij: "Gode zij dank, ik ben zo vol vreugde en troost dat mijn hart het nauwelijks kan bevatten." De door Love met zijn vrouw tijdens zijn gevangenschap onderhouden briefwisseling behoort tot het meest aangrijpende gedeelte van zijn nagelaten geschriften, die recentelijk opnieuw zijn uitgegeven.

Mary Love schreef van haar man: "Hij leefde teveel in de hemel om lang te leven buiten de hemel."29

De begrafenis werd geleid door zijn vriend Thomas Manton. Dertien dagen na de terechtstelling schonk Mary Love het leven aan haar vijfde kind, een zoon. Twee

kinderen waren inmiddels overleden. Het verloop van de geschiedenis heeft de zaak van de Presbyteriaanse royalisten helaas niet in het gelijk gesteld. Hoewel Cromwell Manton later aanzocht als een van zijn "hofpredikers", evenals dit eerder met Owen het geval was geweest, heeft deze tragische historie veel interne verdeeldheid gebracht. "Deze slag trof dieper de wortel van de nieuwe Commonwealth dan licht kan worden geloofd," oordeelde Richard Baxter naderhand en bezorgde deze het odium van tirannie.³⁰

De koningsgezinde Schotten hadden met diepe verontwaardiging van de terechtstelling van Karel I kennis genomen. Zodra het bericht hiervan Edinburgh bereikte, werd de naar Nederland uitgeweken oudste zoon en troonopvolger als koning Karel II uitgeroepen. Aangezien deze niet van diplomatiek talent was ontbloot, wist hij de Schotse Presbyterianen voor zich in te nemen. Uit louter opportunisme ondertekende hij het Nationale Verbond, het Covenant. Vervolgens werd hij onder grote toejuiching van het volk als Karel II te Scone gekroond. Onder het wakend oog van de strenge Presbyteriaanse predikanten hield de jonge Karel, die zich later wel van een andere zijde liet kennen, er een sobere hofhouding op na. In afwachting van de komst van de royalistische vrijwilligers uit de Hooglanden bevond hij zich in het Schotse Perth, vanwaaruit hij met behulp van de Schotten Engeland en Ierland dacht te heroveren voor zijn kroon.

29 Don Kistler, *A Spectacle Unto God. The Life and Death of Christopher Love (1618-1651)*, Morgan 1994, resp. pag. 110, 127, 132, 137. In deze recente biografie wordt nog vermeld dat de prediking van William Erbery (1604-1654) te Cardiff het middel was tot Love's bekering. Hoewel deze Independent prediker later tot universalistische en antinomiaanse dwalingen verviel, bleef Love hem desondanks zijn geestelijke vader noemen.

30 *Reliquiae Baxterianae or Mr. Richards Raxler's Narrative of the Most Memorable Passages of His Life and Times*, deel I, pas. 67

Bij het met koning Karel I gesloten Engagement was afgesproken dat alle partijen in Schotland hem steun zouden verlenen. In plaats van echter de bedoelde eenheid tot stand te brengen had genoemd besluit de Covenanters verdeeld in Engagers en anti-Engagers. De koningsgezinde James Graham, graaf van Montrose, die overigens wel het Covenant had ondertekend, bracht zelfs een afzonderlijk leger op de been. Hij moest zijn mislukte poging uiteindelijk met de dood bekopen. Meningsverschil over deze zaak was er, min of meer achter de schermen, ook reeds geweest onder de grote theologen, die op de van 1643-1649 gehouden Westminster Assembly inzake de religie overigens gemene zaak hadden gemaakt.³¹ Zie voor de geschiedenis van de Westminster Assembly hoofdstuk 9.

Na de dood van Karel I ontstond een geheel nieuwe staatkundige situatie en werd Engeland feitelijk een republiek. Het Parlement, dat door Cromwell nu geheel naar zijn hand was gezet, behield de wetgevende macht, terwijl de uitvoerende macht nu bij Cromwell en het leger kwam te berusten. Cromwells eerste taak als luitenant-generaal was om de vijanden van het regime: de royalisten, het in verzet gekomen Presbyteriaanse Schotland en het opstandige Rooms-katholieke Ierland tot de orde te roepen. Voor zijn expeditie naar Ierland nodigde Cromwell John Owen, die wel "de Melanchton van de Independenten" wordt genoemd, als veldprediker uit om hem van advies te dienen bij de vestiging van de kerkelijke organisatie in Ierland. Vooraf werd nog deelgenomen aan een grote "prayer-meeting," een zaak die in de kringen van het

leger niet ongebruikelijk was.

De strijd in Ierland nam het karakter aan van een vergeldingsoorlog. In 1641 had hier een gruwelijk bloedbad plaatsgevonden, waarbij talrijke Engelse en Schotse emigranten, zonder dat er sprake was van enige provocatie van hun zijde, door de Roomse Ierse bevolking waren aangevallen en omgebracht. De Roomse priesters waren in de aanloopfase de agitators hiervan geweest. De hierbij voorgevallen gruwelen tarten elke beschrijving. Zeker duizenden mensen werden hierbij koelbloedig vermoord en waarschijnlijk twee- of driemaal zoveel kwamen om wegens uitputting en ontbering. Alge- ineen werd verondersteld dat er sprake was geweest van een complot om alle Engelse kolonisten om het leven te brengen.

Hoewel het aantal slachtoffers sterk werd overdreven (men sprak van 200.000 gedode protestanten) rechtvaardigde deze zaak de w reed heden, die met de inname van de steden Drogheda en Wexford gepaard gingen, uiteraard niet. Toen de belegerden, na hiertoe le zijn gesommeerd, overgave weigerden, werd er geen kwartier gegeven. Cromwell verkeerde in de onjuiste overtuiging dat de garnizoenen van de belegerde steden medeplichtig waren aan het bloedbad van 1641. Tot rechtvaardiging van zijn rigoureuze optreden schreef hij: "Ik ben ervan overtuigd dat dit een rechtvaardig oordeel van God is over deze barbaarse ongelukkigen, die hun handen hebben bezoedeld met zoveel onschuldig bloed; en dat dit ertoe zal strekken het bloedvergieten in de toekomst te voorkomen."³² Thomas Carlyle, *Letters and Speedles*, pag. 469,

Het kan niet worden ontkend dat Cromwell ook weinig consideratie had met de Ierse bisschoppen. Overigens was alleen in Ulster de bevolking, ten gevolge van Britse immigratie, overwegend protestants. De meest nadelige gevolgen voor Ierland heeft waarschijnlijk de door Cromwell gevolgde politiek van landverdeling gehad. Deze vormde feitelijk een bestendiging van het onder de Tudors begonnen en onder de Stuarts voortgezette beleid.

De kroning van Karel II had in feite een oorlogsverklaring aan Engeland betekend. Cromwells volgende taak nu was Schotland weer te brengen tot gehoorzaamheid aan het Gemenebest. Tijdens de burgeroorlog was er over het algemeen sprake geweest van nauwe samenwerking met de Presbyteriaanse Schotten in de strijd tegen de episcopaalsgezinde koning. Behalve ten aanzien van de kerkelijke organisatie kwamen de theologische opvattingen van de Schotten volkomen met die van Cromwell overeen, een feit dat hij eerder zou toegeven dan dat zij dit zouden hebben gedaan. Cromwell schreef een brief aan de General Assembly om zijn standpunt toe te lichten. In Schotland leefde overigens nog steeds een zekere afkeer van Engeland, "the auld enemy" (de oude vijand), en dat terwijl beide volken in deze worsteling om de gereformeerde religie elkaar zo hard nodig hadden.

Doordat generaal Fairfax geweigerd had de leiding van de veldtocht op zich te nemen, omdat hij niet tegen een broedervolk wilde vechten, werd deze aan Cromwell toevertrouwd. Deze had herhaaldelijk getracht tot vreedzame onderhandelingen te komen, maar daar werd niet op gereageerd. Het militaire initiatief lag nu bij de Schotten, die in numeriek opzicht dubbel zo sterk waren als de Engelsen. Cromwell riep voor de beslissende slag bij Dunbar in september 1650 zijn officieren op tot een dag van gebed. Het Schotse wachtwoord was: "Het Covenant!", dat van Cromwell: "De Heere der heirscharen!" Met Psalm 68 op zijn lippen besloot Cromwell tot de aanval. Het Schotse leger onder Lesley werd te Dunbar verpletterend verslagen, drieduizend soldaten sneuvelden tegen twintig bij Cromwell, tienduizend werden gevangen genomen.

Dunbar werd voor Karel II even beslissend als Naseby voor Karel 1 was geweest. De weg naar Edinburgh lag nu voor de overwinnaar open. Het oude, altijd op onafhankelijkheid gerichte Schotland werd nu geheel en voor het eerst tot onderwerping gebracht. Al was deze militaire "bezettingstijd" in Schotland allesbehalve populair, zij vormde wel een scherpe tegenstelling met het verdrukkende bewind van de laatste Stuarts, een bewind dat zich na de Restauratie weer liet gelden. In geestelijk opzicht was deze periode echter niet ongezegd.

Precies een jaar na Dunbar, in september 1651, werd het Schotse leger te Worcester de genadeslag toegebracht. Deze overwinning verbrak de hoop van de koningsgezinden. Karel II wist te ontsnappen naar Frankrijk, maar zijn meeste medestrijders werden gevangen genomen. Aan de catastrofale burgeroorlog was nu een einde gekomen. Nadat op een "vastendag" om Gods leiding werd gebeden, werd een algemene amnestie afgekondigd om de vrede te herstellen. In deze tijd schreef Cromwell in een brief aan de reeds genoemde Congregationalistische predikant in Nieuw-Engeland, John Cotton: "Ik ben slechts een zwak schepsel en niet eens de naam van een worm waard, maar ik ben toch aangewezen om de Heere en Zijn volk te dienen. Waarlijk, beste vriend, dit even tussen u en mij, u kent mij niet, mijn zwakheden, mijn onbeheerste driften, mijn onbekwaamheid en mijn in alle opzichten grote ongeschiktheid tot mijn werk."³³ Th. Carlyle, Letters.

Niet alleen als veldheer, maar ook als staatsman beschikte Cromwell in deze turbulente tijd over bijzondere capaciteiten. Deze waren niet alleen vereist in oorlogsomstandigheden, maar ook bij de totstandkoming van een bestendige vrede. Werd enerzijds het Rooms-katholieke Ierland, anderzijds ook het geestverwante Presbyteriaanse Schotland tot onderwerping gebracht, voor beide landen diende de pacificatie om de tegenstanders tot verzoening te brengen.

Na de nederlaag bij Preston, waar Cromwell het Schotse leger had verslagen, hadden de Strict (= strenge) Covenanters de overhand in het Schotse parlement gekregen. Onder hun invloed werd nu bij de Act of Classes de Engagers, die ook wel als Malignants werden aangeduid, door middel van een parlementair besluit van het vervullen van publieke en militaire betrekkingen uitgesloten. De hier genoemde "Wet der Klassen" werd zo genoemd omdat degenen die met h.irel 1 in betrekking stonden, in klassen werden verdeeld overeenkomstig de mate van hun afvalligheid van het Covenant.³⁴ *Fait Cook Samuel Rutherford*

Het Schotse leger dat in 1650 opnieuw op de been werd gebracht, in dit geval ten behoeve van de toekomstige Karel II, bestond voornamelijk uit van Malignants gezuiverde Strict Covenanters. Niettemin leed het, ondanks Cromwells dringende verzoeken tot afzijdigheid, bij Dunbar een zware nederlaag.

Het Schotse parlement streefde nu naar verruiming van de Act of Classes, zodat de vroegere Engagers, waarmee dus de gematigde Covenanters werden bedoeld, weer publieke functies zouden kunnen bekleden en weer dienst zouden kunnen nemen in het leger. Met deze "Public Resolutions" kon, gezien de hachelijke situatie waarin Schotland verkeerde, de meerderheid van de leden van de Schotse synode zich verenigen. Deze richting ontving nu de naam van Resolutioners. Onder de vertegenwoordigers van deze richting kwamen mannen voor met klinkende namen als Robert Bailly, David Dickson, Robert Douglas en James Durham. Helaas werden er op deze wijze nu ook personen toegelaten die later meedogenloze vervolgers van de Covenanters zijn geworden, zoals de nog te noemen hertog van Lauderdale.

Een vrij grote minderheid ging met dit besluit echter niet akkoord, omdat dit door hen als verraad aan de Covenants werd beschouwd. Toen tweeëntwintig predikanten werden uitgesloten van verkiezing voor de General Assembly van 1651, dienden zij een protest in. Dit bezorgde hun de naam Protesters. Tot deze richting behoorden behalve Samuel Rutherford ook James Guthrie, John Livingstone en Archibald Johnston. Omdat deze mannen hun medewerking gaven aan een remonstrantie tegen de toelating van Karel II tot de Covenants, werden zij ook wel Remonstrants genoemd.

Ook de beide jonggestorven predikers **Andrew Gray** (1633-1656) en Hugo Binning (1627-1653), die door hun nagelaten geschriften zo bekend zijn geworden, moeten tot deze richting worden gerekend. Vanwege hun politieke standpunt stonden zij onder bescherming van Cromwell.

Het groeiende getal Resolutioners, dat het "sectarisme" van Cromwells Engeland vreesde, beoordeelde het gedrag van de Protesters als verraderlijk, terwijl dezen op hun beurt de houding van de Resolutioners ten opzichte van Karel II als naïef aanmerkten, omdat zij beducht waren voor een terugkeer naar het episcopaat. Er werd in 1653 zelfs naar gestreefd afzonderlijke synodale vergaderingen te houden, maar deze werden door het Engelse leger verboden. "Hoewel men in dogmatisch opzicht grotendeels overeenstemde, stonden beide richtingen fel tegenover elkaar in politiek opzicht, met het gevolg dat er geen doeltreffende weerstand was tegen het Episcopaat na de Restauratie van 1660."35 William Barker, *Puritan Profiles*, pag. 104.

Onder de Resolutioners kwamen onmiskenbaar eerbiedwaardige predikers voor. Het kan echter niet worden ontkend dat de Protesters naderhand in het gelijk zijn gesteld. "Het is niet moeilijk voor ons, die het verloop van de historie kennen," constateert de Schotse historicus Thomas McCrie, "te zien dat de Protesters de ogen wijd open hadden, terwijl de Resolutioners blind waren."36 Thomas McCrie. *The Story of the Scottish Church*.

Cromwell beijverde zich in het vervolg meer om de Schotten van de royalistische zaak los te weken dan met strengheid tegen hen op te treden. Vele overtuigde Covenanters hielden echter met hand en tand vast aan het Covenant. De degelijk theologisch geschoolde Presbyteriaanse predikanten hadden weinig respect voor de "leken-predikers" (wij zouden hen oefenaars hebben genoemd) in de gelederen van het Engelse leger. Hoe zou men over de eenvoudige ketellapper John Bunyan, een nog wel uit het parlamentsleger voortgekomen baptist, hebben geoordeeld? Cromwells bemiddelende houding blijkt overigens uit een naar Westminster gestuurd verzoek om, samen met de Congregationalisten John Owen en Joseph Caryl, ook de algemeen geliefde Presbyteriaanse Edward Bowles te doen overkomen.

Het optreden van Cromwell had trouwens de Schotten aan dat van hun onverschrokken reformator John Knox kunnen herinneren, die evenmin als de Engelse opperbevelhebber een blad voor de mond nam. "Zijt ge becommérd dat Christus wordt gepredikt?" zo vroeg Cromwell aan de predikanten te Edinburgh. "Is zulk een prediking uitsluitend uw roeping? Geeft dat aanstoot aan de gereformeerde kerken en aan Schotland in het bijzonder? Is dat tegen het Covenant? Weg dan met het Covenant, als dat zo is!"

De bevelhebber liet hun weten dat, wanneer dit de prediking van Christus zou verhinderen, het in dat geval "geen Covenant van Gods goedkeuring" kon zijn. Hij wees in dit verband op de prediking van Eldad en Medad in het leger. "Wees gewaarschuwd dat ge niet ijvert voor uw eigen zaak, opdat ge niet schuldig zijt aan een groter overtreding dan die van Jozua, toen Mozes hem bestrafte omdat deze ijverde voor zijn zaak."37 . Thomas Carlyle, *Letters and speeches*.

Overigens zat Cromwell wel onder het gehoor van een Presbyteriaanse predikant, die bij die gelegenheid bad voor de verdreven koning en die de Engelse opperbevelhebber een overweldigend toemdc. Er werden geen maatregelen tegen hem genomen!

Niet alleen "popery" en "prelacy", maar ook "sectary" diende volgens de Presbyteriaanse Schotten, inzonderheid in de optiek van de Protesters, van de tolerantie te worden uitgesloten. Hieraan dient de impopulariteit te worden toegeschreven van Cromwells verheven plan om het volk van Schotland met dat van Engeland te verenigen. De Schotten dienden dan met de Engelsen één gemeenebest onder één regering te vormen, waarbij zij met dertig afgevaardigden in een verenigd Parlement zouden worden vertegenwoordigd en tevens vrije handel met Engeland en zijn dominions zouden ontvangen. Een soortgelijke unie werd in 1656 verwezenlijkt, maar slechts weinig Schotten zaten ooit in het Parlement van Westminster. Cromwells regering was uiteindelijk een militair bewind!

Inzonderheid de markante Schotse geleerde Robert Bailly, een uitgesproken Presbyteriaan, die we op de Westminster Synode zullen tegengekomen, was erg tegen Cromwells tolerantie-politiek gekant. Het gerucht van Cromwells dood dat eens was verspreid, gaf hem aanleiding het volgende in zijn dagboek te noteren: "Een woord over Cromwells dood, Sabbat, 9 maart, toen ik bad voor de koning en tegen hem."³⁸ Een loos gerucht werd door hem dus gretig aangegrepen. Voor Cromwell werd de oorlog echter gevoerd tegen de Schotse royalisten, niet tegen de Schotse Presbyterianen. Dezen beschouwden op hun beurt echter de Engelse geestverwanten als "sectarisch, radicaal en republikeins." Drie bekende Presbyteriaanse Schotse predikanten, Robert Blair, David Dickson en James Guthrie voelden de machtige Protector tijdens een onderhoud aan de tand over een drietal zaken, namelijk over monarchale of republikeinse regering, over een episcopaal, Presbyteriaans of Independent kerkbestuur en over godsdienstige tolerantie. Men kwam niet tot een bevredigende oplossing.³⁹

³⁸ Robert Bailly, *The Letters and Journals of Robert Bailly*, Edinburgh 1824, deel I, cix.

³⁹ Sommige Covenanters dachten zeer negatief over Cromwell. Een van hen was bijvoorbeeld Samuel Rutherford. Zie zijn *Godsdienstige Brieven*, Veenendaal 1973, pag. 523-524. In een aan kolonel Gilbert gericht schrijven geeft hij wel toe dat er onder de "sectarissen" volgens hem "verscheidene opregt en godzalige mensen zijn," maar, zo vervolgt hij dan, "zij strijden voor een onregtvaardige zaak, tegen de verborgen des Heeren; en behalve het vervolgen van Gods volk in Engeland en Ierland, heeft hij [Cromwell] nu ook nog het bloed van 's Heeren volk in Schotland op zijne rekening gesteld." De vertaler volstaat dan met de volgende in een voetnoot geplaatste kanttekening: "Wij behoeven hier niet te treden in een onderzoek omtrent de juistheid en onpartijdigheid dezer uitspraak; we herinneren slechts aan het voortreffelijk werk van den hooggeschaten Merle d'Aubigné: *Olivier Cromwell, Protector der Engelsche Republiek*; of een groot maar miskend man in zijne eer hersteld," Zie in dit verband verder hoofdstuk 10, pag. 288-289.

"Toch was de strenge en standvastige discipline van Cromwell een onuitsprekelijke zegen voor deze hypercritische Kirkmen [mensen van de Schotse Kerk]," schrijft een tijdgenoot. "Bij de terugkeer van de koning had elke gemeente een predikant, had elk dorp zijn school, had nagenoeg elk gezin een Bijbel, ja, in het grootste deel van het

land konden alle volwassen kinderen de Schriften lezen." In vele plaatsen werd het Woord bekrachtigd door de Geest en stond de huiselijke godsdienst hoog in aanzien. "En de man die, meer dan iemand anders eraan meewerkte het land van dit 'Sabbatisme van godzaligheid' te waarborgen werd misverstaan, weerstaan, veroordeeld."40

W. Hetherington, de historicus van de Schotse kerk, geeft van deze "bezettingstijd", het volgende getuigenis: "Door geheel Schotland had, gedurende de tijd van Cromwells overheersing, een mate van burgerlijke vrede de overhand boven hetgeen voor die tijd was ondervonden."41

Het oude Schotland was immers berucht vanwege zijn bloedig uitgevochten veten en onderlinge clantwisten. En een oude geschiedschrijver, James Kirkton, merkt in dit verband zelfs op: "Ik geloof in waarheid dat er meer zielen tot Christus bekeerd werden in die korte periode dan in enig tijdperk sinds de Reformatie, al had die drie keer zo lang geduurd."42

De Schotse historicus Burleigh besluit zijn visie op koning Karel I en de Covenants met de volgende conclusie: "De beweging van de Covenants, die bijna als een nationale beweging was begonnen, bleef steken in tweedracht en verdeeldheid. Maar zij heeft haar stempel gezet op de Schotse godsdienst. Voor menigeen vormt zij nog steeds de heroïsche periode in de geschiedenis van de nationale kerk. Zij geeft gewis aan de kerkhistorie een centrale plaats in de geest en het hart van het Schotse volk."43

40 James Kirkton, geciteerd bij Alexander Smellie, *Men of the Covenant*, pag. 37-38. Dit werk geeft op pag. XVII-XXII een duidelijk en chronologisch overzicht van de historie in de periode 1528 tot 1688.

41. W. Hetherington, *History of the Church of Scotland*, Edinburgh 1843, pag.120. "Er werd recht geoefend en overtredingen werd bedwongen en bestraft. Zodat wij altijd deze acht jaren van bezetting beschouwen als een tijd van grote vrede en voorspoed," aldus G. Burnet, *History of My Own Time*, pag. 109.

42. Geciteerd bij (G.M. Trevelyan, *History of England*, pag. 424. "Deze bittere wateren, zo werd gezegd, werden zoet gemaakt door de opmerkelijke wijze waarop de 1 loert, de arbeid von Zijn trouwe knechten zegende. hen grote en krachtige deur werd voor velen geopeud, tik of Robert Blair, pag, 120.

43. J.H.S. Burleigh, *A Church of Scotland*, pag. 232.

Dr. Van Vlastuin inaugureert aan Vrije Universiteit

Reformatorisch Dagblad 11-9-2015

AMSTERDAM. Dr. W. van Vlastuin sprak vanmiddag zijn inaugurele rede uit aan de Vrije Universiteit (VU) in Amsterdam. Van Vlastuin is sinds 1 januari hoogleraar *theologie en spiritualiteit van het gereformeerd protestantisme* aan de universiteit.

De titel van de oratie was "Een theologie van tevredenheid. De potentie van het participatiebegrip bij de Puritein **Jeremiah Burroughs** (1599-1646)".

Besef waarvoor we leven maakt gelukkig

We worden niet gelukkiger als we meer hebben om mee te leven, maar als we weer ontdekken waarvoor we leven, betoogt prof. dr. W. van Vlastuin.

Wat maakt een mens gelukkig? Reclame en media stimuleren ons om het maximale geluk uit het leven te halen. Tegelijkertijd is er in onze samenleving een groeiend besef dat welvaart als zodanig geen geluk brengt. De zoektocht naar geluk raakt het diepste mens-zijn, waarmee ook de noodzaak van theologische bezinning is gegeven. Dit belang wordt versterkt door het gegeven dat er vanaf de late middeleeuwen een scheiding is ontstaan tussen verstand en hart.

Hiermee is een belangrijke motivatie voor de leerstoel van theologie en spiritualiteit van het gereformeerd protestantisme gegeven. Het is de bedoeling om vanuit deze leerstoel bij te dragen aan de theologische doordenking van christelijke spiritualiteit en aandacht te vragen voor de relatie tussen God en mens.

Voor deze rede heb ik in het gereformeerd protestantisme gezocht naar een moment waarin deze spirituele kant van het geloof aan de orde komt. Deze zoektocht leidde naar de Puritein **Jeremiah Burroughs** (1599-1646), die in 1645 in Londen een serie preken hield onder de titel "The Rare Jewel of Christian Contentment".

Participatie in God

Burroughs zet de verhandeling over christelijke tevredenheid in vanuit Filippensen 4:11, door hem weergegeven als: „My heart is fully satisfied.” Het gaat hier om een spirituele vervulling van het hart als „the life and soul of all practical Divinity.” Deze invulling is opmerkelijk, omdat het Griekse begrip in de oorspronkelijke tekst een andere betekenis heeft.

Burroughs past dit begrip niet toe op mensen, maar op Gods algenoegzaamheid. Dit betekent dat God geen wereld nodig heeft, omdat Hij genoeg heeft aan Zichzelf. Dit zou het beeld kunnen oproepen van een afstandelijke God. Gods algenoegzaamheid betekent volgens Burroughs echter geen gebrek aan affectie in God, maar juist het tegendeel: *Gods algenoegzaamheid betekent Gods perfecte geluk*.

Vervolgens geeft Burroughs aan hoe God Zijn kinderen laat participeren in Zijn algenoegzaamheid. De gelovige heeft het geluk niet in zichzelf, maar heeft het door het geloof buiten zichzelf in God. We zouden ook kunnen zeggen dat de gelovige niet buiten God is, maar dat er altijd een 'buiten van God' ten opzichte van de gelovige blijft.

De Puritein betreft het *Griekse* woord [satisfied] dus eerst op God, hij vult het begrip affectief [persoonlijk gevoelsleven] in en laat vervolgens de gelovigen daarin delen. Daarom vindt hij het begrip *tevredenheid* te mager, omdat dit begrip kan betekenen dat men met weinig tevreden is. De gelovige is echter niet met weinig tevreden, maar deze zoekt de hoogste vervulling van alle behoeften, namelijk God. De oneindige

maat van Gods volheid brengt mee dat men wel genoeg heeft aan God, maar nooit genoeg heeft van God.

Een protestants accent

Het voorgaande roept de vraag op of Burroughs aansluit bij Augustinus' pleidooi om onszelf lief te hebben en het goede voor onszelf te zoeken. Het feit dat Burroughs ruimschoots aandacht geeft aan de notie dat zonde tegen het goede ingaat, laat zien dat de gevoeligheid voor deze thematiek hem niet vreemd is. Toch sluit hij meer aan bij de nadruk op de zelfverloochening in de protestantse traditie, zoals de meest door hem geciteerde auteur Maarten Luther daar gestalte aan geeft in zijn stelling dat de mens niet kan willen dat God God is, en zo tegen zijn eigen geluk is. Luther zegt radicaler dat de mens een vijand van zijn eigen geluk is, maar ook Burroughs denkt meer vanuit de tegenstelling zonde en genade dan dat hij de genade als vervulling van de natuur waardeert.

Toch kent Burroughs' theologie niet zo'n christologische concentratie als die van Luther. Als we Burroughs vergelijken met Calvijn valt hetzelfde op. Er is ook een verschil met de vroomheid van Burroughs' collega's Thomas Goodwin en Samuel Rutherford. Deze Puriteinse collega's benadrukken in hun spiritualiteit veel meer de intieme omgang tussen Christus en de christen. Deze vergelijkingen geven aan dat Burroughs zijn eigen plaats inneemt in het landschap van de protestantse traditie.

John Piper

De participatiestructuur legt een belangrijke basis voor een theologie van affectie. Terwijl de gereformeerde traditie vooral gericht is op thema's als *vergeving en vernieuwing*, krijgt Burroughs' theologie concreet gestalte in een *affectief geestelijk leven*. We kunnen niet van een theologische tegenstelling spreken, maar er is wel een verschil in spiritualiteit.

In onze tijd heeft de Amerikaanse theoloog John Piper aandacht gevraagd voor de affectieve kant van het christelijk geloof in zijn *christelijk hedonisme* [persoonlijke voldoening]. Hij duidt deze spiritualiteit als volgt: "God wordt het meest verheerlijkt als wij onze diepste voldoening in Hem vinden." Op deze wijze maakt hij duidelijk dat het christelijk geloof zich kenmerkt door een diep verlangen naar voldoening en vreugde.

Terwijl volgens de filosoof Immanuel Kant het eigenbelang de moraliteit ondergraaft, maakt Piper duidelijk dat de christen zich vereenzelvigd met het goede en dat hij daarom belang bij de moraal heeft. De kritiek van Piper op de kantiaanse [vgl. wijsheer I. Kant] positie ten aanzien van moraal is dat deze leidt tot onverschilligheid. Volgens Piper is het precies andersom: hoe groter de vreugde in de moraal, hoe groter de deugd.

De vereenzelviging van christelijk geloof en hedonisme bij Piper is echter niet klassiek christelijk. Het genieten wordt zo een doel in zichzelf en een samenvatting van het christelijk geloof. Bovendien brengt deze typering van het christelijk geloof een antropocentrische [op zichzelf gericht] spiritualiteit mee die niet bestand is tegen de weerbarstige werkelijkheid van het lijden.

Hier licht het eigene van Burroughs' spiritualiteit op. Terwijl Pipers spiritualiteit als mens-middelpuntig gekwalificeerd dient te worden, kunnen we bij Burroughs spreken van een *theocentrische spiritualiteit* waarin noties als zelfverloochening, heiliging en karaktervorming expliciet functioneren. Deze affectieve benadering van het christendom biedt enerzijds een afgrenzing tegen christenhedonisme, terwijl deze tegelijkertijd recht doet aan de diepste behoeften van de menselijke ziel.

Tegenslagen

Burroughs' biografie laat zien dat de kracht van dit affectieve christendom zich juist in perioden van tegenslag bewijst. De rust van de menselijke ziel is dan ook niet afhankelijk van de omstandigheden, maar van de rust in God die onafhankelijk is van iedere situatie.

De geestelijke tevredenheid is tevens de bron van nederigheid, liefde, geduld, wijsheid en hoop. De keerzijde is, dat er niets is dat zo tegen het christelijk geloof ingaat als een mopperige en klagerige geest, omdat mopperen en klagen uitdrukken dat men niet genoeg heeft aan God. Als Christus meer waard is dan tienduizend werelden, zal de bruid van Christus dan klagen alsof ze niet genoeg heeft?

Ik heb niet kunnen ontdekken of Burroughs zich heeft verstaan met zijn tijdgenoot Thomas Hobbes, die een "summum bonum" (hoogste goed) ontkende en stelde dat de menselijke begeerten oneindig zijn, zodat de rust van een tevreden gemoed eenvoudig niet bestaat. We herkennen deze benadering in de huidige cultuur, waarin we met een variatie op Descartes zouden kunnen zeggen: "cupio, ergo sum" (ik verlang, dus ik ben). Vanuit Burroughs zou de affectie van verlangen gehonoreerd kunnen worden, terwijl hij nader zou kwalificeren dat het eindige de oneindige behoefte van het menselijk hart niet kan verzadigen.

Het zou een vraag kunnen zijn of deze theologie van tevredenheid niet leidt tot een spiritualiteit waarin men zich onttrekt aan alle publieke verantwoordelijkheid. Het gegeven dat Burroughs op een constructieve wijze deelnam aan de Westminster synode is een aanwijzing dat dit niet het geval is. Het tegendeel is waar; de spiritualiteit die haar vervulling buiten deze wereld vindt, levert een positieve bijdrage aan de tegenwoordige wereld.

De waardering van de tegenwoordige wereld hangt bij Burroughs ook samen met zijn overtuiging dat de aardse gaven betaald zijn door het bloed van Christus. Het bewustzijn hiervan maakt opmerkzaam voor de geringste voorspoed. Kleine gaven worden een teken van Gods grote liefde en krijgen als het ware een sacramentele betekenis omdat ze als een garantie van Gods genade functioneren en tegelijkertijd bevestigen dat het geluk "extra mundi" (buiten de wereld) is.

Evaluatie

Wat is de oogst van deze verkenning van Burroughs' theologie van tevredenheid? Vanuit de traditie en vanuit de huidige stand van zaken in de *Bijbelse theologie* ligt het voor de hand om de participatiegedachte meer christologisch te duiden dan Burroughs deed.

Een meer christocentrische invulling van de participatie biedt in de eerste plaats een heilshistorisch kader waarin niet alleen de incarnatie een plaats krijgt, maar ook kruis en opstanding voluit kunnen functioneren, zodat noties als het sterven *met* Christus en de verloochening van onszelf tot hun recht kunnen komen.

Een christocentrische invulling van participatie biedt tevens een kader om in de lijn van de Vroege Kerk, verschillende Puriteinen en sommige hedendaagse theologen aandacht te hebben voor een relatie met Christus waarbij de aandacht voor de Persoon niet verbleekt in het licht van Zijn functionaliteit als Verlosser. Als de participatie in Gods geluk via Christus gestalte krijgt, blijven we dicht bij de heilsgeschiedenis, terwijl de affectieve dimensie van het menselijk hart alle ruimte krijgt.

In de derde plaats biedt een christocentrische invulling van de participatiegedachte de mogelijkheid om schepping en verlossing te onderscheiden zonder deze te scheiden. Er zijn genoeg Bijbelse noties die onderstrepen dat we over schepping en verlossing

niet dualistisch kunnen denken. Op deze manier kan er enerzijds een theologisch tegenwicht worden geboden tegen een verobjectivering van de natuur, en anderzijds een theologisch kader worden geboden om tot waardering van de schepping te komen, terwijl de notie van vreemdelingschap in een eschatologisch [toekomstig] perspectief wordt bewaard.

Vervolgens kan worden opgemerkt dat een transformatie van Burroughs' participatiebegrip in christocentrische zin een theologisch kader biedt om over de participatie in God te spreken. Participatie vanuit de gemeenschap met Christus biedt ruimte om te spreken over de bestemming van de mens in God Zelf, zodat ons onrustige hart rust vindt in God.

Ten slotte sluit een christologische invulling van het participatiebegrip ook aan bij het belang dat in de gereformeerde traditie wordt gehecht aan *de inwoning van de Heilige Geest*. De inwoning van de Heilige Geest betekent dat er een bepaalde deelname aan Gods leven is. Tevens kan er vanuit de leer van de Heilige Geest recht worden gedaan aan het gegeven dat er nog een weerbarstige weg van strijd en gericht is te gaan voordat Gods Koninkrijk doorbreekt.

Relevantie

Na deze kwalificering van Burroughs' participatiebegrip vragen we ons af wat de potentie van zijn theologie van tevredenheid is.

Ten eerste biedt deze theologie een spiritualiteit die niet alleen geschikt is in situaties van voorspoed, maar die tevens houdbaar is in de grootste crises van het leven. Het is geen verburgerlijkte welvaartstheologie waar de beter gesitueerden op een salonfähige [sociaal acceptabel] wijze over kunnen discussiëren, maar een theologie die rijken en armen met elkaar verbindt.

Dit sluit – ten tweede – aan bij het transcendentie [overstijgende] besef in deze spiritualiteit dat het verschil maakt voor de eredienst, de prediking en de theologie in de 21e eeuw. Een christenheid die bij deze transcendentie leeft, heeft de grootste toegevoegde waarde. Dit omdat ze voor de kerk een antidotum [tegenkracht] vormt tegen een christendom van regels of een hijgerig activisme, voor de beoefening van de spiritualiteit duidelijk maakt dat de diepste innerlijkheid samengaat met de verankering in een zekerheid "extra nos" en "extra mundi", [méér dan onze wereld] en voor de komende generatie een zingevend perspectief biedt dat niet is opgesloten in de werkelijkheid van het hier en het nu.

Tot slot, in een cultuur waarin mensen gereduceerd worden tot instrumenten, objecten en functies in een autonoom economisch systeem, biedt een theologie van tevredenheid een kritisch spiritueel tegenover. Burroughs maakt duidelijk dat een strenge moraal geen remedie tegen hebzucht is, maar de spirituele ervaring van het genoeg in God wel. We worden niet gelukkiger als we meer hebben om mee te leven, maar als we weer ontdekken waarvoor we leven.

Vanuit de tevredenheid met God hoeven we niet veel te hebben om rijk te zijn, maar is het onze rijkdom om veel te kunnen geven. Intussen genieten gelovigen van de kleine dingen van elke dag als een verwijzing naar de volkomenheid van Gods rijk, waarin het geluk in God volledig wordt onthuld.

De auteur is hoogleraar theologie en spiritualiteit van het gereformeerd protestantisme. Dit artikel is een samenvatting van de inaugurele rede die hij vandaag hield aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Interview met Prof. dr. W. van Vlastuin

Kerkblad Publicatiedatum 01-05-2015

Auteur(s) ds. P.C. Hoek, Hoevelaken

OP VRIJDAG 11 SEPTEMBER SPRAK PROF. DR. W. VAN VLASTUIN ZIJN INAUGURELE REDE UIT BIJ DE AANVAARDING VAN HET AMBT VAN HOOGLERAAR THEOLOGIE EN SPIRITUALITEIT VAN HET GEREFORMEERD PROTESTANTISME AAN DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID VAN DE VRIJE UNIVERSITEIT AMSTERDAM.

TER GELEGENHEID VAN DEZE BIJZONDERE GEBEURTENIS EEN KORT VRAAGGESPREK MET HEM.

Met de inaugurele rede hebt u officieel het hoogleraarsambt aanvaard. Kunt u voor onze lezers kort uitleggen wat de kern van uw betoog was?

Vorig jaar las ik de preken van de Puritein Jeremiah Burroughs (1599-1646) over de *christelijke tevredenheid*. Dit is een serie preken vanuit de tekst in Filippienzen 4:11 die in de Statenvertaling is weergegeven als: 'Ik heb geleerd vergenoegd te zijn.' Burroughs legt uit dat de christen door het geloof in Christus gemeenschap heeft met God en zo deelt in Gods algenoegzaamheid, Gods geluk. Het duizelt ons als we hierover nadenken. Hier schittert het geheim van de christelijke tevredenheid. Gelovigen hebben genoeg aan God, zonder ooit genoeg te krijgen *van* God. Als we genoeg hebben aan God, hebben we ook genoeg voor het aardse leven. We kunnen dan zowel met overvloed omgaan als met tegenspoed. Toen ik deze preken las, kwam bij mij de gedachte op deze stof voor de inaugurele rede te gebruiken. Theologisch zitten er belangwekkende beslissingen in deze preken die ook vandaag onderwerp van bezinning zijn, terwijl het tegelijkertijd gaat over de concrete praktijk van het christelijke leven, met zelfs economische relevantie.

U bent hoogleraar 'Theologie en spiritualiteit van het gereformeerd protestantisme'. Kunt u een aantal kernen van uw onderwijs en onderzoek benoemen?

In mijn onderwijs is eigenlijk niets veranderd. Ik geef nog dezelfde colleges voor het HHS over belijdenisgeschriften, Calvin, Godsleer, genadeleer, doopleer, heiligingsleer, enz. Voor de leerstoel heb ik wel moeten omschrijven waar ik in de toekomst mijn onderzoek op wil richten. In mijn oratie heb ik aangegeven dat ik vanuit een gereformeerd perspectief een boek zou willen schrijven over *de gemeenschap met de drie-enige God*, hoe het menselijk hart daarin functioneert en hoe daarin de rust in God wordt ervaren. Om daartoe te komen, hoop ik de komende tijd allerlei deelstudies te kunnen verrichten die als bouwstenen voor dit grotere project kunnen dienen. De oratie zelf was daar een voorbeeld van.

Wat is het belang daarvan voor onze aankomende predikanten?

Zoals ik in mijn oratie heb aangegeven, is er in de late middeleeuwen al te zeer een scheiding ontstaan tussen hoofd en hart, zondag en maandag, zodat theologie en spiritualiteit uit elkaar zijn gegroeid. Zo kan de indruk ontstaan dat theologie een theoretische zaak is waar we op een neutrale manier tegenaan kunnen kijken en op een

objectieve manier over kunnen spreken zonder dat het iets te maken heeft met de ervaring van het hart. Het zou een grote zegen voor hoofd en hart zijn als we de eenheid van hoofd en hart, van Gods werkelijkheid en de onze, weer enigermate zouden onderkennen en oefenen. Opdat het geestelijk leven geen aanhangsel is bij dit leven, maar opdat dit leven in het licht van het eeuwige leven staat. Predikanten mogen de vertolkers zijn van dit geheimenis van de Heilige Geest. Daarom is het van belang dat zij hieruit leven, dat zij ook de juiste woorden vinden om erover te spreken en dat zij weten wat er theologisch wel en niet gezegd kan worden.

Heeft het ook breder betekenis? Ik denk aan de kerk, of nog breder: aan de samenleving?

De manier waarop (toekomstige) predikanten spreken over de gemeenschap met God en het delen in Zijn Koninkrijk heeft een effect dat dieper gaat dan we ons bewust zijn. Derhalve gaat het in gereformeerde spiritualiteit niet om een academische bijzonderheid zonder betekenis voor het leven, maar het raakt direct aan het christelijke leven, zowel de innerlijke zielservaring als de manier waarop we met onze medemens en het geheel van Gods schepping omgaan. Alsook de manier waarop we gericht zijn op de onthulling van Gods Koninkrijk in Christus. Dan mogen we stellig zeggen dat het christelijk geloof een woord heeft voor ieder, omdat nergens zoveel vreugde in te vinden is als in de levende God. Al de behoeften van de menselijke ziel worden verzadigd in God alleen. Het christelijk geloof is weliswaar niet naar de mens, maar wel voor de mens. Deze noties mogen we royaal aan de orde stellen. We hoeven ons dan ook niet te schamen voor de christelijke boodschap. Het christendom is niet slechts een visie of mening naast tal van religies in deze wereld, het is evenmin een optelsom van waarheden, maar het is de enige en echte levende realiteit. Het is ten diepste eenheid en gemeenschap met de levende Christus.

Hoe is het eigenlijk om gewoon hoogleraar aan de VU te zijn? Ziet u bijzondere uitdagingen?

Collega Op 't Hof was buitengewoon hoogleraar. Omdat mijn positie een voltijdspositie is, is dat niet mogelijk. Dat betekent dat ik een gewoon hoogleraar aan de VU ben, gesponsord door de Hersteld Hervormde Kerk. Dit brengt ook met zich mee dat je deelneemt aan de taken en verantwoordelijkheden die in het geheel van de faculteit vervuld moeten worden. Zo ben ik lid van de bibliotheekcommissie, de diversiteitscommissie en voorzitter van de examencommissie. Bovendien ben ik contactpersoon voor Zuid-Korea en China. Ik zie dat als een stukje roeping en ik hoop daarin eenvoudig en getrouw mijn weg te gaan. Het woord van Samuel Rutherford spreekt mij aan: 'Wij moeten onze plicht doen, en de uitkomst is aan de Heere.' Als we beseffen dat ons leven van de Heere is, geeft dat de roeping om zorgvuldig en trouw te zijn. Tegelijk maakt het ons ook heilig onbezorgd, omdat het ten diepste niet om de zaak van mensen gaat, maar om Zijn zaak en Koninkrijk.

Wat hoopt u dat uw professoraat betekenen zal voor de academie en de kerk?

We leven in een tijd waarin alle zekerheden wegvallen. In kerk en samenleving is een zoektocht naar zingeving en houvast. Onze jongeren weten niet anders dan deze op drift geraakte cultuur. Wat dat betreft, is de levensontdekking van Augustinus nog hoogst actueel: *'Onrustig is ons hart, totdat het rust vindt in U, o God.'* Het is mijn

diepe wens dat we dit mogen ontdekken, leven, verkondigen en doordenken in academie en kerk. Opdat onze zielen worden gevoed en we de levende God aanbidden: ‘Wien heb ik nevens U omhoog?’